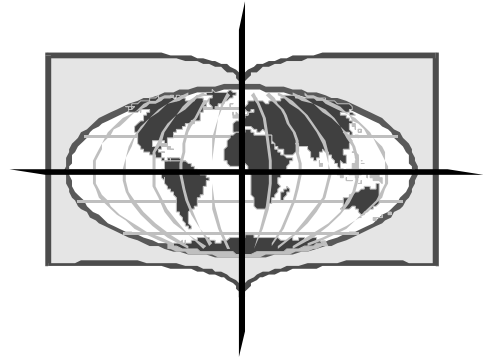

Чернівецький національний
університет ім. Ю. Федьковича
Географічний факультет
(Україна)

Сілезький університет
Відділ Наук про Землю
Заклад Геоекотуризму
(Польща)

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ)

МОНОГРАФІЯ

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2010

Czerniowickij Narodowy
Uniwersytet im. Ju. Fedkowycza
Fakultet Geograficzny
(Ukraina)

Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Zakład Geoekoturystyki
(Polska)

GEOGRAFICZNE ASPEKTY ROZWOJU TURYSTYKI (NA PRZYKŁADZIE UKRAINY I POLSKI)

MOHOGRAFIA

Czerniowce
Czerniowickij Narodowy
Uniwersytet
2010

ББК 65.9(4укр)497.58-21+65.9(4укр)497.58-45

УДК 338.483+338.483.1+338.486.1

Г 352

Автори: к.г.н. О.Д. Король (Вступ, 1), д.г.н. В.П. Руденко (2.1., 2.4.), д.г.н. З. Хохмут (2.1.), М.Ю. Паламарюк (2.1.), М.О. Ячнюк (2.1.), д.г.н. К.Й. Кілінська (2.2.), к.г.н. В.Г. Явкін (2.3., 2.4., 3.2., 3.3., 3.7.), д.г.н. В.М. Андрейчук (2.3., 4.3., 4.5., 4.7), к.г.н., Л.А. Савранчук (2.3.), П.М. Брижак (2.4.), к.г.н. Я.В. Кирпушко (2.4.), К.В. Владійчук (2.4.), І.Д. Бойко (2.5., 2.7.), д.г.н. О.О. Любіцева (2.6.), А.Д. Кібич (2.7.), О.В. Лелюк (3.1.), В.О. Іванунік (3.2.), Н. А. Івашова (3.3.), к.г.н. Ж.І. Бучко (3.4.), А. Ю. Антал (3.4.), к.б.н., Н.С. Андрусак (3.5.), к.і.н. Б.Т. Рідуш (3.6.), О. Левицька (3.6.), С.Д. Брик (3.7.), Ю.В. Турлай (3.7.), к.г.н. Н.П. Аніпко (3.8.), О.А. Мельник (3.8.), к.г.н. У. Мига-Піонтек (4.1., 4.6., 4.7.), к.і.н. Д. Абламовіч (4.2., 4.4.), д.г.н. К. Двует (4.2., 4.3., 4.4.), д.г.н. З. Снежко (4.2., 4.3., 4.4.), д.м.н. К. Єнджейко (4.5.), М. Сікорський (4.5.), к.г.н. С. Питель (4.6., 4.7.).

Рекомендовано до друку Вченою радою
Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.
(протокол № 10 від 24.12.09)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.О. Джаман, доктор географічних наук, професор

В.К. Євдокименко, доктор економічних наук, професор

Г 352

Географічні аспекти розвитку туризму (на прикладі України та Польщі): монографія / В.Г. Явкін, В.П. Руденко, В.М. Андрейчук, О.Д. Король та ін. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2010. – 344 с.

ISBN

У монографії проведений аналіз рекреаційно-туристичного потенціалу розвитку туризму в Україні та Польщі, запропонована типологія природно-рекреаційних комплексів природних регіонів України, здійснене дослідження окремих видів туризму у цих двох країнах. Розглядаються ресурсні та інфраструктурні передумови розвитку туризму в окремих регіонах України та Польщі, а також – перспективні види та форми туристсько-рекреаційної діяльності. Вивчаються географічні та екологічні проблеми туристичної галузі в Україні та Польщі.

Для фахівців, викладачів і студентів, що спеціалізуються в галузі туризму

ББК 65.9(4укр)497.58-21+65.9(4укр)497.58-45

УДК 338.483+338.483.1+338.486.1

ISBN

© Чернівецький національний
університет, 2010

BBK 65.9(4ukr)497.58-21+65.9(4ukr)497.58-45

UDK 338.483+338.483.1+338.486.1

G 352

Autorami są: dr O.D. Korol: (Wstęp, 1), prof. dr hab. W.P. Rudenko (2.1., 2.4.), prof. dr hab. Z. Chochmut (2.1.), M.J. Palamaruk (2.1.), M.O. Jaczniuk (2.1.), prof. dr hab. K.J. Kilińska (2.2.), dr W.G. Jawkin (2.3., 2.4., 3.2., 3.3., 3.7.), prof. dr hab. W. M. Andrejczuk (2.3., 4.3., 4.5., 4.7.), dr L.A. Sawranczuk (2.3.), P.M. Bryżak (2.4.), dr J.W. Kyrpuszko (2.4.), K.W. Władyczuk (2.4.), I.D. Bojko (2.5., 2.7.), prof. dr hab. O.O. Lubicewa (2.6.), A.D. Kibycz (2.7.), O.V. Leluk (3.1.), W.O. Iwanunik (3.2.), N.A. Iwaszowa (3.3.), dr Z.I. Buczko (3.4.), A.J. Antal (3.4.), dr N.S. Andrusiak (3.5.), dr B.T. Ridusz (3.6.), O. Lewycka (3.6.), S.D. Bryk (3.7.), J.W. Turlaj (3.7.), dr N.P. Anipko (3.8.), O.A. Melnyk (3.8.), dr U. Myga-Piątek (4.1., 4.6., 4.7.), dr D. Abłamowicz (4.2., 4.4.), prof. dr hab. K. Dwucet (4.2., 4.3., 4.4.), prof. dr hab. Z. Śnieszko (4.2., 4.3., 4.4.), prof. dr hab. K. Jędrzejko (4.5.), M. Sikorski (4.5.), dr S. Pytel (4.6., 4.7.).

Rekomendowane do druku na podstawie Uchwały Senatu
Czerniowieckiego Narodowego Uniwersytetu im. J.Fedkowicza
(protokoł № 10 od 24.12.09)

RECENZENCI:

W.O. Dżaman prof. dr hab.

W.K. Jewdokymenko prof.dr hab.

G 352

Geograficzne aspekty rozwoju turystyki (na przykładzie Ukrainy i Polski): monografia / W.G. Jawkin, W.P. Rudenko, W. M. Andrejczuk, O.D. Korol ta in. –Czerniowce: Czerniowicki Narodowy Uniwersytet, 2010. – 344 s.

ISBN

W monografii przeprowadzona została analiza rekreacyjno-turystycznego potencjału rozwoju turystyki w Ukrainie i Polsce. Zaproponowana typologia przyrodniczych i rekreacyjnych regionów Ukrainy. Przeprowadzone badania dotyczą oddzielnych rodzajów turystyki w tych dwóch krajach. Rozpatruje się zasobowe i infrastrukturalne uwarunkowania rozwoju turystyki w oddzielnych regionach Ukrainy i Polski, a także – perspektywiczne rodzaje i formy działalności turystyczno-rekreacyjnej. Badania geograficznych i ekologicznych problemów branży turystycznej w Ukrainie i Polsce.

Dla fachowców, wykładowców i studentów, którzy specjalizują się w branży turystyki.

BBK 65.9(4ukr)497.58-21+65.9(4ukr)497.58-45

UDK 338.483+338.483.1+338.486.1

ISBN

© Czerniowicki Narodowy
Uniwersytet, 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	9
1. РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО (ІНОЗЕМНОГО) ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ.....	17
2. ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	28
2.1. ТИПОЛОГІЯ ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ ПРИРОДНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	28
2.2. РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНА ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКА РІЗНОМАНІТНІСТЬ КАРПАТО-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ...	37
2.3. БІОКЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ КАРПАТ У РЕКРЕАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ.....	46
2.4. РЕГІОНАЛІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....	57
2.5. СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ.....	71
2.6. РЕСУРСИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ.....	94
2.7. САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	107
3. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ.....	116
3.1. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	116
3.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	122
3.3. РЕСУРСНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОСДНАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ТА ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАЙОНІ ДНІСТРОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА.....	130
3.4. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	141
3.5. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ ВЕРХНЬОГО БАСЕЙНУ ДНІСТРА.....	149
3.6. РЕКРЕАЦІЙНА ОЦІНКА СПЕЛЕОРЕСУРСІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	159
3.7. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ОБОРОННІ СПОРУДИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ.....	172
3.8. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЗАМКІВ ТА ФОРТЕЦЬ (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	177

4. РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В ПОЛЬЩІ.....	187
4.1. ТУРИСТИЧНА АТРАКТИВНІСТЬ ЧЕНСТОХОВСЬКОЇ ВИСОЧИНИ: ГЕОГРАФІЧНО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ НАРИС.....	187
4.2 ЗНАЧЕННЯ ПРОМИСЛОВОЇ СПАДЩИНИ КАТОВІЦЬКОЇ КОНУРБАЦІЇ (СІЛЕЗЬКЕ ВОЄВОДСТВО) ДЛЯ ТУРИЗМУ.....	193
4.3. КУРОРТНО-ЛІКУВАЛЬНА СПРАВА ЧИ ЛІКУВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ. АЛЬТЕРНАТИВИ ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗДРАВНИЦЬ.....	207
4.4. КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ В ПОЛЬЩІ В АСПЕКТІ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ.....	215
4.5. ВПЛИВ ТУРИЗМУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СВЕНТОКШИСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРКУ (НА ПРИКЛАДІ ХЕЛЬМОВОЇ ГОРИ).....	232
4.6. ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ СІЛЕЗЬКОГО ВОЄВОДСТВА – ПРОБА ТИПОЛОГІЇ.....	246
4.7. ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ АТРАКТИВНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ СТЕРЕОСКОПІЧНОЇ ФОТОГРАФІЇ	250
ВИСНОВКИ	261
ЛІТЕРАТУРА.....	263
ДОДАТКИ.....	287

SPIS TRESCI.

WSTĘP.....	9
1. ROZWÓJ TURYSTYKI MIĘDZYNARODOWEJ (ZAGRANICZNEJ) W UKRAINIE I W POLSCE.....	17
2. GEOGRAFICZNE ASPEKTY ROZWOJU TURYSTYKI W UKRAINIE.....	28
2.1. TYPOLOGIA PRZYRODNICZO-REKREACYJNYCH KOMPLEKSÓW PRZYRODNICZYCH REGIONÓW UKRAINY.....	28
2.2. REKREACYJNO-TURYSTYCZNA I PRZYRODNICZO- GOSPODARCZA ROŻNORODNOŚĆ REGIONU KARPACKO- PODOLSKIEGO W UKRAINIE.....	37
2.3. BIOKLIMATYCZNE WALORY KARPAT NA TLE ŚRODOWISKA REKREACYJNEGO UKRAINY.....	46
2.4. REGIONALISTYCZNE TECHNOLOGIE STYMULACJI ROZWOJU REKREACYJNO-TURYSTYCZNEGO W UKRAINIE.....	57
2.5. STAN, PROBLEMY ORAZ PERSPEKTYWY ROZWOJU TURYSTYKI SANATORYJNO-ZDROJOWEJ W UKRAINIE.....	71
2.6. ZASOBY TURYSTYKI LECZNICZEJ W UKRAINIE.....	94
2.7. SAKRALNA ARCHITEKTURALNA SPUŚCIZNA CHREZEŚCIJANSKIEJ PRAWOSŁAWNEJ CERKWI I ICH ROLA W ROZWOJU RELIGIJNEGO TURYZMU W UKRAINIE.....	107
3. OCENA REKREACYJNO-TURYSTYCZNYCH ZASOBÓW UKRAINY.....	116
3.1. STAN OBECNY ORAZ PERSPEKTYWY ROZWOJU BRANŻY TURYSTYCZNEJ W OBWODZIE CZERNIOWICKIM.....	116
3.2. OSOBLIWOŚCI ROZPOWSZECHNIENIA HISTORYCZNO- KULTUROWYCH ZASOBÓW TURYSTYCZNYCH OBWODU CZERNIOWICKIEGO.....	122
3.3. ZASOBOWE PREDYSPOZYCJE POŁĄCZENIA DZIAŁALNOŚCI REKREACYJNEJ ORAZ TURYSTYCZNO-WYCIECZKOWEJ W OBRĘBIE ZBIORNIKA DNIESTROWSKIEGO.....	130
3.4. TENDENCJE ORAZ PERSPEKTYWY ROZWOJU EKOTURYSTYKI W OBWODZIE ZAKARPACKIM.....	141
3.5. EKOLOGICZNE PROBLEMY OBSZARÓW WODNO- REKREACYJNYCH GÓRNEGO DORZECZA DNIESTRU.....	149
3.6. REKREACYJNA OCENA ZASOBÓW SPELEOTURYSTYCZNYCH OBWODU CZERNIOWICKIEGO.....	159
3.7. ŚREDNIOWIECZNE BUDOWLE FORTYFIKACYJNE UKRAINY ZACHODNIEJ JAKO OBIEKTY TURYSTYKI POZNAWCZEJ.....	172

3.8. OCENA ATRAKCYJNOŚCI REKREACYJNO-TURYSTYCZNEJ ŚREDNIOWIECZNYCH ZAMKÓW I TWIERDZY (NA PRZYKŁADZIE OBWODU CHMIELNICKIEGO).....	177
4. GEOGRAFICZNE ASPEKTY ROZWOJU TURYSTYKI ORAZ OCENA REKREACYJNO-TURYSTYCZNYCH ZASOBÓW POLSKI.....	187
4.1. ATRAKCYJNOŚĆ TURYSTYCZNA WYŻYNY CZĘSTOCHOWSKIEJ: SZKIC: GEOGRAFICZNO- KULTUROWY.....	187
4.2. ZNACZENIE DZIEDZICTWA PRZEMYSŁOWEGO KONURBACJI KATOWICKIEJ (WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE) DLA TURYSTYKI.....	193
4.3. LECZNICTWO UZDROWISKOWE CZY TURYSTYKA UZDROWISKOWA. ALTERNATYWY DLA POLSKICH UZDROWISK.....	207
4.4. TURYSTYKA KULTUROWA W POLSCE W ASPEKCIE DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO	215
4.5. WPŁYW TURYSTYKI NA ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE ŚWIĘTOKRZYSKIEGO PARKU NARODOWEGO (NA PRZYKŁADZIE CHEŁMOWEJ GÓRY).....	232
4.6. WALORY TURYSTYCZNE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO – PRÓBA TYPOLOGI.....	246
4.7. UATRAKCYJNIENIE PREZENTACJI Z TURYSTYKI ZA POMOCĄ FOTOGRAFII STEREOSKOPOWEJ.....	250
WNIOSKI.....	261
LITERATURA.....	263
ZAŁĄCZNIKI.....	287

ВСТУП

У багатьох країнах світу туризм перетворився на високоприбуткову галузь національної економіки. Міжнародний туризм посідає вагомое місце у світовому господарстві, показує стабільно високі темпи розвитку. У сфері туризму зайнято понад 250 млн. осіб, тобто кожен десятий працівник у світі. Частка міжнародного туризму становить 7% загального обсягу інвестицій, 11% світових споживчих витрат, 5% всіх податкових надходжень і третина світової торгівлі послугами. Обсяг доходів від міжнародного туризму у 2005 р. перевищив 680 млрд. US\$. Туризм справляє значний вплив на такі ключові сектори економіки, як пасажирський транспорт, торгівля, будівництво, сільське господарство, виробництво товарів широкого вжитку, виступаючи катализатором соціально-економічного розвитку.

Водночас значення туризму не можна обмежувати тільки економічними вигодами. Він є однією з найбільш активних форм спілкування людей, що сприяє встановленню й розширенню міжнародних культурних зв'язків між країнами, зміцненню дружби та співробітництва народів світу.

У 2004 р. Україна та Польща посіли 14-те і 15-те місця у рейтингу країн-дестинацій міжнародного туризму. Україна та Польща – не лише сусіди, але й належать до Центрально-Східного Європейського туристичного субрегіону, який виділяється ВТО відповідно до принципу регіональної єдності (континуальності) та особливостей пропозиції турпродукту. В цьому субрегіоні напрямки та темпи суспільних реформ були відмінні, адекватно до внутрішніх умов кожної країни, тому й рівень соціально-економічного розвитку а, отже, й рівень розвитку національної індустрії туризму також різняться. Так, в Україні лейтмотивом суспільних реформ були відхід від радянського минулого, розбудова незалежної держави на ринкових економічних засадах, укорінення демократії. А Польща належить до тих країн постсоціалістичного простору, в яких вже завершені процеси перебудови економіки на ринкових засадах і які є повноправними членами Європейського Співтовариства. З огляду на це, цікаво проаналізувати і порівняти туристичну індустрію та чинники її розвитку в цих двох країнах. Особливо це актуально напередодні футбольного чемпіонату Євро–2012.

Якщо розглядати особливості розвитку туризму в Україні та Польщі, то можна відмітити, що туристична політика Польщі спрямована на удосконалення системи внутрішнього та міжнародного туризму шляхом подальших зусиль зі створення привабливого туристичного іміджу країни в світі, розвитку інфраструктури, збільшення уваги до збереження культурної спадщини країни. Активна участь Польщі в європейських виставкових заходах має на меті просування традиційного туристичного продукту (активний відпочинок і розваги, культурний та екскурсійний, спортивний туризм) та відносно нового сільського туризму. Польський турпродукт розрахований на активний споживчий віковий сегмент (30-50 років) та розширення пропозиції в сегменті «третього віку». До позитивних чинників збільшення доступності польського турпродукту можна віднести розвиток інфраструктури, особливо авіа- та залізничних перевезень. Водночас саме деякі недоліки інфраструктури та недостатній рівень забезпечення безпеки туристів ускладнюють конкурентні позиції країни на Європейському ринку.

Розвиток туристичної та курортної галузей в Україні впродовж останніх років характеризується позитивною та сталою динамікою. Створення нового іміджу турпродукту, конкурентоспроможного як у середині країни, так і за кордоном, комплексний підхід до розвитку туризму та курортів на регіональному рівні, підтримка розвитку малого та середнього бізнесу в туристичній сфері зумовили неухильне зростання кількості туристів і обсягів наданих їм послуг. Туризм в Україні за останні роки перетворився в окрему галузь економіки, яка динамічно розвивається. Питома вага туризму як активного відпочинку в загальній структурі відпочинку населення країни постійно зростає. Цьому сприяють як багаті туристичні ресурси, так і розвиток інфраструктури.

Якщо порівнювати іноземний туризм у Польщі та в Україні, то при близьких кількісних показниках наявні суттєві якісні відмінності. Так, доходи від іноземного туризму в Польщі в середньому в 3 рази перевищували аналогічний український показник. Такий розрив у доходах при майже однаковій кількості прибуттів пояснюється відмінностями у структурах туристичних потоків: більшість туристів до Польщі прибуває з країн Євросоюзу, тоді як третина туристів до України – з Росії.

Події, що відбувалися у світі на початку ХХІ ст., а саме вересневі теракти у США у 2001 р., військові дії в Іраку та млява європейська економічна кон'юнктура, що настали за цими терактами, позначилися у туристичній галузі Польщі незначним спадом і стагнацією. В Україні ці європейські та загальносвітові тенденції себе не проявили, що засвідчує недостатню інтегрованість української туристичної індустрії у європейський туристичний регіон.

В монографії обґрунтовано систематизацію природно-рекреаційних комплексів в контексті просторової структури природних районів (В.П. Руденко та ін.), визначено насиченість (різноманітність) природно-господарських комплексів рекреаційно-туристичного середовища (К.Й Кілінська) та запропоновано варіант типології атрактивності туристичних ресурсів (U. Myga-Piątek, S. Pytel). Оберненою задачею вирішується оцінка адекватності інвестиційного клімату в рекреаційно-туристичному регіоні (В.Г. Явкін, та ін.). Визначено процеси та відповідну перспективу трансформації лікувальної (оздоровчої), галузі в лікувальний туризм (W. Andrejczuk, K. Dwucet, Z. Śnieszko), - відповідно до останнього наведено нову систематику лікувального (О.О. Любіцева), та санаторно-курортного (І.Д. Бойк) туризму.

Окремо проаналізовано складові лікувального потенціалу біокліматичних ресурсів у межах комфортності клімату на прикладі Карпат та узбережжя Дністровського водосховища (Явкін В.Г., та ін.).

Проблеми техногенного навантаження на річкові басейни зон рекреації (Н.С. Андрусак) та, загалом, вплив туристичної індустрії на природні резервати (К. Jędrzejko, W. Andrejczuk, M. Sikorski), особливо актуальні в перспективах розвитку екологічного туризму, на наш погляд, важливої етичної та естетичної складової майбутнього туристичного ринку (Ж.І. Бучко, А.Ю. Антал).

В його межах значну освітянську та перспективну виховну функцію повинні виконувати історико-культурні (В.О. Іванунік, В.Г. Явкін), - в першу чергу оборонні споруди, як складова специфічного пізнавального туризму (В.Г. Явкін, С.Д. Брик та ін.), чи його сектору в рекреаційно-туристичній привабливості загалом (Н.П. Аніпко та ін.). Не менший культурологічний та просвітницький ефект створює атрактивність археологічної спадщини (D. Abłamowicz, K. Dwucet, Z. Śnieszko), природних ландшафтів (U. Myga-Piątek) чи спелеоресурсів (Б.Т. Рідуш). Завершеним, на наш погляд, дослідженням

пропонується аналіз та перспективи використання сакральних ресурсів культурного та релігійного туризму (І.Д. Бойко А. Д. Кібич)

В монографії наведено аналіз перспектив та туристичної привабливості об'єктів промислової історії (D. Abłamowicz, K. Dwucet, Z. Śnieszko), а також інтенсифікацію атрактивності туристичних об'єктів стереотехнологіями (S. Pytel, U. Myga-Piątek, W. Andrejczuk).

Наведено приклад комплексного аналізу туристичної галузі регіону (О.В. Лелюк).

Організацію проекту та редакторські функції виконали В.П. Руденко, В.Г. Явкін, В.М. Андрейчук, О.Д. Король Уніфікацію та монтаж складових монографії підготували А.Ю. Антал, О.Д. Король, А.Д. Кібич .

WSTĘP

W wielu państwach współczesnego Świata turystyka stała się wysoce dochodową branżą gospodarki narodowej. Zwłaszcza turystyka międzynarodowa zajmuje znaczące miejsce w światowej gospodarce wykazując stale wysokie tempo rozwoju. Obecnie ten typ turystyki zatrudnia około 250 mln osób czyli co dziesiątą zatrudnioną osobę naszej planety. W skali światowej na turystykę przypada 7% inwestycji, 11% wydatków konsumpcyjnych, 5% wpływów podatkowych oraz ponad 30% światowego rynku usług. Dochody z turystyki międzynarodowej osiągnęły w 2005 roku wielkość 680 miliardów dolarów USA. Turystyka znacząco wpływa na takie kluczowe sektory gospodarki jak: transport, handel, budownictwo, rolnictwo, produkcję wielu towarów ogólnego użytku, wyraźnie pobudzając zarówno rozwój gospodarczy jak i sferę socjalną światowej gospodarki.

Nie mniej jednak, znaczenie turystyki nie może być sprowadzane jedynie do czynników zysku o charakterze gospodarczym. Jest ona również jedną z najbardziej aktywnych form komunikacji międzyludzkiej. Sprzyja ustalaniu i rozszerzaniu międzynarodowych kontaktów kulturowych, wzmacnianiu wzajemnej przyjaźni i współpracy państw i narodów świata. W roku 2004 Ukraina i Polska zajęły odpowiednio 14 oraz 15 miejsce w rankingu państw pod względem intensywności rozwoju turystyki międzynarodowej. Polska i Ukraina są nie tylko sąsiadami lecz należą do Centralno-wschodnioeuropejskiego subregionu turystycznego, który wyróżnia Światowa Organizacja Turystyki (SOT) wśród innych regionów Europy. U podstaw takiej kwalifikacji leży jedność regionalna oraz charakter oferowanego produktu turystycznego.

W omawianym subregionie zarówno kierunek jak i tempo przemian ustrojowych, gospodarczych oraz społecznych, miały w ostatnich dekadach zróżnicowany charakter. Dlatego poziom rozwoju społeczno-gospodarczego, i odpowiednio zaawansowanie rozwoju branży turystycznej w porównywanych regionach były różne. Tak, w Ukrainie, celem reform społecznych było, przede wszystkim, odejście od radzieckiej przeszłości, rozbudowa niepodległego państwa na zasadach rynkowych oraz «ukorzenie» demokracji. Polska natomiast należy do tych państw z przestrzeni postsocjalistycznej, w których przebudowa

gospodarki na zasadach rynkowych już się dokonała. Państwa te obecnie są członkami Unii Europejskiej.

Ze względu na wymienione okoliczności wydaje się interesujące dokonanie analizy porównawczej geograficznych predyspozycji turystyki, walorów oraz czynników jej rozwoju w obu państwach. Jest to również istotne w kontekście wspólnej – polsko-ukraińskiej organizacji Mistrzostw Europy «Euro-2012» w piłce nożnej.

Rozpatrując specyfikę rozwoju turystyki w obu państwach należy zauważyć, że turystyczna polityka (strategia) Polski w ostatnich latach ukierunkowana jest zarówno na doskonalenie systemu wewnętrznego jak i międzynarodowego turystyki. Służy temu kreowanie atrakcyjnego wizerunku turystycznego kraju, rozwój odpowiedniej infrastruktury, jak również zwrócenie coraz większej uwagi na zachowanie kulturowego dziedzictwa kraju. Dzięki aktywnemu uczestnictwu w giełdach turystycznych, Polska promuje na rynkach europejskich swój tradycyjny produkt turystyczny tj.: aktywny wypoczynek i rozrywkę, turystykę wycieczkową i kulturową oraz sportową, a także coraz intensywniej turystykę wiejską.

Polski produkt turystyczny nakierowany jest przede wszystkim na wiekowo aktywny «segment konsumentki» (30-50 lat). Poszerza się również wachlarz propozycji dla konsumentów grupy społecznej tzw. Trzeciego Wieku. Wśród pozytywnych czynników w zakresie predyspozycji dotyczących dostępności polskiego produktu turystycznego - w porównaniu z Ukrainą - można wymienić dość dobry rozwój infrastruktury, w szczególności lotniczej i kolejowej. Nie mniej jednak, w porównaniu z państwami Europy Zachodniej, można zauważyć szereg mankamentów wskazanej infrastruktury. Ponadto, podobnie jak na Ukrainie istnieją ciągle problemy w zakresie szeroko pojmowanego bezpieczeństwa w przypadku turystów zagranicznych. Wymienione przyczyny obniżają zdolność konkurencyjną obu krajów na turystycznym rynku europejskim.

Rozwój w ostatnich latach branży turystycznej oraz rekreacyjnej (kurorty) na Ukrainie cechuje się również pozytywną i stabilną dynamiką. Podjęto w tym celu wiele konkretnych działań mających na celu tworzenie konkurencyjnego produktu turystycznego zarówno na użytek wewnętrzny jak i międzynarodowy. Stosuje się kompleksowe podejście do planów rozwoju turystyki i wykorzystania uzdrowisk w ujęciu regionalnym, tworzy się warunki sprzyjające dynamicznemu

rozwojowi małego i średniego biznesu turystycznego. Wymienione działania, w ostatnich latach, przyczyniają się do sukcesywnego wzrostu liczby turystów oraz wzbogacania oferowanych usług. Należy podkreślić, że turystyka na Ukrainie - w ostatniej dekadzie, stała się odrębną, dynamicznie rozwijającą się dziedziną gospodarki. Udział turystyki, jako formy aktywnego wypoczynku ludności kraju - w ogólnej jego strukturze - stale rośnie. Sprzyjają temu bogate zasoby turystyczne oraz dynamicznie rozwijająca się infrastruktura. Zasadniczym problemem rozwoju turystycznego Ukrainy pozostaje ciągle jeszcze niedoskonała infrastruktura turystyczna, oraz niewysoki w porównaniu z ekonomicznie zaawansowanymi krajami, zwłaszcza zachodnioeuropejskimi, poziom jakości oferowanych usług.

Generalne porównanie turystyki międzynarodowej na Ukrainie i w Polsce, bez względu na bardzo bliskie wskaźniki ilościowe (dotyczące liczby zwiedzających), pozwala zauważyć również istnienie wyraźnych różnic jakościowych. Dla przykładu - dochody pochodzące z turystyki międzynarodowej w Polsce są trzykrotnie wyższe niż na Ukrainie. Ta znacząca różnica utrzymuje się pomimo niemal jednakowej liczby zagranicznych turystów odwiedzających te kraje. Przyczyną takiego stanu rzeczy jest zróżnicowanie struktury usług jak również różnice w strukturze nurtów turystycznych. W okresach urlopowych, kiedy Polskę odwiedzają turyści, głównie z bardziej zamożnych i rozwiniętych państw unijnych, w strukturze zwiedzających Ukrainę (głównie w celu wypoczynku nad Morzem Czarnym) ponad 1/3 tej populacji stanowią obywatele Rosji, przede wszystkim tacy, dla których ze względów finansowych turystyka i wypoczynek w krajach cieplejszych i bardziej egzotycznych jest nieosiągalna.

Należy też podać inną znaczącą różnicę, a mianowicie Ukraina w odróżnieniu od Polski jest nadal w słabym stopniu zintegrowana turystycznie z ogólnoeuropejskim obszarem turystycznym. Świadczy o tym nikły lub nie występuje wcale w turystyce ukraińskiej oddźwięk szeregu negatywnych (spadkowych) tendencji, które miały miejsce w Europie i na świecie w związku z wydarzeniami pierwszej dekady XXI wieku (akty terrorystyczne w USA, w Wielkiej Brytanii, Hiszpanii, wojna w Iraku i inne), które również miały istotny wpływ na spowolnienie turystyki międzynarodowej. W Polsce taka spadkowa tendencja uwidoczniła się jednak nieznacznym obniżeniem koniunktury turystycznej i okresową stagnacją.

Opracowanie niniejszej monografii ukazuje charakterystykę i typologię kompleksów przyrodniczo-rekreacyjnych w kontekście ich organizacji przestrzennej (Rudenko W.P. i inni), przedstawia różnorodność kompleksów przyrodniczo-gospodarczych środowiska rekreacyjno-turystycznego (Kilińska K.,J.), proponuje w postaci wariantywnej typologię atrakcyjności walorów turystycznych (Myga-Piątek U., Pytel S.). Przedstawia również analizę zagadnienia celowości inwestycji czynionych w regionach rekreacyjno-turystycznych (Jawkin W.H. oraz inni). Ukazuje relacje między turystyką uzdrowiskową oraz lecznictwem uzdrowiskowym (Andrejczuk W., Dwucet K., Śnieszko Z.), podając jednocześnie nową propozycję systematyki, która dotyczy zarówno turystyki uzdrowiskowej (Lubiewa O.O.) jak i lecznictwa sanatoryjnego (Bojko I.D.). Osobno podano charakterystykę składników potencjału uzdrowiskowego, w szczególności walorów bioklimatycznych, na przykładzie Karpat oraz Zbiornika Dniestrowskiego (Jawkin W.H. oraz inni).

Problemy antropopresji na obszarach rekreacyjnych oraz wpływ gospodarki turystycznej na jednostki przyrodniczo ochronne rozpatrzono na przykładzie opracowań badawczych wykonanych przez: N.S Andrusiaka oraz przez K., Jędrzejko, W. Andrejczuka i M. Sikorskiego Natomiast bardzo istotną problematykę ekoturystyki oraz jej etycznych i estetycznych odniesień w kontekście współczesnej turystyki analizują Ż. Buczko i A. Antal.

Znaczna część książki poświęcona jest również zagadnieniom edukacyjnym, poznawczym oraz wychowawczym turystyki (W., Iwanunik W., Jawkin S. Bryk), rekreacyjno-turystycznej atrakcyjności obszarów (N. Anipko), zagadnieniom dziedzictwa archeologicznego (D. Abłamowicz, K. Dwucet., Z. Śnieszko), krajobrazów kulturowych (U. Myga-Piątek), jaskiń (B. Ridusz.), turystyki sakralnej (I., Bojko, A. Kibycz), obiektów postindustrialnych (D. Abłamowicz, K. Dwucet., Z. Śnieszko), kompleksowej analizy branży turystycznej regionu (O. Leluk) oraz technik prezentacji materiałów turystycznych (S. Pytel, U. Myga-Piątek, W. Andrejczuk).

Organizatorami projektu oraz redaktorami publikacji są: W. Rudenko, W. Jawkin, W. Andrejczuk oraz O. Korol. Pod względem technicznym publikacją została opracowana przez A. Antala, O. Korola i A. Kibycz.

1. РОЗВИТОК МІЖНАРОДНОГО (ІНОЗЕМНОГО) ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

За оцінками експертів Всесвітньої туристської організації (ВТО), міжнародний туризм був і залишається домінуючою і розквітаючою галуззю економіки у багатьох країнах. При цьому експерти ВТО особливо підкреслюють, що це відбувається, не зважаючи на існуючу політичну нестабільність у світі і локальні військові конфлікти. Більше того, на початку ХХІ ст. міжнародний туризм за економічною ефективністю вийшов на перше місце в світі, значно випередивши лідерів світової торгівлі – автомобільну і нафтогазову сфери економіки.

Туризм, згідно зі стандартами Всесвітньої туристської організації, – це діяльність осіб, які здійснюють поїздки і перебувають у місцях, що знаходяться за межами їх звичного середовища, на термін до одного року, з будь-якою метою, але без зайняття діяльністю, що оплачується з джерел у дестинації.

Таке визначення, вочевидь, відрізняється від традиційного розуміння туризму як поїздки виключно з пізнавальною метою або на відпочинок.

Необхідність розширити поняття туризму за межі його традиційного розуміння було викликано зростаючими міжнародними туристськими потоками і збільшенням їхнього впливу на міжнародну торгівлю та світову економіку.

Одне з перших визначень поняття «туриста» належало Комітету експертів із питань статистики Ліги Націй (1937 р.). Воно одержало міжнародне визнання і в основному дійшло до наших днів із деякими пізнішими поправками. Сьогодні у міжнародній практиці широко використовується діфініція, вироблена на Міжнародній конференції зі статистики подорожей і туризму (Оттава, 1991 р.) і схвалене Всесвітньою туристською організацією (ВТО) та Статистичною комісією ООН. Відповідно до нього, турист – це відвідувач, тобто «особа, яка подорожує і здійснює перебування в місцях, що знаходяться за межами її звичного середовища, на термін не більше 12 місяців із будь-якою метою, окрім заняття діяльністю, що оплачується з джерел у місцях, які відвідуються» [5, с. 6].

Запропонована діфініція дозволила чіткіше окреслити ту частину подорожуючих осіб, яка виступає об'єктом статистичних

досліджень у туризмі. У підсумкових документах Оттавської конференції і технічних посібниках ВТО турист визначається як відвідувач. Це поняття рекомендується використовувати як основне в статистиці туризму. Воно поширюється разом з туристами і на одноденних відвідувачів. Очевидно, з цієї причини в Оттавському визначенні відсутня вказівка на мінімальну тривалість перебування за межами звичного середовища (24 години), яка наявна в багатьох національних туристських законодавствах.

Туризм не є однорідним явищем. Передусім його можна поділити на внутрішній і міжнародний (international tourism).

Міжнародний туризм, на відміну від внутрішнього, передбачає поїздки за межі країни. Він охоплює відвідувачів, які не є резидентами країни призначення (country of destination).

Міжнародний туризм поділяється на дві форми – іноземний (inbound) і зарубіжний (outbound), які різняться за напрямками туристського потоку. Той самий турист може бути класифікований як іноземний і зарубіжний одночасно залежно від того, стосовно якої країни описується його поїздка. Розрізняють країну походження, де він є зарубіжним туристом, і країну призначення, де він – іноземний турист.

Статистика міжнародного туризму складається з двох основних розділів: статистика туристських потоків і статистика туристських доходів і витрат. Для кожного з них ВТО розробила перелік основних показників, інформативних і таких, що відносно легко вимірюються. Найважливішим показником туристських потоків є кількість прибуттів (arrivals).

Міжнародні туристські прибуття до України та Польщі

Під кількістю прибуттів розуміється кількість зареєстрованих відвідувачів тієї чи іншої країни, які не є її резидентами, за певний проміжок часу, зазвичай за рік. Усіх їх можна поділити на одноденних відвідувачів і туристів (відвідувачів, що перебувають у країні призначення понад одну ніч).

Усі показники вимірювання прибуттів у міжнародному туризмі поділяються на такі категорії [321]:

TF – прибуття міжнародних туристів, що обліковуються на кордоні (за винятком одноденних відвідувачів);

VF – прибуття міжнародних відвідувачів, що обліковуються на кордоні (враховуючи туристів та одноденних відвідувачів);

TSE – прибуття міжнародних туристів, обліковуваних у колективних туристичних закладах;

TNS – прибуття міжнародних туристів, що обліковуються в готелях і подібних закладах.

При вимірюванні прибуттів у міжнародному туризмі надається перевага обліку на кордоні. Однак не всі країни можуть збирати такі дані. Тоді замість цих показників можуть бути використані інші.

Оскільки турист може за рік здійснити кілька подорожей або протягом однієї поїздки відвідати кілька країн, фактична кількість туристів менша за кількість прибуттів.

За даними ВТО, прибуття до Європи, України та Польщі розподілились так (табл. 1.1.) [321]:

Таблиця 1.1.

Міжнародні туристичні прибуття (млн.)

ТФ	Роки							
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Європа	316,4	396,2	395,8	407,4	408,6	425,6	443,9	458,0
Україна	3,716	6,430	9,174	10,516	12,513	15,629	17,630	18,935
Польща	19,215	17,400	15,000	13,980	13,720	14,290	15,200	15,670

Як видно з вищенаведеної таблиці, міжнародні туристичні прибуття до Європи протягом 1995–2006 рр. щорічно зростали. Винятком є тільки 2001 рік, коли спостерігався невеликий спад туристичної активності до попереднього року (-0,1%), що пов'язане з терористичними актами 11 вересня у США.

У 2004 р. Україна та Польща посіли 14-те і 15-те місця в рейтингу країн-дестинацій міжнародного туризму. Як показує таблиця 1.1., середньорічна кількість туристичних прибуттів до Польщі в 2000-2006 рр. становила 15,037 млн., що в 1,16 разу вище за аналогічний показник для України – 12,975 млн. Однак, починаючи з 2004 р. Україну відвідує більше іноземних туристів, аніж Польщу.

Протягом двохтисячних років міжнародні туристичні прибуття до України зросли майже у 3 рази – з 6,430 млн. у 2000 р. до 18,935 млн. у 2006 р. Найбільший річний приріст зафіксований у

2001 р. (+42,7% до попереднього року), а протягом 2002-2006 рр. він коливався від +7,4% у 2006 р. до +24,9% у 2004 р. (табл. 1.2.).

Таблиця 1.2.

Річні прирости міжнародних туристичних прибуттів, %

TF	Роки					
	01/00	02/01	03/02	04/03	05/04	06/05
Європа	-0,1	2,9	0,3	4,2	4,3	3,2
Україна	42,7	14,6	19,0	24,9	12,8	7,4
Польща	-13,8	-6,8	-1,9	4,2	6,4	3,1

Міжнародні туристичні потоки до Польщі протягом досліджуваного періоду неухильно скорочувалися аж до 2003 р., коли було зафіксовано 13,720 млн. прибуттів. Після того намітилося повільне зростання.

У 2006 р. Польщу відвідало 15,670 млн. іноземних туристів. Протягом двохтисячних років річний приріст прибуттів змінився від -13,8% у 2001 р. до +6,4% у 2005 р. Як видно з рис. 1.1., 2004 рік став поворотним для міжнародного туризму Польщі. Саме в цей час вона вступила до Євросоюзу й одразу ж кількість відвідувачів цієї країни почала зростати. Примітно те, що у 2004 і 2006 рр. показники річного приросту туристичних прибуттів до Польщі та Євросоюзу були однаковими.

Отже, як абсолютна кількість прибуттів до України, так і річні прирости вищі за аналогічні показники для Польщі. Однак, якщо брати до уваги чисельність населення в цих країнах, то ситуація зміниться на протилежну. Так, у 2005 р. середня кількість прибуттів на одного резидента становила 0,37 для України та 0,39 для Польщі.

Для глибшого аналізу міжнародних туристичних потоків до України та Польщі слід розглянути їх структуру (табл. 1.3.).

Структури міжнародних туристичних прибуттів до України та Польщі досить різняться. Більшість туристів до Польщі приїждить з Німеччини – 36%. Ця країна посідає перше місце у світі за туристськими витратами – 10% від загальносвітових витрат. Німеччина разом зі старими членами Євросоюзу (15 EU) забезпечують близько 50% міжнародних туристичних прибуттів до Польщі. Громадяни цих країн витрачають на туризм значно більше

грошей, аніж у середньому у світі. Наприклад, німецькі туристи витрачають на зарубіжні поїздки 822 \$ на особу, що у 7 разів більше за витрати росіян.

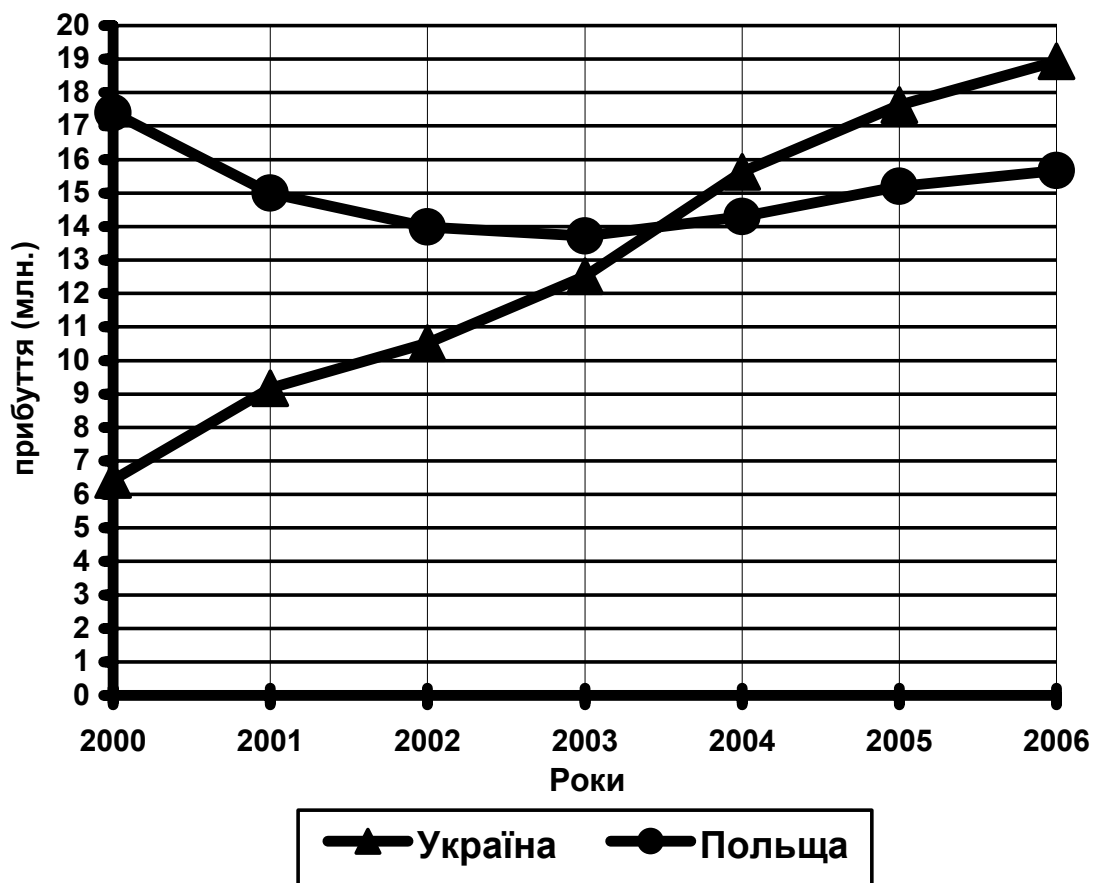

Рис. 1.1. Графік міжнародних туристичних прибуттів

Починаючи з 2004 р., коли Польща приєдналася до Євросоюзу, кількість прибуттів з вищезгаданих країн почала зростати; у 2005 р. найбільший річний приріст туристів був з Німеччини – +6,5% та країн 15 EU – +12%. Ця картина пояснюється безвізовим режимом, що існує всередині Євросоюзу, та підвищеним інтересом громадян EU до країн-новачків. Водночас через запровадження та посилення візового режиму для громадян Росії, України та Білорусі частка прибуттів з цих країн постійно знижувалась із 42% у 2001 р. до 31% у 2005 р.

Зменшення кількості туристів з Росії, України та Білорусі, разом із просіданням європейського і світового туристичних ринків через терористичні атаки 11 вересня 2001 р., війну в Іраку та

стагнацію світової економіки, спричинили зниження міжнародних туристичних прибуттів до Польщі в 2000–2003 рр.

Таблиця 1.3.

Структура міжнародних туристичних потоків

Країни походження туристів	2004 рік		2005 рік		Приріст 05/04, %	Туристичні витрати на особу, \$
	тис.	%	тис.	%		
Міжнародні туристичні прибуття до Польщі						
Німеччина	5 230	36,6	5570	36,6	6,5	882
Україна	2 340	16,4	2535	16,7	8,3	59
Білорусь	1 460	10,2	1440	9,5	-1,4	53
Литва	815	5,7	830	5,5	1,8	177
Росія	700	4,9	735	4,8	5,0	124
Латвія	305	2,1	270	1,8	-11,5	164
Чехія	210	1,5	185	1,2	-11,9	234
Естонія	130	0,9	120	0,8	-7,7	274
Словаччина	85	0,6	70	0,5	-17,6	137
15 EU (без Німеччини)	1 790	12,5	2015	13,3	12,6	686
Решта країн	1225	8,6	1430	9,4	16,7	105
Всього	14290	100,0	15 200	100,0	6,4	463*
Міжнародні туристичні прибуття до України						
Росія	5994	38,4	6043	34,3	0,8	124
Польща	1793	11,5	3489	19,8	94,6	111
Молдова	2898	18,5	2780	15,8	-4,1	31
Угорщина	2011	12,9	1957	11,1	-2,7	370
Білорусь	1768	11,3	1841	10,4	4,1	53
Словаччина	162	1,0	321	1,8	98,1	137
Німеччина	141	0,9	189	1,1	34,0	882
Румунія	97	0,6	161	0,9	66,0	30
США	78	0,5	73	0,4	-6,4	234
Ізраїль	44	0,3	51	0,3	15,9	462
Решта країн	643	4,1	725	4,1	12,8	105
Всього	15629	100,0	17630	100,0	12,8	135*

* – число розраховане як середньозважене

Україна має значний сухопутний кордон та безвізовий режим із Росією, яка є країною-постачальником туристів. Як наслідок, у 2005 р. відвідувачі з Росії посідали перше місце у структурі іноземних туристів – на них припадало 34%. Переважна більшість російських туристів (80%) відвідували Україну з приватною метою. Друге місце посідали туристи з Польщі (20%). Цікаво, що у 2004 р. за кількістю прибуттів до України Польща посідала 4-те місце, поступаючись Молдові та Угорщині.

Протягом 2004–2005 рр. частка туристів із Росії, Молдови та Білорусі зменшилася з 68% до 60%, хоча абсолютна кількість прибуттів з цих країн до України не змінилася. Водночас внаслідок запровадження з 1 вересня 2005 року безвізового режиму в'їзду в Україну та транзитного проїзду через її територію для громадян держав-членів Європейського Союзу значно збільшилась кількість туристів з цих країн: зі Словаччини (+159 тис. осіб, або +98%), з Польщі (+1,7 млн. осіб, або +95%), з Румунії (+64 тис. осіб або +66%), з Німеччини (+48 тис. осіб або +34%). Отже частка прибуттів із цих європейських країн разом з Угорщиною зросла з 27% у 2004 р. до 35% у 2005 р. Зростання прибуттів із названого регіону є позитивним явищем, оскільки туристи з Євросоюзу витрачають значно більше грошей аніж відвідувачі з країн СНД.

Доходи від іноземного туризму в Україні та Польщі

Статистика ВТО туристських доходів (receipts) охоплює доходи у грошовому вираженні (US\$), одержані країною призначення від іноземного туризму за певний проміжок часу, зазвичай за рік. Вони складаються з витрат відвідувачів, що здійснили прибуття до даної країни. Основними статтями витрат іноземних туристів в країні призначення є: розміщення, харчування, внутрішній транспорт і пальне, екскурсії, розваги, шопінг та ін. Цей показник охоплює доходи, одержані як від туристів, так й від одноденних відвідувачів. Витрати останніх можуть бути суттєвими, особливо в тому випадку, коли вони проживають на прикордонних територіях та здійснюють поїздки до сусідніх країн із метою купівлі там товарів і послуг. Такі поїздки можуть мати регулярний характер, що робить їх вагомим джерелом доходів від іноземного туризму.

Туристські доходи виключають витрати, пов'язані з перевезенням іноземних туристів транспортними компаніями країни їхнього походження або третьої країни. Ці доходи виділяються

окремо і мають назву міжнародних транспортних доходів. Їх частка у скупних витратах іноземних туристів у світі складає близько 18 %.

ВТО подає всю вартісну статистику (US\$) у поточних цінах, що не відображає реальної динаміки явища. Цю проблему можна розв'язати перейшовши до реальних вартісних показників через індекс цін.

Індекс цін (CPI – Consumer Price Index) – це помножене на 100 відношення вартості певного набору товарів чи послуг в доларах в даному періоді до вартості того ж самого набору в певному базовому періоді.

Для досліджуваного періоду індекс цін мав такі значення (табл. 1.4.):

Таблиця 1.4.

Індекс споживчих цін, US\$

	Роки						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
CPI	100	112,9	116,2	118,1	120,8	123,9	128,2

За даними ВТО, доходи від іноземного туризму в Європі, Україні та Польщі розподілились так (табл. 1.5.) [321]:

Таблиця 1.5.

Доходи від іноземного туризму, млрд.

US\$	Роки						
	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Європа	211,9	231,6	228,3	241,2	282,9	328,5	348,2
Україна	0,191	0,394	0,573	0,788	0,935	2,560	3,125
Польща	6,614	5,719	4,646	4,267	4,060	5,833	6,284
Реальні доходи від іноземного туризму (в цінах 1995 р.)							
Європа	211,9	205,1	196,5	204,2	234,2	265,1	271,6
Україна	0,191	0,349	0,493	0,667	0,774	2,066	2,438
Польща	6,614	5,066	3,998	3,613	3,361	4,708	4,902

Як свідчать дані протягом, 2000–2005 рр. доходи Польщі від іноземного туризму в середньому в 3,7 разу перевищували аналогічний український показник (рис. 1.2.). Однак, у 2005 р. ця

різниця вже скоротилась до двох разів. Такий розрив у доходах при майже однаковій кількості прибуттів пояснюється відмінностями у структурах туристичних потоків. Як зазначалося раніше, більшість туристів до Польщі прибуває з країн Євросоюзу, де добробут населення знаходиться на високому рівні. Тому в 2005 р. середньозважені витрати на зарубіжний туризм, розраховані для одного мешканця країни походження туриста, який відвідував Польщу складала 463 \$, що у 3,4 разу вище за аналогічний показник, розрахований для України – 135 \$ (табл. 1.3.).

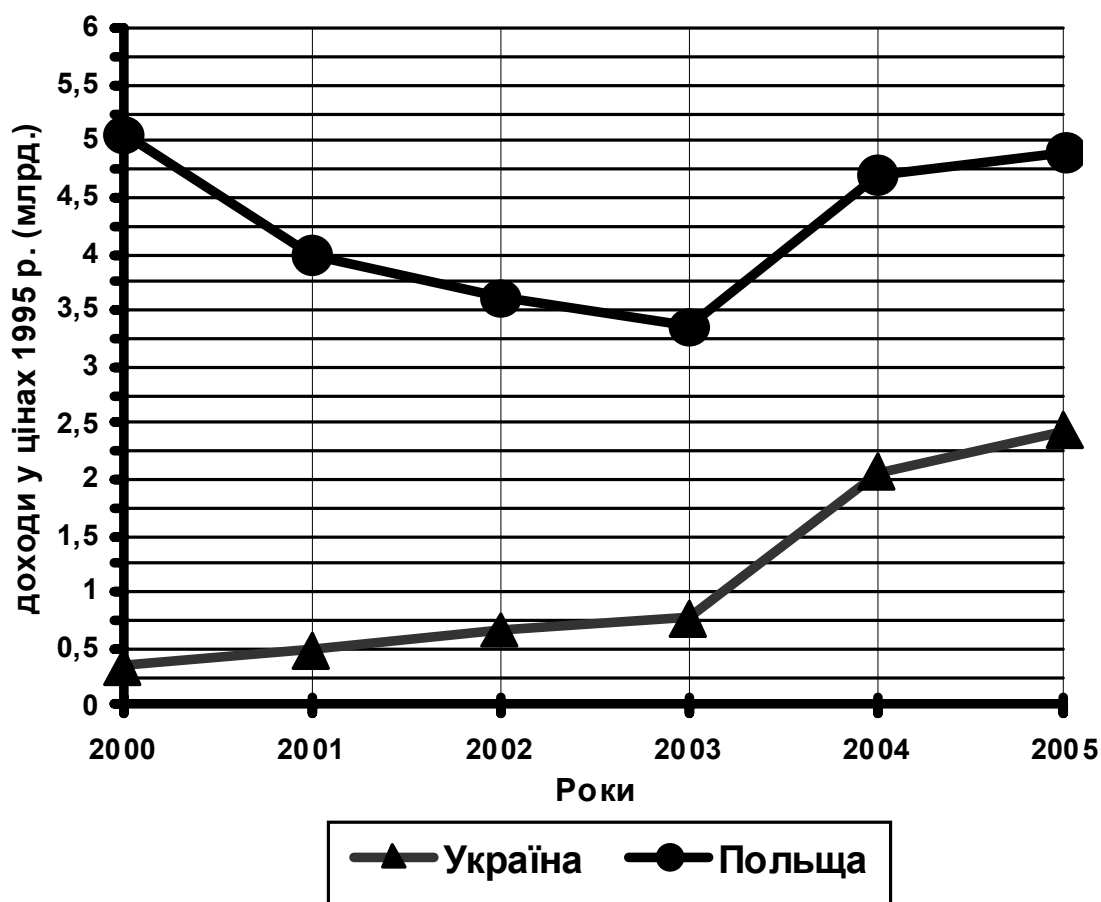

Рис. 1.2. Реальні доходи від іноземного туризму

Доходи від іноземного туризму залежать від кількості прибуттів. Таким чином річні прирости цих показників змінюються в одному напрямку, хоча й з різною величиною (табл. 1.2., табл. 1.6.).

Протягом досліджуваного періоду (за винятком 2004 року) в Україні спостерігалось помірне зростання доходів із річним приростом, який зменшився від +41% у 2001 р. до +16% та +18% у 2003 і 2005 рр. відповідно. Шалений приріст +167%, зафіксований у

2004 р., не має об'єктивних підстав і може бути пояснений застосуванням в Україні з грудня 2003 р. нової методики оцінювання показників міжнародного туризму.

Таблиця 1.6.

Річні прирости реальних доходів від іноземного туризму, %

	Роки				
	01/00	02/01	03/02	04/03	05/04
Європа	-4,2	4,0	14,7	13,2	2,4
Україна	41,3	35,3	16,0	166,9	18,0
Польща	-21,1	-9,6	-7,0	40,1	4,1

Падіння доходів від іноземного туризму в Польщі тривало аж до 2003 р. Проте вже наступного року був зафіксований рекордний приріст +40%. Саме тоді Польща стала повноправним членом Євросоюзу. Наприклад, зростання прибуттів з Німеччини у 2004 р. становило +16%, з країн 15 EU (без Німеччини) – +9%. Водночас відбулося незначне скорочення туристичних потоків із країн східної Європи (за винятком Словаччини), Росії, України та Білорусі. Таким чином, завдяки зміні якісного складу іноземних туристів, приріст доходів у 2004 р. майже в 10 разів перевищив приріст прибуттів до Польщі – +40,1% та +4,2% відповідно.

Доходність іноземного туризму в Україні та Польщі

Знаючи кількість прибуттів і доходи, можна визначити доходність іноземного туризму, яка розраховується шляхом ділення другого показника на перший.

У 1995 р. ВТО провела дослідження доходності туристських напрямів. Доходи з одного прибуття склали в середньому 708 US\$. Значення цього показника сильно варіювали. Доход із прибуття був нижчим у країнах (Канада, Мексика), які мають спільний сухопутний кордон з головними країнами-постачальниками туристів (у цьому випадку – США), а також у соціалістичних (колишніх соціалістичних) країнах (Китай). Високий рівень доходів від прибуттів відзначається в країнах, які віддаленні від великих ринків збуту, мають значні митні перешкоди, характеризуються високою вартістю життя або зорієнтовані на туристську еліту [5, с. 53].

Того ж 1995 р. доходи з одного прибуття в Європейському туристичному регіоні становили 669 US\$, в Україні – 51 US\$, у

Польщі – 344 US\$. У 2005 році цей показник у цінах 1995 р. у Європі мав значення 611 US\$, в Україні – 138 US\$, а в Польщі – 322 US\$. Тобто доходність іноземного туризму в Польщі майже вдвічі нижча, ніж у Європейському туристичному регіоні, та більш як удвічі вища за аналогічний показник в Україні.

Така картина пояснюється структурою іноземних туристів і тривалістю їх перебування у країні призначення (чим вище в туриста доходи та чим довше він перебуває в дестинації, тим більше він витрачає там грошей). З усіх іноземних туристів 94% до України та 74% до Польщі прибувають із сусідніх країн, з якими немає митних перешкод. Україна та Польща мають спільний сухопутний кордон з головними країнами-постачальниками туристів (Росія для України та Німеччина для Польщі). Як наслідок 88% поїздок до України та 77% поїздок до Польщі мають неорганізований характер і здійснюються з приватною або діловою метою. Багато відвідувачів приїжджають із прикордонних територій у пошуках дешевих товарів і послуг. Такі поїздки нетривалі та мають регулярний характер, що значно зменшує доходність від одного прибуття. Наприклад, частка короткотривалих туристичних поїздок (1–3 ночі) до Польщі складає 54%.

2. ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. ТИПОЛОГІЯ ПРИРОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ КОМПЛЕКСІВ ПРИРОДНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Розвиток, поглиблення економіко- і соціально-географічних знань про природно-ресурсний і зокрема, про природно-рекреаційний потенціал (ПрП) території (акваторії) зумовлюють активізацію наукових досліджень проблем його типології (типологізації). Так, академік П.Я. Бакланов, відомий фахівець у галузі географії природних ресурсів, типологію природно-ресурсних районів, оцінку територіальних природно-ресурсних систем, врахування різноманітних міжресурсних зв'язків і динаміки природних ресурсів вважає важливішим результатом і першочерговим пріоритетом розвитку фундаментальної науки загалом [12, с. 141, 143]. У філософії типологію розглядають як метод наукового пізнання, в основі якого лежить розчленування, систем об'єктів і їхнє групування з допомогою узагальненої ідеалізованої моделі або типу і як результат типологічного опису, визначення [120, с. 685].

Якщо спробувати підсумувати ресурсознавчі розробки з типології природно-ресурсного потенціалу (ПрП) і, зокрема, природно-рекреаційного потенціалу території (акваторії), можна чітко простежити хоча б дві їх особливості. По-перше, дослідниками в центр уваги ставляться співвідношення різних видів природних ресурсів на даній території (акваторії), тобто структура загального або інтегрального ПрП, по-друге, підкреслюється провідне значення в цьому процесі досліджень з визначення продуктивності (ефективності) природних ресурсів як окремих видів, так і їх сукупності. Отже, структура і продуктивність (ефективність) ПрП можуть бути покладені в основу його типології. Розмежування ПрП доцільно подавати у вигляді ординарної сітки-матриці. Одна зі сторін цієї матриці характеризує структуру ПрП, інша – його ефективність [144].

Назва типів ПрП визначається двома-трьома найбільш значущими видами природних ресурсів і загальним рівнем їхньої продуктивності, який виходить із середньоукраїнських показників

еколого-економічної оцінки сумарного потенціалу. На нинішньому етапі вивченості ПРП можна було б обмежитись трьома градаціями рівня його продуктивності й розрізняти високопродуктивний, продуктивний, низькопродуктивний типи природно-ресурсного потенціалу.

Коротко охарактеризуємо типологічні особливості природно-рекреаційного потенціалу природних регіонів України.

Географічний аналіз природно-ресурсних комплексів (ПРК) держави, в яких природно-рекреаційний потенціал є одним із визначальних в їх подальшому функціонуванні та розвитку, що відображається в самій назві типу (з підтипами) ПРК природних регіонів, дозволяє виявити такі закономірності.

Перша. Природно-рекреаційні ресурси є комплексоформуєчим чинником розвитку 181 природного (фізико-географічного) регіону України з 351 наявних регіонів різного таксономічного рівня (від фізико-географічного району, області, провінції (краю), підзони, зони, і закінчуючи країною).

Отже, у 51,6 % природних регіонів держави перспективи подальшого збалансованого розвитку пов'язуються саме з вдосконаленням господарського освоєння природно-рекреаційного потенціалу.

Друга. В межах України за співвідношенням основних видів природних ресурсів у природно-ресурсному поєднанні простежується 21 тип природно-рекреаційних комплексів (із підтипами різного рівня продуктивності – низькопродуктивними, продуктивними та високопродуктивними природними ресурсами) (див. рис. 2.1.1. – 2.1.5.).

Основними типами природно-рекреаційних комплексів природних регіонів України є поєднання, що сформувалися на базі земельно-водно-рекреаційних низькопродуктивних, продуктивних та високопродуктивних природних ресурсів (48,6 % загальної кількості типів регіонів держави). Другим за поширеністю є земельно-рекреаційно-водний низькопродуктивний, продуктивний та високопродуктивний типи (15,5 %), третім – водно-лісо-рекреаційний продуктивний (6,6 %). Далі йдуть земельно-рекреаційно-мінеральний (5,5 %) та земельно-мінерально-рекреаційний (3,9 %) низькопродуктивний, продуктивний та високопродуктивний типи природно-рекреаційних комплексів України. Як бачимо, п'ять перших за поширеністю типів природно-

рекреаційних комплексів домінують у майже 4/5 природних регіонах держави (рис. 2.1.1. – 2.1.5.).

Не можна не назвати і п'ятьох наступних (у порядку спадання частоти зустрітваності в регіонах) типів комплексів. Це мінерально-земельно-рекреаційний, водно-земельно-рекреаційний, земельно-рекреаційний, рекреаційно-земельно-мінеральний та водно-рекреаційно-лісовий низькопродуктивний, продуктивний і високопродуктивний типи природно-рекреаційних комплексів.

Загалом же перших десять за поширеністю у природних регіонах типів природно-рекреаційних комплексів становлять понад 9/10 їх різноманітності в Україні.

Не менш цікаво і важливо з географічної точки зору простежити територіальну дислокацію основних типів природно-рекреаційних комплексів по окремих природних регіонах держави. Проаналізуємо особливості розміщення п'яти перших за поширеністю в регіонах типів природно-рекреаційних комплексів на рівні фізико-географічних провінцій (країв), в Українських Карпатах та Кримських горах (рис. 2.1.1. – 2.1.5., див. додаток I). Зразу ж відзначимо, що ці перші за поширеністю п'ять типів природно-рекреаційних комплексів зустрічаються в 144 фізико-географічних районах України (приймемо їх за 100 %).

Земельно-водно-рекреаційний низькопродуктивний, продуктивний і високопродуктивний типи охоплюють 88 фізико-географічних районів (понад 60 % районів, де наявні перші п'ять типів найважливіших природно-рекреаційних комплексів), а саме 15 районів Західно-Української лісостепової провінції, 13 районів Дністровсько-Дніпровської лісостепової, 12 – Причорноморсько-Приазовської сухостепової, 11 – Кримської степової, 9 – Поліської, 8 – Лівобережно-Дністровської лісостепової, 6 – Причорноморської середньостепової, 5 – Середньо-Руської лісостепової провінцій.

Земельно-рекреаційно-водний низькопродуктивний, продуктивний і високопродуктивний типи виявлені у 29 фізико-географічних районах України (понад 20 % з 144 районів, що розглядаються), зокрема: у 5 районах Середньо-Руської лісостепової провінції, в кожному з 4-х районів Дністровсько – Дніпровської лісостепової, Дністровсько-Дніпровської північностепової та Причорноморсько

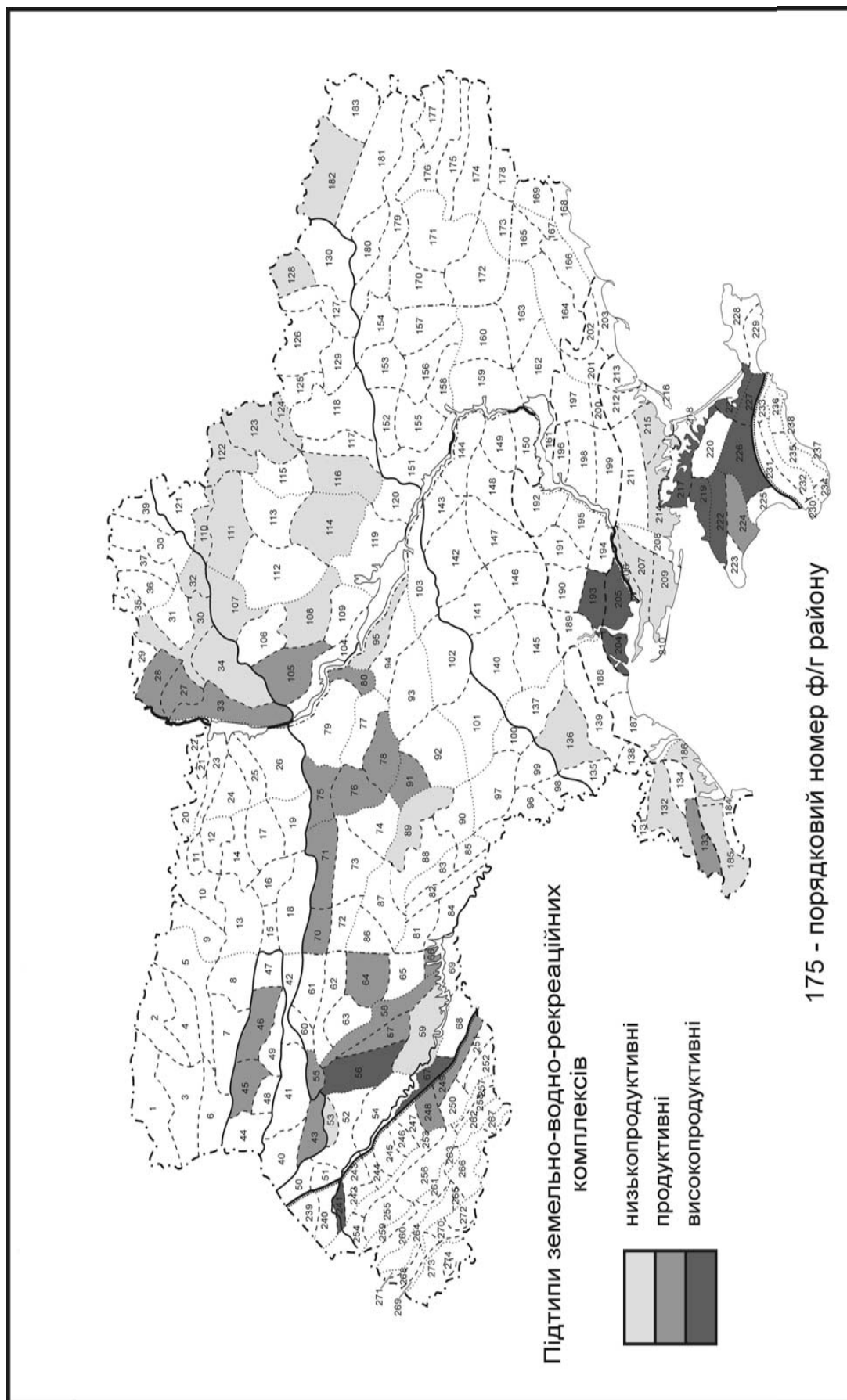

Рис. 2.1.1.1. Земельно-водно-рекреаційні комплекси України

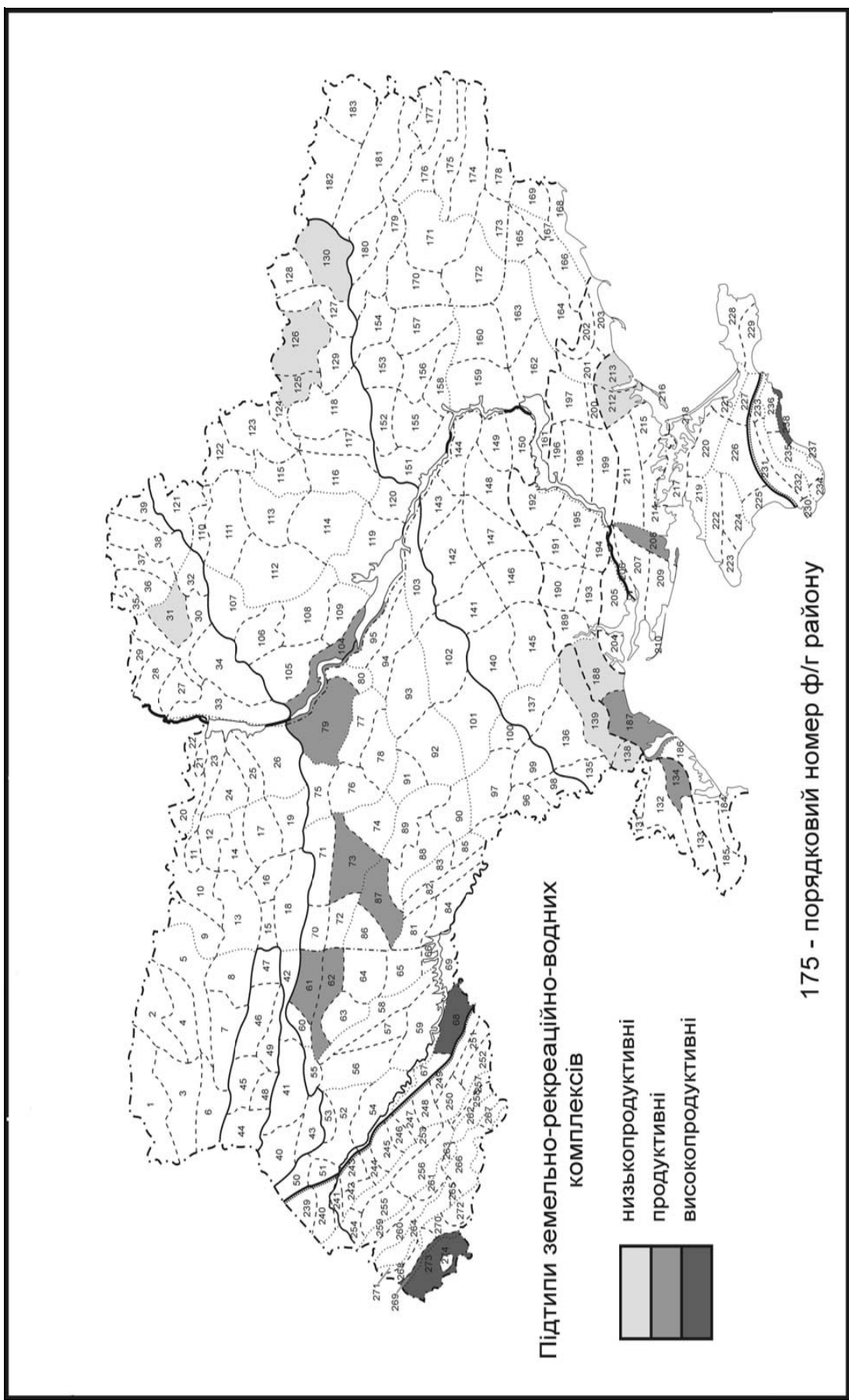

Рис. 2.1.1.2. Земельно-рекреаційно-водні комплекси України

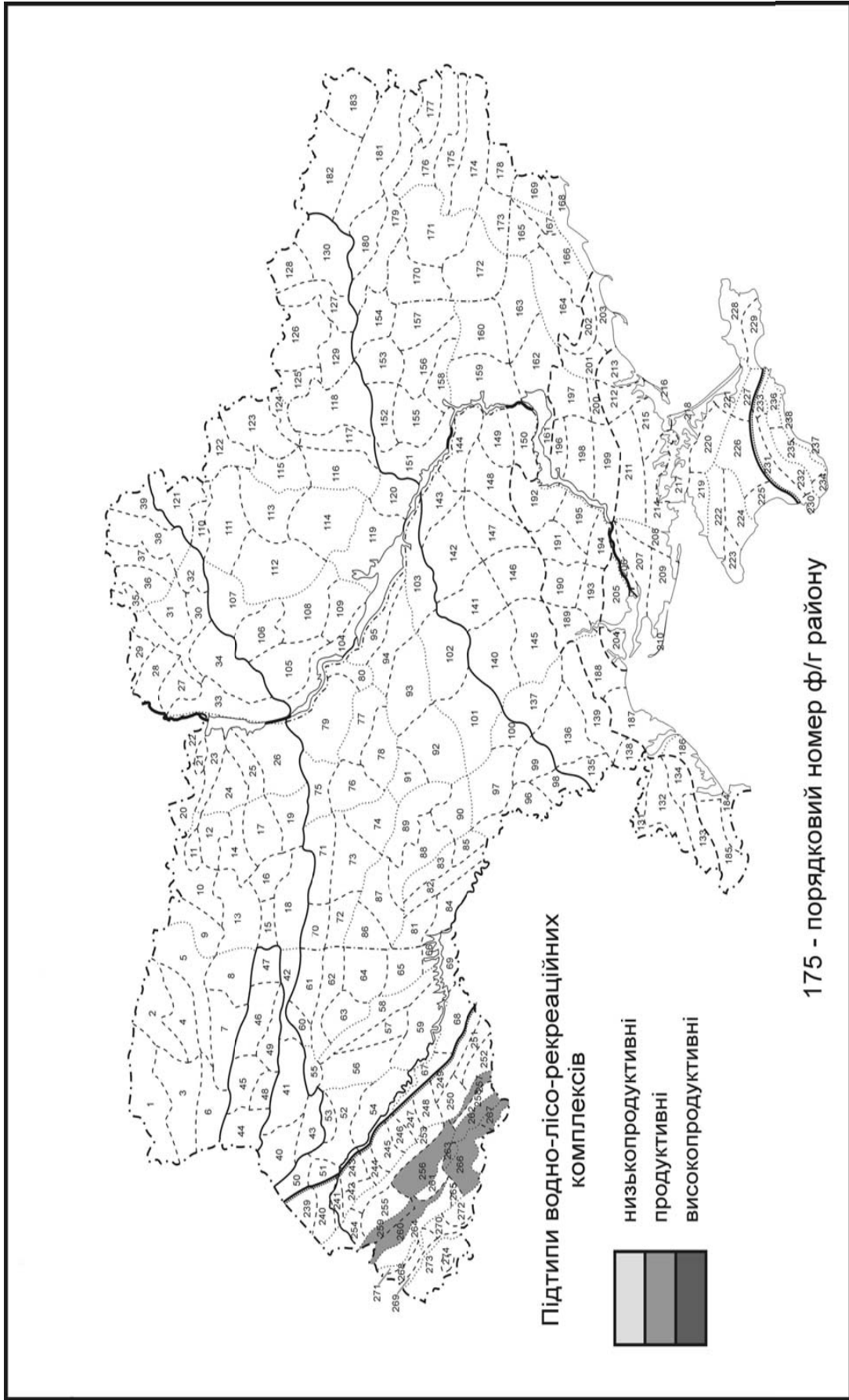

Рис. 2.1.3. Водно-лісорекреаційні комплекси України

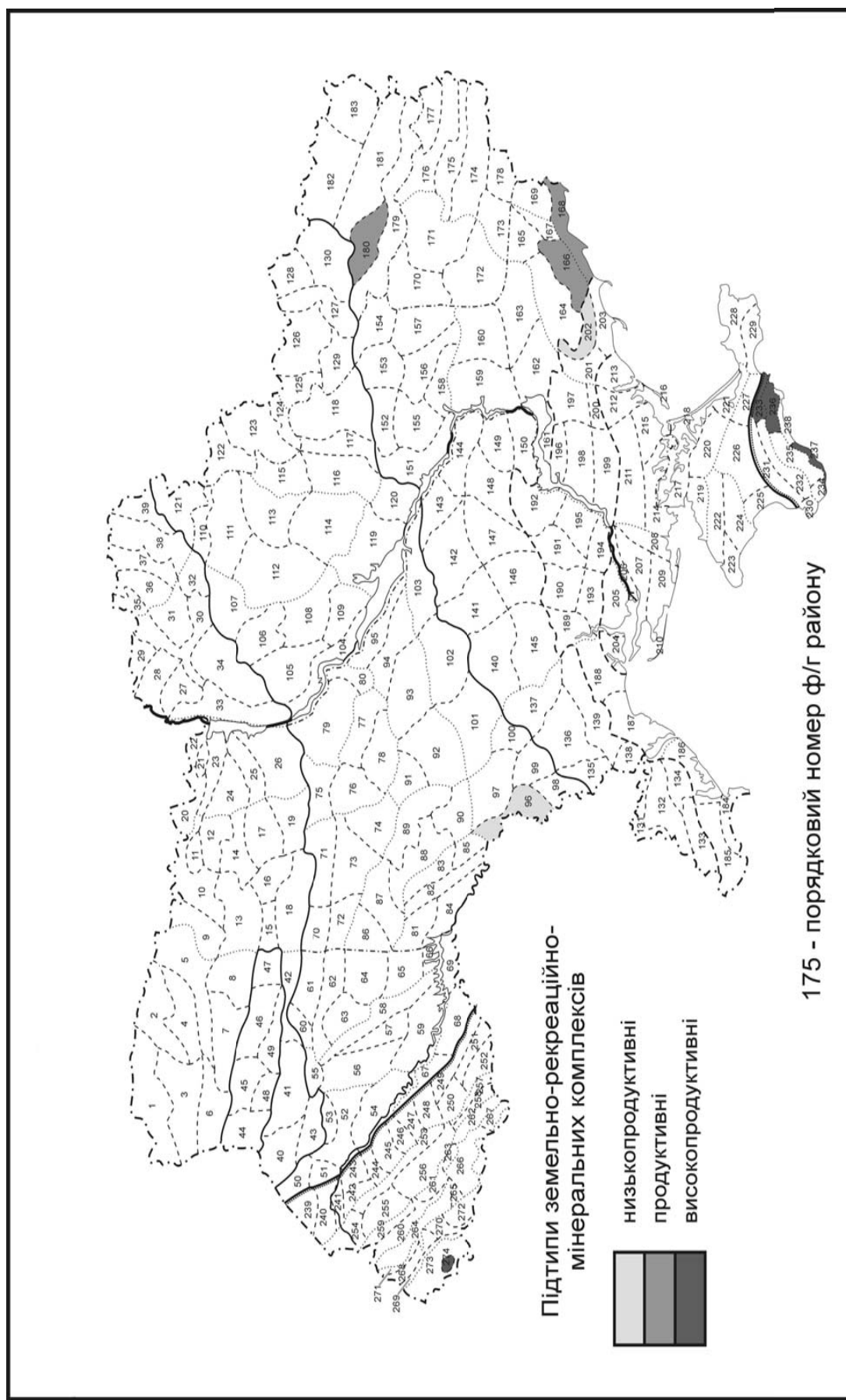

Рис. 2.1.4. Земельно-рекреаційно-мінеральні комплекси України

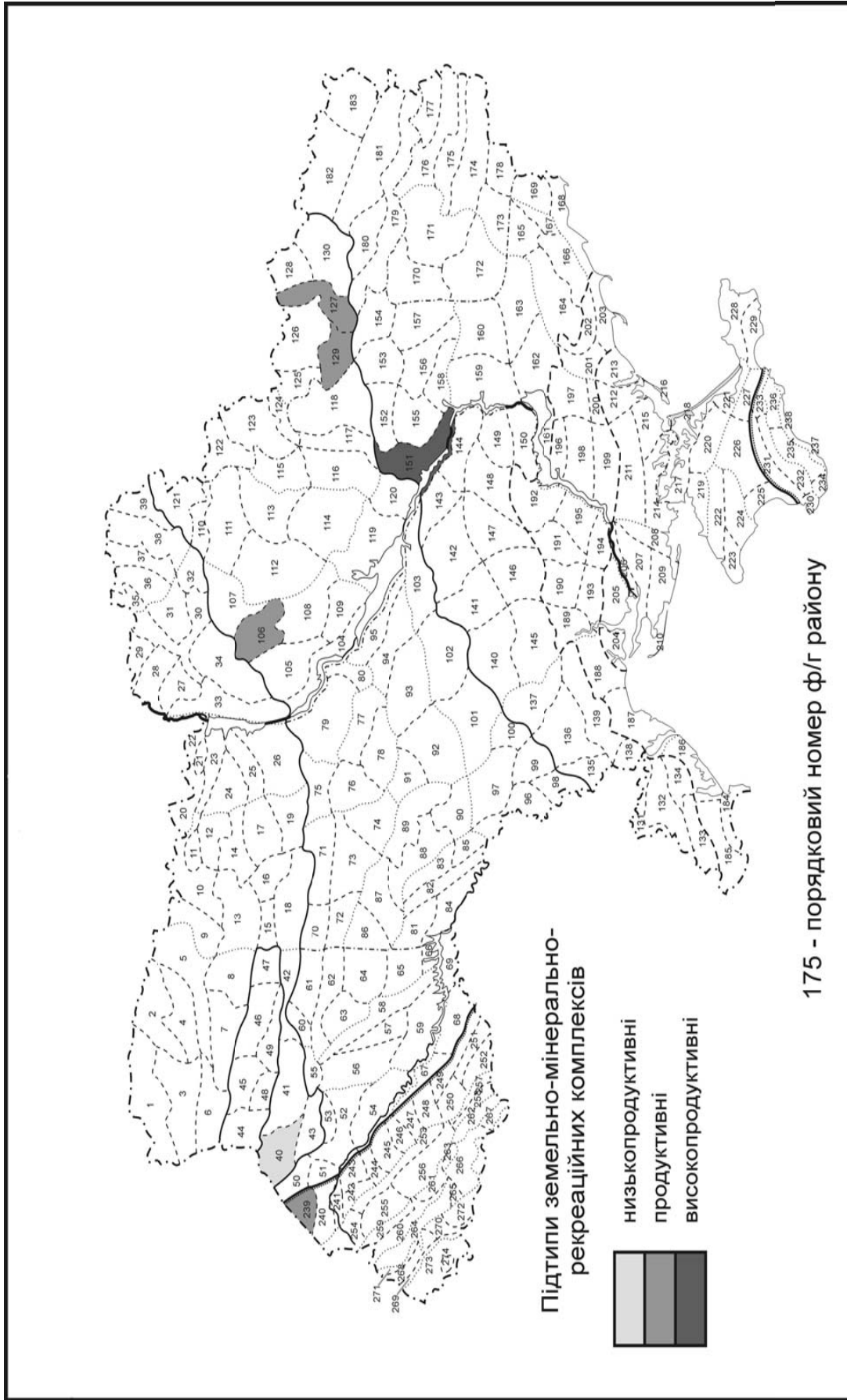

Рис. 2.1.5. Земельно-мінерально-рекреаційні комплекси України

– Приазовської сухостепової провінції, у кожному з 3-х районів Західно-Української лісостепової, Причорноморської середньостепової провінції та в Українських Карпатах.

Водно-лісорекреаційний продуктивний тип природно-рекреаційних комплексів характерний виключно для 12 природних районів Українських Карпат. (див. додаток I).

Нарешті, земельно-рекреаційно-мінеральний низкопродуктивний, продуктивний та високопродуктивний типи комплексів зустрічаються у 8 фізико-географічних районах України: в Лівобережно-Дністровсько-Приазовській північно-степовій провінції (у 3-х районах), у Дністровсько-Дніпровській лісостеповій, Задонецько-Донській північностеповій, Причорноморській середньостеповій провінціях, в Українських Карпатах та Кримських горах (по одному району).

П'яті за поширеністю – земельно-мінерально-рекреаційний низко-продуктивний та високопродуктивний типи природно-рекреаційних комплексів – мають місце у 7 районах Поліської, Лівобережно-Дніпровської лісостепової, Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової, Причорноморської середньостепової, Кримської степової провінцій та в Українських Карпатах.

Варто відзначити, що в 144 фізико-географічних районах України, де зосереджується поєднання 5-х найпоширеніших типів (із підтипами) природно-рекреаційних комплексів держави, низкопродуктивні підтипи домінують – в 1/3, продуктивні - в 1/2, високопродуктивні підтипи комплексів – в 1/5 частині від усіх природних районів країни.

Отже, як засвідчують вищенаведені результати географічного аналізу, оцінка, виявлення структури, рівнів продуктивності, а загалом – типологія природно-рекреаційних комплексів первинних природних (фізико-географічних) районів дозволяють:

1) визначати перспективні напрями раціоналізації використання, охорони і відтворення природно-рекреаційного потенціалу України як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях;

2) подавати пропозиції щодо вдосконалення галузевої та територіальної структури природно-господарських географічних систем, виходячи зі структури та взаємозв'язків природних і природно-рекреаційних комплексів;

3) обґрунтовувати шляхи розвитку та оптимізації регіональних типів природокористування, розробляти регіональні програми збалансованого рекреаційного природокористування.

2.2. РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНА ПРИРОДНО-ГОСПОДАРСЬКА РІЗНОМАНІТНІСТЬ КАРПАТО-ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Розвиток рекреаційного природокористування залежить від багатьох чинників, серед яких найважливіші природні умови (рельєф, кліматичні і гідрографічні особливості, рослинний покрив, пейзажність ландшафтів), культурно-історичні цінності (історичні і архітектурні пам'ятники, музеї, пам'ятні місця та ін), побутові умови (наявність закладів сфери і туристичної індустрії, культура та рівень обслуговування, зручність транспортних засобів, тощо), популярність серед населення окремих місць відпочинку тощо. Комплексне поєднання їх формує взаємозалежну та взаємозумовлену структурну модель рекреаційного природокористування. Їх послідовне визначення створює сучасну характеристику рекреаційного природокористування і рекреаційну природно-господарську різноманітність території Карпато-Подільського регіону (КПР) [72].

Визначення оцінки природних умов для рекреаційного природокористування території (А) проводиться на основі виявлення таких показників: А1 – показник культурного освоєння території; А2 – ступінь своєрідності, екзотичності, А3 – оцінка туристичних можливостей за родом заняття, Б – оцінка історико-культурних об'єктів, В – оцінка побутового обслуговування, Г – ступінь популярності. Всі означені чинники (А+Б+В+Г) формують комплексний показник туристичних можливостей території. За переважаючим значенням кожного чинника туристичних можливостей території виділяються види туризму. Кожний показник оцінки наділений структурними складовими, що базуються на окремих розрахунках, виявляють для кожного окремого рекреанта індивідуальний вид рекреаційного природокористування. Так, для рекреанта, що має бажання займатися оздоровчим туризмом, важлива наявність чинників $A+A_1+A_2+A_3+B$. Для туриста, що за основний вид відпочинку обрав пізнавальний туризм, – A_1+A_2+B . Значення кожного чинника зі зміною часу та запиту туриста може змінюватися. Пропонуємо модель оцінки туристичних ресурсів за означеними блоками.

1. Визначення оцінки природних умов (А) зводиться до виявлення (на основі врахування властивостей компонентної структури навколишнього природного середовища для рекреації та туризму) найсприятливіших, сприятливих, відносно сприятливих, малосприятливих і несприятливих територій: 1) найсприятливіші території (тривалий теплий період, t° повітря $> 100^{\circ}\text{C}$), наявність гідрографічної мережі та різноманітного рослинного покриву, сприятливі форми рельєфу) оцінюються в 5 балів; 2) сприятливими вважаються території, що характеризуються наявністю лісових комплексів, густої річкової мережі, широколистяних і мішаних лісів і оцінюються за вибраною шкалою у 4 бали; 3) відносно сприятливі (наявність одного сприятливого чинника, наприклад, густої гідрографічної мережі, рослинного покриву, або тривалого комфортного періоду) території складають 3 бали; 4) мало сприятливими територіями (2 бали) вважаються такі, в межах яких можлива організація туристичного відпочинку наприклад, короткотривалого. 5) несприятливі території обмежені за низкою комфортних ознак, їм присвоюється 1 бал.

2. Ступінь культурного освоєння (А1) допомагає визначити рекреаційні переваги території. В цьому аспекті виділяються такі території: а) індустріальні райони, міські агломерації (1 бал); б) густозаселені райони з інтенсивними процесами природокористування (2 бали); в) райони із середньою щільністю населення (розорані й густозаселені, що чергуються зі збереженими природними ландшафтами – 3 бали); г) райони рідко населені, не обжиті (4 бали); д) території незаселені, природоохоронні території (5 балів).

3. Ступінь своєрідності (А2) території є умовно прийнятим показником. Для мешканців, наприклад, Донбасу своєрідними ландшафтами є гірські, а для мешканців Закарпатської низовини, – навпаки, техногенно-териконові ландшафти Донбасу. Тут значну роль відіграє суб'єктивний підхід рекреанта до території, яка, за низкою умов, підходить йому для комфортного відпочинку.

Території, наділені ознаками рекреаційно-туристичної своєрідності групуються за такими ознаками: а) місця, непридатні для оздоровчого відпочинку і спортивно-оздоровчого туризму (1 бал); б) найпоширеніші (за площею та видами природокористування є антропогенно перетвореними) ландшафти (2 бали); в) незвичайні (унікальні) для основної частини населення країни ландшафти (3

бали); г) рідкісні місця (4 бали); д) унікальні, неповторні за своїм географічним положенням і за природними умовами (5 балів). Бонітування за чинниками А, А1, А2 виявило наступну своєрідність території КІР (див. додаток ІІ).

4. В основу четвертого чинника (А3) покладений аналіз спортивно-екскурсійної туристичної діяльності та можливі заняття туриста під час походу, на турбазі тощо. До основних видів туристичних занять належать: 1) туристичні походи (піші, велосипедні, автомобільні); 2) альпінізм і гірські підйоми; 3) огляд природних об'єктів; 4) водні процедури; 5) водний туризм, плавання на плотах; 6) рибальство; 7) мисливство; 8) колекціонування цікавих природних експонатів; 9) фотографія і кінозйомка; 10) використання природних ресурсів (збір грибів, ягід, лікарських трав); 11) спортивне орієнтування, лижний спорт та ін.; 12) спортивні ігри.

Позначивши через $n_i = 0, 1, 2, 3$ кількість балів для кожного із чинників А, А1, А2 і А3, за формулою

$$\sum_{i=0}^3 n_i = n_0 + n_1 + n_2 + n_3 . \quad (2.2.1.)$$

можна визначити інтегральні показники. Очевидно, що

$$\sum_{i=0}^3 n_i < 27 . \quad (2.2.2.)$$

Такий висновок характерний для чинників, суттєвих для спортивно-оздоровчого туризму.

5. Бонітування культурно-оздоровчих пізнавальних чинників базується на використанні складного балу, що включає типовий перелік об'єктів туризму та рекреації з поділом кожного з них на групи за значущістю. Це основа другої групи туристичних чинників (Б). Їх об'єкти поділяються на: 1) історичні пам'ятники та місця історичних подій; 2) місця життя і діяльності видатних людей; 3) музеї і меморіали; 4) архітектурні пам'ятники; 5) етнографічні райони; 6) театри, концертні зали. Означені показники являють собою змістові об'єкти культурно-історичного туризму. Вони є складовими великих адміністративних і районних центрів, окремих міст і містечок КІР. Максимальний показник групи (Б) – 6 балів – присвоюється адміністративно-територіальним районам території КІР.

6. До третьої групи (В) включений один із важливих у туристично-рекреаційному відношенні економічний чинник – транспорт, що належить до складових туристично-рекреаційного сервісу. Це 1) загальна протяжність автомобільних шляхів сполучення державного і міжнародного значення (А); 2) загальна протяжність автомобільних шляхів сполучення із твердим покриттям (В); 3) загальна кількість залізничних станцій (С); 4) загальна кількість залізничних вузлів (j). Їх математична інтеграція формує новий показник – індекс транспортно-сервісу (i) (див. додаток III):

$$i = \frac{A}{B} \times C \times J \quad (2.2.3.)$$

Використання традиційних, планування перспективних місць рекреації і туризму вимагає визначення «навантаження» туристично-рекреаційного маршруту (чи району). Туристично-рекреаційне навантаження (N) – це відношення інтегрального (S) індексу рекреаційного природокористування (А+А1+А2+А3+В+В) до (М) – кількості днів перебування на маршруті. За формулою

$$N = \frac{S}{M}, \quad (2.2.4.)$$

де S – це загальна сума балів, одержана на основі суми показників від А+А1+А2+А3+В+В; М – певна кількість днів, протягом яких суб'єкт перебуває на відпочинку визначається туристично-рекреаційне навантаження території КПР (див. додаток IV).

Оптимальна кількість днів нами прийнята за 15. Це той час, який допомагає: 1) пройти маршрутом пізнавального характеру; 2) зупинитися (організувати привали) в унікальних районах відпочинку; 3) відпочити і познайомитися з природними умовами території відпочинку (див. додаток V).

Очевидно, що маршрути пізнавального характеру будуть більш насиченими за різними видами відпочинку ніж маршрути пізнавально-оздоровчого характеру. При зменшенні терміну перебування на маршруті насиченість зростає, відповідно зменшується час на відпочинок.

Територія КПР характеризується значною рекреаційною природно-господарською різноманітністю (РПГР) [72]. Визначення РПГР проводиться на основі двох етапів. Першим слугує виявлення

рекреаційного природокористування за адміністративними районами КПП. Наступний (другий) етап – це проекція розрахованих показників на ландшафтну основу території дослідження. Об'єкти соціально-культурного туристично-рекреаційного спрямування в більшості випадків розміщуються у великих і малих містах та містечках. Тому їх доцільно виявляти та визначати за територіально-адміністративною схемою території дослідження. Природні рекреаційні об'єкти краще вивчаються та розраховуються за природними районами. Такий підхід підсилює дослідження РПГР території КПП та слугує основою до подальшого проведення наступних операційних кроків, сутність яких укладається у визначенні інтегральних коефіцієнтів просторової РПГР (R_{pr}) та екологічного стану (K_{est}) території Карпато-Подільського регіону [72]. Однак наразі пропонуємо розглянути виявлені особливості рекреаційної природно-господарської різноманітності КПП.

У Західноукраїнському краї зони широколистяних лісів та Подільсько-Придніпровському краї лісостепової зони Подільської височинної області переважає низька та пересічна РПГР. Ландшафтні райони з пересічними показниками рекреаційної природно-господарської різноманітності розміщуються на півночі, північному сході та сході території. Центральна частина території характеризується низькою рекреаційною різноманітністю. На території Українських Карпат простежується низька, пересічна та висока ПГР рекреаційних об'єктів. Показники дуже низької та дуже високої рекреаційної ПГР не виявлені. Підводячи підсумок, зазначимо, що питання рекреаційної ПГР є окремим об'єктом дослідженням. За характером вивчення це питання багатогранне, різноманітне і потребує більш точного функціонально-організаційного озвучення основних природних та соціально-культурних туристично-рекреаційних властивостей території. Загалом представлена методика дослідження рекреаційної природно-господарської різноманітності видається за першим кроком до вивчення та визначення рекреаційного природокористування території КПП.

Докорінні зміни в напрямках туристських потоків пов'язані зі змінами в ціннісній орієнтації туристів від традиційної моделі «SSS» («Sea – Sun – Sand»), що означає триєдиний комплекс відпочинку

«море – сонце – пляж», до формули «LLL» («Lore - Landscape – Leisure») – «знання – ландшафт – дозвілля».

Інвестиційна привабливість РППР зумовлена санаторно-курортним лікуванням, туристичним оздоровленням із знайомством з соціально-культурними пам'ятками, що вкрай важливо для місцевого населення та населення інших регіонів України.

У 1939 році на території КПП функціонувало 69 санаторіїв із 7126 місцями. Загальна кількість будинків відпочинку становила 7 (1215 місць) [115]. У 1950-х роках функціонувало 94 санаторії (10,0 тис. місць), 14 будинків відпочинку (1935 місць). Через десять років (1960-ті роки) відбувся процес укрупнення санаторіїв (90) і збільшення кількості (13714) місць [113, 114]. Розбудова будинків відпочинку (17, 2680 місць) пов'язана з «напливом» рекреантів, які надавали перевагу лікуванню та відпочинку в горах одночасно зі знайомством із природними умовами території та іншими видами оздоровлення. Цей процес у 80-х роках спонукав до інтенсивного будівництва пансіонатів і будинків відпочинку. На 1990-й рік територія КПП приймає рекреантів у 126-ти санаторіях (кількість місць – 36,1 тис.) та 19-ти будинках відпочинку на 3444 місця [113, 156].

Сьогодні переважна більшість санаторіїв та будинків відпочинку вміщують від 10-ти до 50-ти тис. осіб. Це міста: Трускавець, Моршин, Сколе (Львівська область), Яремча (Івано-Франківська область), селища Славське, Східниця, Верхнє Синьовидне, Великий Любінь, Брюховичі, Івано-Франкове, Немирів, Шкло (Львівська область), Чинадієве, Поляна (Закарпатська область), Ворохта (Івано-Франківська область), сс. Модричі, Опака, Гребенів, Корчин, Лисовичі, Смерічка, Розлуч (Львівська область), Сойми, Кваси, Голубине, Шаян (Закарпатська область), Микуличин, Татарів, Новий Мізунь, Мислівка, Шешори, Черче (Івано-Франківська область), Мигово, Горбово, Вижниця, Путила, Брусниця (Чернівецька область) та ін. Найбільшими на території Подільської височинної області є курорти-міста Немирів, Хмільник, в Українських Карпатах – Трускавець, Моршин, Верховина та ін.

На території КПП функціонують бальнеологічні, кліматичні, екологічні курорти та курорти з кількома лікувальними властивостями. До бальнеологічних курортів належать Поляна, Сонячне Закарпаття, Немирів, Хмільник, Моршин, Трускавець, Верховина, Карпати, Квітка Полонини, Шкло, Синяк, Гірська Тиса,

Свалява, Усть-Чорна, Скала-Подільська, Гусятин, Микулинці, Сатанів, Маків, Слобідка Сатанівська, Скоморохи. Основними видами лікування кліматичних курортів є фізіотерапевтичні процедури: сонячні та повітряні ванни, купання. Вони найкраще представлені в Закарпатській та Івано-Франківській областях. Екологічним курортом є Синевірська Поляна. Курорт із кількома лікувальними властивостями (бальнеокліматичні) функціонує у Верховині, бальнеогрязьові – в Моршині і Трускавці.

Зростання зацікавленості територією КПП як такою, що багата на місця відпочинку та розвитку рекреаційно-туристичної індустрії зумовлене наявністю практично у всіх ландшафтних районах рекреаційно-туристично цінних місцевостей.

За останні роки рекреаційна географія КПП поповнилася новими видами відпочинку, лікування, туризму, різноманітними сферами послуг, які ще десять років тому не були відомі в Україні. Маючи потужні запаси природних лікувальних властивостей, унікальні соціально-культурні об'єкти споглядання, регіон уже сьогодні займає друге місце в Україні (після Кримського півострова) за кількістю рекреантів. А рекреаційно-туристичний комплекс за значущістю та економічними показниками прирівнюється до промислового комплексу східної України. У перспективі, при вмілому керуванні та правильному виборі соціально-економічних стратегічних орієнтирів розвитку, він здатний значно підвищити матеріальний рівень регіону та підняти престиж української землі, що наділена цілющими умовами для лікування та відпочинку.

Основна більшість рекреантів надає перевагу району проведення відпочинку (сільський, міський); природним особливостям території, що наділена властивостями відновлення фізичних сил (зелений, екологічний, сільський); відпочинку за професійним спрямуванням (бізнес туризм, банківський туризм, історико-культурний туризм) тощо (див. додаток VI).

Історичні населені пункти та давні поселення доповнюють РППР території КПП. На її терені збереглися залишки давніх населених пунктів, їх оборонні вали, скельні монастирі, печери з похованнями, костели, укріплення, цвинтарі, парки і палаци, а також інші споруди (див. додаток VII). Комплекс унікальних об'єктів природного та господарського походження – печери слугують об'єктами спелеологічної туристичної діяльності. Територія КПП

належать до Подільсько-Буковинської та Передкарпатської карстових областей, де зосереджено понад 130 карстових печер, що мають естетичне (зали-галереї багатоярусної будови) і лікувальне значення (Солотвино), використовуються як підземні спелеопалати, де проводиться лікування астми, бронхіту та інших захворювань.

Серед історико-культурної привабливості виділяються міста, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, зокрема Данила Галицького, Ярослава Осмомисла, Івана Вишенського, Маркіяна Шашкевича, Івана Франка, Соломії Крушельницької, Ольги Кобилянської, що сприяє розвитку літературно-меморіального туризму. До прикладу зазначимо, що в Українських Карпатах знаходиться на обліку більше 6-ти тисяч пам'яток історії, археології, мистецтва. На території КНР народилися, жили і працювали представники польської (А. Фредо, Г. Запольська), австрійської (К.Е. Ромер), угорської (Ш. Петефі, М. Мункачі), румунської (М. Емінеску), єврейської (Б. Шульц, Ш. Алейхем) культур, що є серйозним патріотичним і світоглядним стимулом для розвитку іноземного туризму.

Найтрадиційнішим наразі видом туризму є екскурсійно-пізнавальний. Популярні маршрути – це високогірні райони Українських Карпат, які щорічно приймають 40 млн. відпочиваючих і туристів та 60 млн. туристів, які здійснюють в гори одно- і дводенні поїздки та походи. В розпал сезону в горах перебуває 10 млн. туристів і 2 млн. екскурсантів вихідного дня. В межах Подільської височинної області атракційністю користуються унікальні в пізнавальному та науковому значенні Товтри (Медобори) [73].

Природно-заповідний туризм в контексті розвитку туризму виконує компромісну функцію. Він поєднує інтереси туристів в активному відпочинку на територіях природоохоронної категорії заповідності, стимулює до усвідомлення ними необхідності збереження цілісності і первинності НПС. Ця філософська проблема практично реалізується на терені природоохоронних територіях типу біосферний заповідник, національний природний парк і регіональний ландшафтний парк.

Природно-заповідний туризм наділений аспектами вивчення, моніторингу, охорони рідкісних, ендемічних і зникаючих видів біоти. На даний час до Червоної книги України занесено 455 видів

рослинного покриву і тваринного світу, що проростають та мешкають на території КПП. Це складає 49,3 % від загальної кількості видів рідкісної біоти Червоної книги України.

Територія КПП характеризується найвищими показниками видової різноманітності рослинного покриву, причому 65–70 %, рослин занесені до Червоної книги України. Серед них на першому місці знаходяться судинні, на другому – спорові, на третьому – трав'янисті види і підлісок. За показниками відсотка видів тварин, що мешкають у лісах, до загальної кількості видів тварин регіону, занесених до Червоної книги України, територія КПП займає друге місце (65–75 %), після Волинського Полісся та Малеого Полісся (понад 75 %). Переважають комахи, ссавці і плазуни [71].

Функціонально-правовий туризм є новим видом туризму. Він дозволяє знайомитися з формами і методами туристичного співробітництва держав-сусідів, відображає рівень усвідомлення спільності проблем і необхідності узгодження дій щодо їх розв'язання. Міжнародні угоди базуються на спільному вирішенні питань охорони природи та моніторингу. Прикладом слугує природний заказник «Стужиця» у Закарпатській області, що став для багатьох країн Європи спільним об'єктом вивчення та формування перспективних міжнародних природоохоронних програм.

Українські Карпати наділені високим потенціалом рекреаційно-туристичної місткості. Площа використовуваних та зарезервованих для рекреації ландшафтів становить 616,7 тис. га, а їх разова місткість (при екологічно допустимих навантаженнях) оцінюється в 1434,7 тис. чол. Показники обслуговування рекреантів наразі оптимальні, але залишаються приблизними, тому що існуючий сервіс з урахуванням природно-ресурсного потенціалу й екологічних обмежень у 3-4 рази вищий. Наявні резерви освоєння рекреаційного потенціалу цілком достатні для забезпечення перспективного розвитку регіонального рекреаційного комплексу при умові зміни принципів його подальшого формування. За головні повинні бути виставлені а) екологічна безпека; б) інфраструктурне забезпечення; в) економічна ефективність рекреаційного освоєння.

Враховуючи світовий досвід рекреаційного природокористування, наразі важливо зберегти існуючу регіональну модель рекреаційної різноманітності, яка є продуктом природи і вікової творчості етносу, своєрідною «пам'яттю» про матеріальну і духовну культуру

соціуму. Вона формує національну рекреаційну природно-господарську систему, що з покоління в покоління зберігає матеріальні та духовні цінності природного ландшафту, характерність і неповторність історичного середовища, сакральність, святість місцевих пам'яток архітектури, культових закладів, релігійних храмів.

2.3. БІОКЛІМАТИЧНІ РЕСУРСИ КАРПАТ У РЕКРЕАЦІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ

Рекреаційна діяльність – складний процес. Після 1991 р. змінилася географія рекреаційної діяльності. Виникли нові стандарти і уявлення про те, де і як потрібно відпочивати, сформувались і продовжують формуватися нові рекреаційні потоки.

Географія й історія світової рекреаційної діяльності в цілому описані недостатньо. Рекреаційна діяльність вельми розмита. Вона наявна в багатьох різних сферах людської діяльності і, по суті, процес обслуговування рекреанта розкладається на суму окремих дій, які не завжди можна розцінити як роботу в рекреаційному бізнесі.

Масовий туризм – це часткова форма рекреації, але рекреація може бути і просторово пасивною. Щоб відпочити, абсолютно необов'язково їхати у віддалені райони – можна просто змінити спосіб життя і відпочити «по місцю проживання».

Об'єктом вивчення рекреаційної географії (РГ) є суб'єкти і об'єкти рекреації в різних національних утвореннях. Під об'єктом рекреації розуміють матеріальні предмети, системи, процеси, явища, а також стандарти, які є умовами реалізації рекреаційної діяльності людини. Це своєрідний фон для безпосередньої рекреаційної діяльності. Під суб'єктами рекреації розуміють людей, що ведуть різну рекреаційну діяльність на основі стереотипів даного національного утворення. Стереотипи національного характеру зумовлені національною логікою і диктують використання певних об'єктів рекреації. Так проходить вибір району для освоєння з рекреаційною метою, визначення домінуючого типу рекреації і рекреаційних ресурсів на сучасному етапі.

Під рекреаційною діяльністю розуміють різноманітну діяльність людей, зорієнтовану на відтворення власних сил відповідно до стереотипів свого національного утворення. Сюди входять добовий, тижневий, квартальний, річний і життєвий цикли рекреації. Всі вони – прояви рекреаційної діяльності.

З кінця 90-х років і на перспективу предметом дослідження рекреаційної географії стало вивчення просторових закономірностей і особливостей поведінки людей у процесі рекреаційної діяльності (переважно квартального і річного циклів) і розміщення рекреаційних об'єктів. Рекреаційна географія має реальний сенс тільки в поєднанні з іншими науковими і прикладними дисциплінами. Прикладом дисципліни, зв'язаної з вивченням і практичною організацією рекреаційної діяльності є районне планування.

Серед визначень і понять рекреаційної географії чільне місце займає «відпочинок (рекреація)». Це будь-яка діяльність (чи стан бездіяльності), спрямована на відновлення сил людини, яка може відбуватися як на території постійного проживання людини, так і за її межами. Щоб відпочинок став рекреацією, потрібно залишити межі свого безпосереднього місця проживання і переміститися в спеціалізовані місця, зорієнтовані саме на відтворення сил. Види відпочинку можуть бути найрізноманітнішими. Це, перш за все, сон, як основна і сама необхідна форма відпочинку. Відпочинок враховує набір видів діяльності, пов'язаних з розвагами і спортом, відвідинами цікавих для людей місць.

Рекреаційний потенціал – сукупність природних і національних передумов для організації рекреаційної діяльності на певній території. Дуже часто під рекреаційним потенціалом розуміють наявність на території певних унікальних чи, принаймні, цікавих не тільки для місцевих жителів відносно, легко досяжних природних об'єктів. Хоч це не обов'язкова ознака, а тільки бажаний варіант. Рекреаційний потенціал території дуже змінюється.

Рекреаційні ресурси – компоненти природного середовища і феномени національного характеру, які, завдяки певним рисам, можуть бути використанні для організації рекреаційної діяльності. Рекреаційним ресурсам притаманна національно-просторова і часова відносність. У цілому, для рекреаційних ресурсів характерна контрастність із звичайним середовищем мешкання людини і поєднання різних природних і культурних середовищ. Рекреаційним

ресурсом визначається, фактично будь-яке місце, що відповідає таким двом критеріям: 1) воно відрізняється від звичайного середовища проживання людини; 2) представлене поєднанням двох і більше різних у природному відношенні середовищ. Статистично найбільш привабливі крайові зони – стик різних середовищ (вода – суходіл, ліс – галявина, пагорб – рівнина та інше). Найбільш привабливі поєднання кількох контрастних середовищ: гори + море + різноманітне культурне довкілля. Це створює найбільш високо поціновувані рекреаційні райони.

Із початку 90-х років у Західній Європі альтернативою приморському відпочинку на берегах Середземного і Чорного моря почав виступати «сільський туризм», який має тенденцію розвиватися і далі. У 1971 р. у Франції була створена асоціація «Туризм у сільській місцевості» яка координувала організацію сільського туризму в національному масштабі. Сільським туризмом охоплені практично всі департаменти Франції (сільська місцевість займає 80 % площі країни), хоч у загальному доході від туризму він становить біля 10 %. Сенс сільського туризму у Франції – це підтримка освоєності території країни на досягнутому рівні через зміни функцій населених пунктів. Сільське господарство країни не в змозі більше підтримувати ту систему розселення, яка склалася раніше, тому в сільській місцевості починає розвиватися рекреація, сільський туризм. Принагідно відмітимо високий ступінь патріотичності цього напрямку рекреаційної діяльності.

Туризм у Швейцарії важливий не стільки для отримання прибутку і збільшення ВВП, скільки для підтримання системи розселення і закріплення населення у віддалених від міст місцевостях, як надійна можливість зайнятості (хай навіть тільки сезонної) частини населення. Це закономірний процес: коли немає іншої можливості для підтримання території на певному досягнутому в процесі довготривалого господарського освоєння рівні, на ній починає інтенсивно розвиватися рекреаційна діяльність.

Рекреаційна освоєність – це рівень трансформації незайманого простору у процесі рекреаційної діяльності. Суть поняття саме у змінах, які можуть мати як природний, так і соціально-культурний характер.

Територіальна рекреаційна система (ТРС) – форма організації рекреаційної діяльності на певній території, в межах якої

досягається максимальний взаємозв'язок, просторова і функціональна координація різних підсистем, які беруть участь у реалізації рекреаційної функції даної території.

Рекреант – відпочиваючий. Додатковими ознаками рекреанта можуть бути використання ним сфери рекреаційних послуг; або ж використання сфери послуг за межами свого основного місця проживання. Однак ці дві ознаки не є обов'язковими. Важливо налагоджувати високий рівень рекреаційного сервісу і добиватися відтворення рекреаційних потоків. Вести мову про стійкий розвиток рекреації в регіоні можна тільки у тому випадку, коли люди відвідують його з рекреаційною метою вдруге і втретє. З просторової точки зору виділяють два стандарти рекреації – пасивний і активний. Під «пасивною рекреацією» розуміють відпочинок по місцю основного проживання; «активна рекреація» пов'язана з переміщеннями за межі основного місця проживання.

Рекреаційне районоутворення – окремий випадок загального процесу районоутворення. Воно також пов'язане з певним типом освоєння території, яке набуває рекреаційних функцій і, як наслідок – спеціалізацію в межах загального поділу праці цілісного національного простору. Тривалість процесу початкового визначення рекреаційної спеціалізації можна оцінити у «Х» років. Потім приблизно «п» років проходить інтенсивний розвиток рекреаційної спеціалізації і далі настає її спад. Тобто процеси районоутворення мають досить довготривалий характер і навіть у випадку визначення рекреаційної спеціалізації вона, як правило, не відіграє особливо значущої ролі в господарстві і не є приваблюючою навіть у самих рекреаційних районах.

На розвиток рекреаційних районів суттєвий вплив мають багато факторів:

- рівень економічного розвитку території;
- транспортна доступність території в межах національних утворень;
- наявність достатньої кількості трудових ресурсів;
- існування системи розселення.

Це реальні фактори конкретного процесу розвитку рекреаційного району. Рекреаційна спеціалізація може стати одним із шляхів освоєння території.

Західна Європа має прекрасно розвинуту і динамічну рекреаційну сферу. Тут має місце рівномірне освоєння території, дуже висока щільність населення, абсолютне переважання міського населення над сільським. Важливою є і наявність багатьох держав на достатньо обмеженій території. Все це стимулює розвиток іноземного туризму і просторову активність рекреаційної діяльності на рівні не тільки річного, а й квартального, і навіть тижневого циклів.

В умовах нових реалій рекреаційне районування суттєво змінюється, і стає інструментом не тільки великих, але і середніх та дрібних управлінських рішень; на основі рекреаційного районування і знань тенденцій рекреаційного ринку можна ефективно планувати і освоювати інвестиції на рівні окремих туристичних компаній і банків. Досвід Європи свідчить про те, що рекреація відіграє дедалі важливішу роль у підтриманні рівня освоєності території.

До прикладу, найбільш популярні місця відпочинку в департаментах Франції – береги природних водойм (ставків і озер). Місцева влада стимулює забудову прибережних зон легкими будинками і створення штучних піщаних пляжів, де влітку організовують свята, конкурси рибалок, різноманітні заходи для дітей.

Основні заняття відпочиваючих у сільській місцевості – це пішохідні, водні і кінні прогулянки, різні форми пасивного відпочинку. Сільський туризм стимулював і значне зростання числа туристичних маршрутів в околицях традиційних морських курортів. Так, особливістю розвитку туризму на узбережжі Вандеї в останні роки стало включення у «рекреаційний обіг» нових прибережних територій, що сприяло відтворенню пам'яток природи і культури в цих районах. Туристи, природно відпочивають у конкретних населених пунктах, тому розробка окремих проектів з розвитку сільського туризму проводиться на рівні селищ. Прикладом можуть, зокрема, бути створювані у Провансі рекреаційні об'єкти і території. Тут, на площі в 1100 га розмістилися три поля для гри в гольф, три першокласних готелі, бальнеологічний санаторій.

Раніше практичне застосування радянської рекреаційної географії реалізовувалося у вигляді альянсу рекреаційних географів із плановими і проектувальними організаціями. У нових умовах воно може реалізовуватися у формі співробітництва з державними і приватними туристичними компаніями і організаціями. Розвиток

національної української рекреації – справа державна і тому потребує великих інвестицій та фінансування.

Україна володіє унікальними природними рекреаційними ресурсами. Площа потенційних рекреаційних ресурсів складає 12,8 % території країни. Тут зосереджені виняткові умови для лікування, оздоровлення, відпочинку та реабілітації – морська вода узбережжя Криму, Одеси і Херсона, мінеральні води (понад 550 джерел) Прикарпаття і Закарпаття, грязі лиманів і озер Криму, Одеси, Херсона, Вінниці і Донбасу.

Однак використання природного потенціалу України не перевищує 25 %. Ефективне функціонування санаторно-оздоровчих закладів, баз відпочинку, пансіонатів і готелів стримується такими факторами:

- недостатня матеріально-технічна база рекреаційних установ для оздоровлення з наданням нормативних послуг;
- відсутність міжнародних послуг у сфері санаторно-курортного обслуговування;
- дефіцит матеріально-технічних, фінансових ресурсів;
- високі ціна та путівки;
- зниження життєвого рівня населення.

Ці та інші фактори призвели до значного зменшення рекреаційних потоків в Україні, різкого зниження завантаженості оздоровниць, вимушеного скорочення їх персоналу, зменшення фонду ліжко-місць, закриттю низки закладів.

Головні завдання рекреації в Україні такі: реконструкція існуючого рекреаційного фонду відповідно до соціальних потреб і умов ринкової економіки; будівництво нових рекреаційних закладів згідно зі світовими стандартами; створення законодавчих передумов для розвитку рекреації в регіонах і областях.

Вирішення питань відродження і розвитку курортної системи ускладнюється також відсутністю єдиного органу, який би керував курортними установами.

Під час колишнього СРСР санаторії, пансіонами, бази відпочинку, табори були підпорядковані різним міністерствам і відомствам та отримували з державного бюджету дотації на утримання, розвиток і капітальне будівництво. В Україні більш як 70

% оздоровниць фінансувалося за рахунок союзного бюджету міністерств і відомств.

Нині українські оздоровниці знаходяться в підпорядкуванні Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства оборони України, Міністерства аграрної політики України, АТ «Укрпрофоздоровниці» і інших, які не мають достатніх коштів на їх утримання. Існують також оздоровчі заклади за рахунок Чорнобильського фонду, профспілкових дотацій і нечисленних відпочиваючих з України та з-за кордону. Оздоровниці, як правило працюють із незаповненими місцями, багато з них функціонують у середньому 2,5 місяця на рік, а деякі ще менше. Потребує оновлення лікувально-діагностична база.

До складу рекреаційного потенціалу України входять більш як 100 курортів і курортних місцевостей, дендропарки, численні пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо. Послуги відпочиваючим надають 32342 оздоровчих закладів (більшість з яких поряд із лікувальними функціями активно пропонують на ринку відпочинок для туристів).

У структуру санаторно-курортних (оздоровчих) установ України входять: будинки відпочинку 62%, пансіонати – 1, санаторії – 15, санаторії-профілакторії – 11, бальнеологічні і грязелікарні – 8, пансіонати з лікуванням – 2, курорти, поліклініки – 1%.

Найбільш серйозною структурною проблемою туристичної і курортно-рекреаційної сфери України є застаріла інфраструктура засобів розміщення туристів і відпочиваючих. За оцінками експертів, майже 90 % номерного фонду вимагає модернізації – від ремонту і оновлення інтер'єрів до повної реконструкції. У зв'язку з цим більшість установ вже не можуть задовольнити попит найбільш платоспроможного сегмента іноземних туристів. Це створило ситуацію, коли майже 700 оздоровчих установ України у 2002 році не працювало через відсутність коштів.

За показниками сумарної бальної оцінки рекреаційних умов Українські Карпати поступаються лише Кримським горам, їх рекреаційний потенціал високий і становить 30 % від аналогічного в Україні загалом.

Санаторно-курортне лікування, туризм та відпочинок – основа функціональної підсистеми регіонального територіального

рекреаційного комплексу, який формується на основі значної за ступенем унікальності та різноманітності природно-ресурсної бази [25].

Природні рекреаційні ресурси (ПРР) поділяють на дві основні групи: першу групу формують природно-рекреаційні ресурси санаторно-курортного лікування (або лікувальні ресурси). До другої відносять ландшафтні джерела туризму та відпочинку, що є базою розвитку всіх підгалузей рекреаційного комплексу. До першої належать скупчення мінеральних вод та лікувальних грязей, до другої – ресурси комплексного (кліматичні, водні) і конкуруючого використання. Останні, крім рекреаційних, можуть використовуватися для традиційних і нетрадиційних (екстремальних у тому числі) видів туризму. В межах лікувально-курортної рекреації, де в підсистемах кліматолікування, бальнеології та грязелікування важливе місце займають кліматично-рекреаційні ресурси, а саме: ресурси тепла, вологи, кількості бездощових періодів тощо.

Відпочинок і спортивна рекреація формуються групою оздоровчих підциклів, з яких виділяють кілька найбільш популярних і розповсюджених: піший; альпіністський; лижний; мисливський; купально-пляжний тощо. В межах кліматичних ресурсів спортивної форми туризму, крім вище названих, домінують баланс сонячної радіації, висота та стійкість снігового покриву, повторюваність класів відповідних погод. Основною формою курортного лікування є санаторії. Санаторно-курортні комплекси і центри створюються, як правило, на базі лікувальних вод та грязей. Другою привабливою особливістю їхнього розташування є віддаленість від урбанізованих та індустріальних центрів, бездоганна чистота повітря, відсутність шумового дискомфорту. Високий клас рекреаційного ефекту в зонах розміщення основних лікувально-рекреаційних об'єктів іноді обмежується розвитком інших видів рекреації або ж дискомфортом кліматичними умовами.

Люди, які знаходяться в гірській місцевості, потрапляють під вплив фізіологічно активних факторів. Однак, в залежності від ступеня акліматизації і дозування гірського клімату, останній може мати як позитивний, так і негативний вплив на людину. У зв'язку з цим названі чинники та їх дія повинні знаходитись у сфері наукової уваги. До них належать: 1) нестача кисню, що може викликати гірську хворобу, проте компенсується при акліматизації кровообігом людини; 2) зміна тиску при перепадах висот

декомпенсує організм, але водночас зміцнює судинну систему; 3) підвищений фон сумарної і ультрафіолетової радіації певною мірою корисний, однак при передозуванні призводить до опіків, в окремих випадках – до раку шкіри. Як захист від УФ-радіації необхідний зручний одяг, котрий би не заважав руху і не знижував ефективність активного відпочинку; 4) зменшення запиленості повітря (крім деяких котловин), як сумарної, так і бактеріологічної.

Визначальним чинником, окрім інфраструктури і трудових ресурсів, є мікрокліматичні показники, за якими привабливими виділяють гірські улоговини (Ворохтянська, Косівська, Яремчанська, Полянська, Селятинська, Путильська та ін.), в межах яких експозиція та кут нахилу схилів створюють додаткові комфортні умови.

Для правильного виявлення природно-кліматичної зональності рекреаційних територій Карпат, а також для деяких інших розрахунків досить важливі актинометричні характеристики, що концентруються в моделі біокліматичних ознак теплового стану людини.

Оцінка цього знаходиться під впливом комплексу метеорологічних факторів, у використанні яких об'єктивним та зручним є метод теплового балансу. Розрахунок складової теплового балансу тіла людини в Українських Карпатах виконано на основі методики Б.А. Айзенштата [4], де за критерій теплового навантаження взята величина FLE, що дорівнює сумарному надходженню тепла до організму. Рівняння теплового балансу організму людини, не захищеного одягом, можна записати в такому вигляді:

$$FLE = FR + FP + B + g, \quad (2.3.1.)$$

де FLE – затрати тепла на випаровування поту; FR – радіаційний баланс тіла; FP – теплообмін між тілом і повітрям шляхом конвекції; B – втрата тепла з поверхні дихальних шляхів; g – теплопродукція організму; F – ефективна площа поверхні тіла ($F = 1,5 \text{ м}^2$); L – прихована теплота пароутворення $L = 2411 \text{ Дж/г}$.

Всі елементи рівняння виражаються у ваттах (Вт). При розрахунках теплопродукції організму в стані покою приймалася рівно 93 Вт.

Загальний радіаційний баланс тіла людини складається з короткохвильового FR_k і довгохвильового FR_d балансів:

$$FR = FR_k + FR_d . \quad (2.3.2.)$$

Предикторами цієї моделі є метеорологічні змінні: інтенсивність дії прямої сонячної радіації на перпендикулярну до променів поверхню; інтенсивність розсіяної радіації; інтенсивність відбиття радіації від поверхні землі; висота сонця над горизонтом; температура поверхні землі; радіаційна температура атмосфери; середня температура шкіри; температура повітря.

Для формування біоклімату людини важливе значення має надходження сонячного тепла. Радіаційний баланс тіла людини FR складається з короткохвильового FR_k та довгохвильового FR_d балансів. Із цього випливає, що FR_k протягом року характеризується лише позитивними значеннями, які змінюються від 190 Вт взимку до 380 Вт влітку. Середнє значення FR_k в січні коливається в проміжках 190-230 Вт, в горах досягає 240-300 Вт, а у високогірних районах – більше 300 Вт. У квітні в передгір'ї Карпат і в Закарпатті підвищується до 290 Вт, в гірських районах до – 330-360 Вт.

В умовах гірської місцевості радіаційний баланс підстилаючої поверхні має складну просторово-часову структуру. Він суттєво залежить від експозиції та крутизни схилу, а також від часу доби.

Аналіз дослідження показав, що зі збільшенням висоти спостерігається зростання як прямої, так і сонячної радіації при ясному небі. Максимальні значення припадають на літні, а мінімальні – на зимові місяці. Розподіл прямої сонячної радіації в залежності від напрямку схилу має синусоїдальний характер, при $L = 5,25, 45$. Сумарна радіація в усі місяці року має нелінійний характер. Існує й нелінійний зворотний зв'язок оберненої прямої сонячної радіації, що розрахована між інтенсивністю, висотою, кутом нахилу схилу, на який вона діє.

В Українських Карпатах спостерігається відсутність різких відмінностей у значенні ефективного випромінювання за сезонами. Мінімальні значення фіксуються в горах, в Закарпатті та Передгір'ї Карпат.

Аналізуючи денний хід потоку радіації S , який падає на схили різної експозиції, за ясного неба в липні на станції Міжгір'я,

зауважимо, що найменші показники надходження спостерігаються на північних схилах, найбільші на південних, проміжне значення мають західні, східні схили і горизонтальна поверхня, причому із значним збільшенням на півдні.

За даними дослідження, ріст сумарної радіації має синусоїдальний характер із певними плавними переходами у лютому та квітні. Слід відмітити, що пік найбільших значень зміщується на липень, що пов'язано із хмарністю, яка в червні набагато більша.

Вищевикладене разом з атмосферною циркуляцією створює певну повторюваність класів погод. Усі різноманітні місцеві погоди поділені на три групи: безморозні (I-VII класи), з переходом температури повітря протягом доби 0° (VIII-IX класи) та морозні (X-XIV класи). До групи безморозних погод відносимо посушливі погоди (I-II класу) та непосушливі (III-VII класу). Група морозних погод поділена на погоди з пониженою морозністю, які спостерігаються щорічно по всій території Карпат, і погоди збільшеної морозності, які відмічаються лише в деякі роки і в окремих районах. Виокремимо крайні умови: сприятливі та несприятливі.

Найхарактерніша зі сприятливих погод для Українських Карпат погода III класу – малохмарна, сонячна, тепла, помірно-волога, штильова. Спостерігається по всій місцевості на всіх рівнях переважно в період з квітня до жовтня. Максимальна повторюваність малохмарної погоди III класу відмічена в серпні (23-32 %), на деяких станціях у вересні (33-37 %) і навіть жовтні (34-36 %). Він має велику геліотератівтичну цінність в умовах зволоженого клімату Українських Карпат і разом з тим є перехідним, «підготовчим» до посушливої погоди [2].

Завершення цього дослідження для всієї території Карпат дозволяє оцінити природно-рекреаційний потенціал території, запропонувати оптимальні місця організації рекреаційних центрів.

Сьогодні Україна знаходиться на важливому етапі не тільки відродження рекреаційно-туристичного господарства, але й – що має особливо важливе значення – створення потужної рекреаційно-туристичної галузі з розвинутою інфраструктурою, зорієнтованою на перспективу, як важливого напрямку розвитку національної економіки і культури.

Рекреаційно-туристичний комплекс України повинен стати однією із сфер оздоровлення економічного положення України, працевлаштування населення, поширення інформації про Україну серед народів інших країн.

2.4. РЕГІОНАЛІСТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Становлення відносин ринкової системи в туристичній галузі України розкриває і підкреслює значення регіонів у розбудові економічної потужності держави. Важливу роль у проведенні економічних трансформацій починають відігравати географічні територіальні системи, які розширюють функції і завдання регіонів в ефективному використанні всього наявного ресурсного потенціалу.

Виходячи з викладеного, сформулюємо основні соціально-географічні проблеми управління рекреацією та туризмом, що існують в Україні та Карпатському регіоні. Питання географічної основи регіонального менеджменту стоїть зараз дуже гостро, адже саме він визначає успішність розвитку туризму в кожному регіоні.

Перспективною ініціативою було створення Ради з туризму Карпатського регіону в серпні 2001 року. На жаль, вона проіснувала всього п'ять років. Саме ця організація була тим важливим інструментом регіонального менеджменту та маркетингу туристичної галузі. Основні напрямки діяльності Ради включали координацію зусиль областей з розвитку туристичної галузі, аналіз розвитку туризму та діяльності туристичних підприємств, проведення навчальних семінарів, конференцій, круглих столів; здійснення маркетингу туристичних ресурсів регіону, моніторинг діяльності туристичної індустрії в регіоні; координацію діяльності туристичних підприємств з урядовими, недержавними, міжнародними, донорськими та туристичними організаціями.

Регіональне управління туризмом знову перейшло у повноваження облдержадміністрацій та місцевих рад, які в свою чергу чітко підпорядковуються центральним органам влади. Така централізація гальмує регіональні соціально-географічні механізми розвитку галузі.

Перспективною додатковою складовою регіонального розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу є маркетингова політика, що базується на об'єктивній оцінці рекреаційних природних ресурсів. Саме вона здійснює їх розвиток і вдосконалення. Туризм формує багатогранний інфраструктурний продукт, що включає житло, транспорт, ресторани, магазини, атракції, розваги та інші складові суспільної географії. У сучасних умовах базою для усіх видів маркетингу в туризмі є сукупність економічних та соціальних чинників, тому перевага повинна надаватися таким критеріям: надходженню іноземної валюти, зайнятості населення. Це стосується, перш за все, депресивних місцевостей, де наявні туристично-рекреаційні ресурси, натомість не вистачає альтернативних форм зайнятості громадян.

Маркетинг, організація і сприяння розвитку регіону здійснюються для заохочення інвесторів, розвитку маркетингових досліджень, реклами регіону, надання інформаційних послуг і створення ефективної системи резервування місць, пов'язаної з іншими регіональними та загальнонаціональними системами. Регіональна організація влади та департамент туризму, на соціально-географічному ґрунті забезпечують розробку та втілення в життя туристичної політики до особливостей регіону, заохочують та сприяють потенційним інвесторам, класифікують та реєструють суб'єкти туризму та туристичних послуг, створюють інформаційне забезпечення, підготовку кадрів тощо.

Функціональні акценти соціальної географії регіонального вбачаються такими:

- об'єктивна комплексна оцінка природно-ресурсного потенціалу (ПРП);
- факторний аналіз ПРП для визначення рекреаційно-туристичних можливостей;
- ранжування перспектив окремих споживчих галузей рекреаційно-туристичного комплексу;
- складання кадастру можливих інвестиційних атракцій;
- розробка, публікація та розповсюдження довідкових матеріалів для інвесторів із метою надання інформації про практичні можливості інвестування в розвиток індустрії туризму в регіоні;
- постійне рекламування регіону інвесторам та туристам;

- оцінка переваг запропонованих інвестиційних проектів;
- консультування інвесторів з питань податкового законодавства та надання інвесторам практичної допомоги в системі менеджменту регіону.

Формування регіональних програм розвитку рекреаційно-туристичних ресурсів у цьому випадку надає важливий поштовх для господарського та соціального розвитку регіонів, областей, районів, міст і сіл. Створюються умови для організації умов і більшого залучення потоку туристів у кожен окремо взятий регіон України.

Для того, щоб оцінити ресурсний потенціал туризму, користуються різноманітними економічними методами. Найбільш перспективний для цієї мети регіональний маркетинг (рис. 2.4.1.).

Один із стратегічних виборів регіону, що найчастіше зустрічаються, – це цілеспрямована діяльність по створенню, підтримці, позитивній зміні іміджу регіону. Імідж регіону, так само як і імідж країни, формується на різних рівнях відображення дійсності, але має і свої особливості. Імідж регіону конкретніше визначається якістю функціонування розташованих на ньому суб'єктів господарювання, комунікацій, системи обслуговування, тощо. Водночас на імідж регіону діють і більш гуманітарні топонімічні чинники.

У США штат Північна Дакота відносить істотну частину труднощів по збільшенню своєї привабливості на рахунок невдалого імені, що викликає невігідні кліматичні асоціації. Зрозуміло, що Південна Дакота в цій конкуренції виграє. Інтенсивно дискутується необхідність вилучення прикметника «північна» з назви штату.

В Україні дуже активну роль у формуванні іміджу регіонів відіграють географічні, кліматичні, національні та інші відмінності, пов'язані з етнічними та історичними передумовами. З іншого боку, імідж регіону принципово залежить від його економіки і тієї ролі, яку регіон відіграє в народному господарстві країни (донора або реципієнта), від характеру взаємин із федеральними властями й іншими центральними установами та організаціями, від динаміки макроекономічних регіональних пропорцій, що склалася.

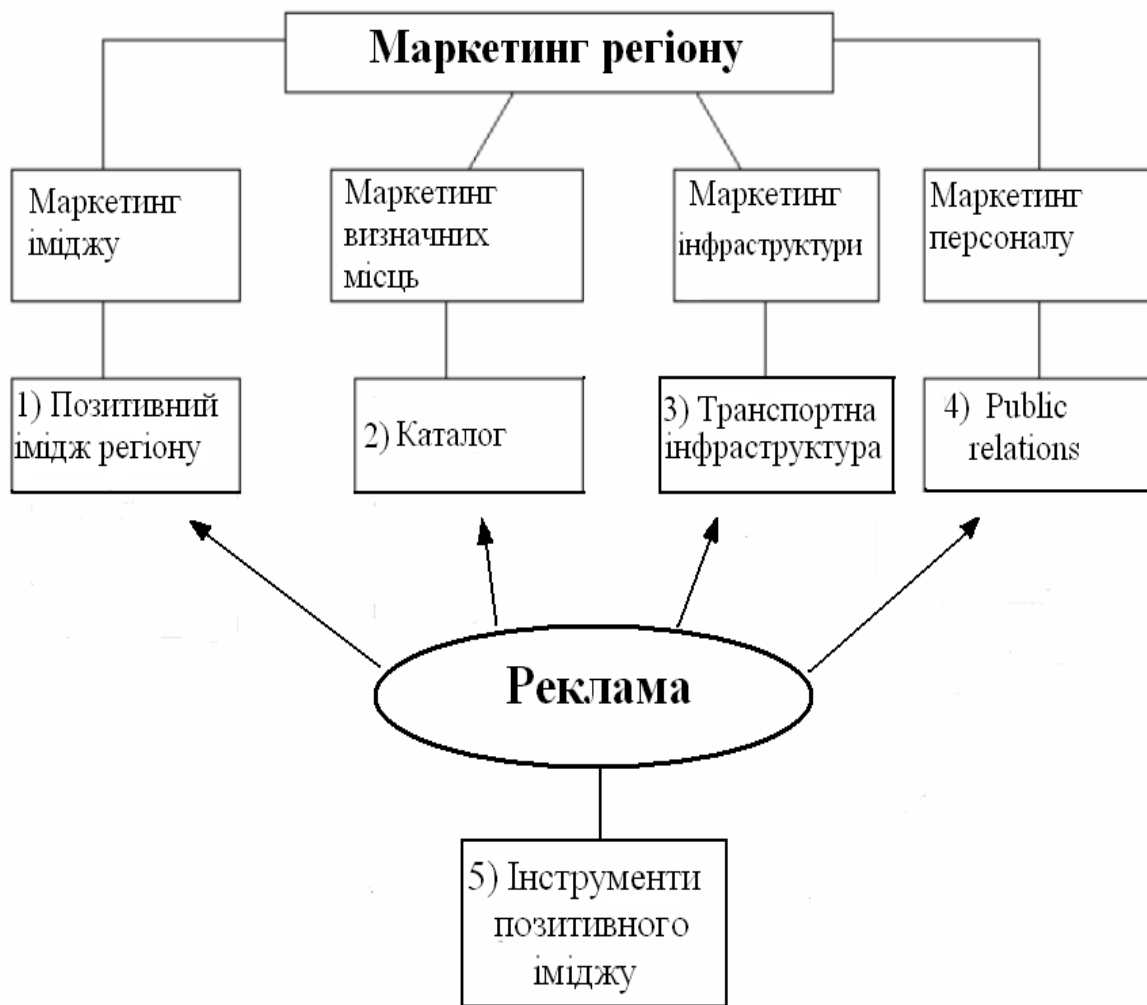

Рис. 2.4.1. Блок-схема маркетингу регіону (перероблено нами за матеріалами [49]):

- 1) стан справ у регіоні, заходи поліпшення іміджу регіону;
- 2) географічне положення, природні рекреаційні ресурси, історичні пам'ятки, відомі постаті;
- 3) зв'язки, енергозабезпечення, санітарно-екологічна безпека, безпека на автошляхах;
- 4) політики, громади, об'єднання;
- 5) фестивалі, свята, виставки, ярмарки, ідентифікація регіону, масова інформація.

Із висловлювань різного роду громадських діячів, реклами туристичних агенцій, публікацій в ЗМІ можна виявити словесні характеристики, що описують як сучасний стан іміджу, так і

тенденції до його зміни. Це – перший крок до позиціювання іміджу регіону, будь-якої іншої території, (табл. 2.4.1.).

Таблиця 2.4.1.

Приклади позиціювання іміджу

Хорологічні одиниці	Іміджовий бренд
Іспанія	Висхідна зірка Європейського економічного співтовариства
Тайланд	Туристичний рай Далекого Сходу
Берлін	Столиця нової Європи
Україна	Мальовничий край працелюбних і гарних людей
Карпати	Зелена перлина туризму України
Прикарпаття	Гуцульський край
Львів	Місто Лева; Історико-культурна столиця Західної України
Чернівці	Відень Східної Європи, Маленький Париж, Симфонія в архітектурі
Хотин	Театр військово-історичних баталій
Яремче	Туристичний центр Прикарпаття
Буковель	На Буковелі завжди гарна погода
Трускавець	Оздоровниця Карпатського регіону

Вимірювання цінності здійснюється за 7-9-бальною шкалою. За результатами дослідження визначаються необхідні заходи як щодо популяризації іміджу регіону, так і по його корекції

Маркетинг пам'яток, розваг доповнює маркетинг іміджу. При цьому використовується територія, або природні пам'ятки (набережні річок, озера, гори), або історична спадщина (музеї, пам'ятники архітектури, храми), або відомі особи, або об'єкти культури і відпочинку (стадіони, культурні і торговельні центри, парки). Чим більше індивідуальні й відомі пам'ятки, тим краще.

Стратегії пам'яток, розрізняються залежно від того, багато чи мало їх є, скільки днів зазвичай треба для їх огляду. Та будь-яка пам'ятка території не може бути єдиним об'єктом уваги в регіональному маркетингу. Комплексне оформлення території як єдиного цілого підвищує її привабливість і унікальність, естетичні

достойнства. Але якщо в регіоні немає своїх пам'яток, то їх, безумовно, треба створювати.

Маркетинг інфраструктури служить найважливішим і в довгостроковому плані найбільш стабілізуючим елементом маркетингу регіону, оскільки сама інфраструктура – його несучий каркас, і фундамент одночасно. Надійне енергопостачання, добра освіта, чиста питна вода, розвинені комунікації, безпека на вулицях – ознаки досить підтримуваної інфраструктури. Її наявність ще не гарантує регіонального зростання, але її відсутність або поганий стан робить таке зростання неможливим.

Маркетинг персоналу, робота з людьми-жителями регіону, об'єднаннями і союзами громадян, політиками, робота з громадськістю – ставить за мету забезпечення підтримки маркетингової активності регіону із середини. Завдання полягає, з одного боку, у формуванні місцевого патріотизму, з іншого – у формуванні і підтримці доброзичливої мотивації усередині регіону по відношенню до жителів інших регіонів і структур, до їх залучення в регіон. Недружелюбність до приїжджих або негативне уявлення про жителів, підприємців на якій-небудь іншій території може звести до нуля всі зусилля і досягнуті результати по інших напрямках маркетингу регіону. Іншими словами, настрої жителів – це теж важлива складова регіону як товарного продукту.

Реклама є однією із стратегій і конкурентним інструментом маркетингу регіонів. Її роль полягає в розповсюдженні та підтримці регіонального іміджу серед цільових груп. Реклама використовує різні інструменти для впливу на цільові групи: ЗМІ, телебачення, радіо, зовнішню рекламу, регіональну пресу, загальні і спеціальні журнали, різні виставки та ярмарки.

Організаційна, управлінська, маркетингова регіональна політика стимулювання процесів споживання рекреаційно-туристичних ресурсів створює специфіку привабливості, сприяє інтенсифікації прибуттів та, головне, – підвищенню доходності рекреаційно-туристичного бізнесу. Опосередкована оцінка продуктивності менеджменту окремих соціально-економічних об'єктів визначається власне доходністю туристичного підприємства, кількістю прибуттів чи вартістю земель рекреаційного призначення.

Землі України за основним цільовим призначенням поділяються на такі категорії: землі сільськогосподарського призначення; землі житлової та громадської забудови; землі природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення; землі оздоровчого призначення; землі рекреаційного призначення; землі історико-культурного призначення; землі лісогосподарського призначення; землі водного фонду; землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

До земель рекреаційного призначення належать земельні ділянки зелених зон і зелених насаджень міст та інших населених пунктів, навчально-туристських та екологічних стежок, маркованих трас, земельні ділянки, зайняті територіями будинків відпочинку, пансіонатів, об'єктів фізичної культури і спорту, туристичних баз, кемпінгів, яхт-клубів, стаціонарних і наметових туристично-оздоровчих таборів, будинків рибалок і мисливців, дитячих туристичних станцій, дитячих та спортивних таборів, інших аналогічних об'єктів, а також земельні ділянки, надані для дачного будівництва і спорудження інших об'єктів стаціонарної рекреації [77, с. 28].

На формування ціни рекреаційних територій впливають інфраструктура, відвідуваність, віддаленість від транспортного порталу. Виходячи з цього можна визначити рекреаційну цінність земель у рекреаційно-туристичному обслуговуванні, а саме інтенсивність прибутків, дохід, вартість земель, що знаходяться в рекреаційному споживанні, на прикладі Чернівецької області.

Землі в приміській зоні обласного центру коштують до 10,5 тис.\$ за 1 ар, але цих рекреаційних ділянок залишилось мало, оскільки зона містить насичену житлово-будівельну сферу. Ціни земельних ділянок Сторожинецького та Глибоцького районів сягають 7,5 тис.\$ за 1 ар. Тут знаходиться найбільша частка рекреаційних ділянок, серед яких багато прибережних рекреаційних територій. Збільшення або зменшення їхньої ціни залежить від відстані до водойми (на приклад від об'єкта проведення дозвілля «Аква плюс»).

Придністровська зона також дуже цінна, адже на прибережній смузі Дністровського водосховища формується рекреаційний комплекс із різноманітними закладами відпочинку. Ціни на ці ділянки становлять 5,7 тис \$ за 1 ар.

Території Путильського та Вижницького районів є водночас і найдорожчими, і найдешевшими. Так, території, прилеглі до курорту «Мигове», мають дуже велику ціну і сягають 15 тис. \$ за 1 ар, тоді як інші землі коштують 1-1,2 тис.\$ за 1 ар.

Найбільш придатними для рекреаційної діяльності є землі в приміській зоні міста Чернівці. Їх вартість станом на весняний період 2009 року становить: Кіцманський район – від 6 тис. грн. за 1 ар; Новоселицький – від 4 тис. грн. за 1 ар; Герцаївський – від 10 тис. грн. за 1 ар; Глибоцький – від 5 тис. грн. за 1 ар; Сторожинецький – від 4,5 тис. грн. за 1 ар.

Ефективним показником точкового чи просторового розвитку соціально-економічної сфери та успішного маркетингу рекреаційно-туристичних ресурсів слугує цінова відцентрованість вартості проживання в зоні впливу курорту.

На сьогоднішній день Карпатський рекреаційний регіон користується популярністю як в Україні, так і за її межами. Хоча туристична галузь почала тут інтенсивно розвиватися досить недавно. Тільки Яремча, Ворохта, Яблуниця, та Драгобрат приймали своїх перших відвідувачів ще в добу Радянського союзу.

Зараз найрозвиненіша інфраструктура наявна на курорті «Буковель». Тут вкладено інвестиції в кількості мільйонів доларів. Відповідно і ціни на послуги, що надаються безпосередньо на території курорту, найвищі. Проживання в самому центрі курорту, в готелях «Буковель» вартує 200 грн. за добу; «Shelter», – 200 грн.; «SKY-hotel» – 290 грн.; а в міні – готелі – 150 грн.

Віддаляючись від Буковеля, ціни послуг розміщення туристів та рекреантів зменшуються за експонентою (див. табл. 2.4.2. та рис. 2.4.2.). Визначена вартість проживання є середньозваженою в межах населеного пункту за літній (так званий низький ціновий) період 2009 року. Ціни, які діють в зимовий, святковий періоди, суттєво збільшуються (до 50-70%) та проявляють часову мінливість кожного активного періоду функціонування гірськолижного курорту.

Як соціально детерміноване явище, туризм потребує формування нових наукових концепцій, інструментів моніторингу, експерименту та специфічного теоретичного осмислення, в межах якого сполучаються різноманітні дослідження суміжних галузей науки. Це визначає туризм не тільки як соціальне, але й як наукове явище. Створення туристських послуг і товарів та їх реалізація є

справою великої кількості галузей, підприємств, організацій, що спеціалізуються на виробництві та наданні певних послуг.

Таблиця 2.4.2.

**Вартість послуг розміщення в зоні цінового впливу ГК
«Буковель»**

Назва населеного пункту, що приймає туристів (відстань від ГК «Буковель», км)	Середньозважена вартість проживання (грн./доба/особа)
ГК „Буковель”	Від 180
Поляниця (2)	Від 100
Яблучниця (12)	Від 60
Ворохта (18)	Від 65
Татарів (15)	Від 75
Микуличин (20)	Від 50
Яремче (30)	Від 80

Інвестиційна привабливість туристських територій визначається наявністю стійких туристських ресурсів, які мають ринкову ціну. Тоді витрати на створення капіталомісткої інфраструктури туризму будуть виправданими, а рентабельність туристського продукту конкурентоспроможною.

Одним із напрямів дослідження рекреаційно-туристичного потенціалу та успішності відповідної соціально-економічної галузі є вартісна оцінка туристсько-рекреаційних послуг відповідного підприємства. Опосередкованими оцінковими інструментами дослідження галузі є просторовий розподіл кількості прибуттів чи цінова флуктуація вартості земель, спричинена виключно попитом на інфраструктуру чи загалом комплексні туристсько-рекреаційні комплекси.

Ефективність інвестиційних вкладень інерційно (з кроком інерції 1-2 роки) корелює з вартістю земель туристсько-рекреаційного призначення.

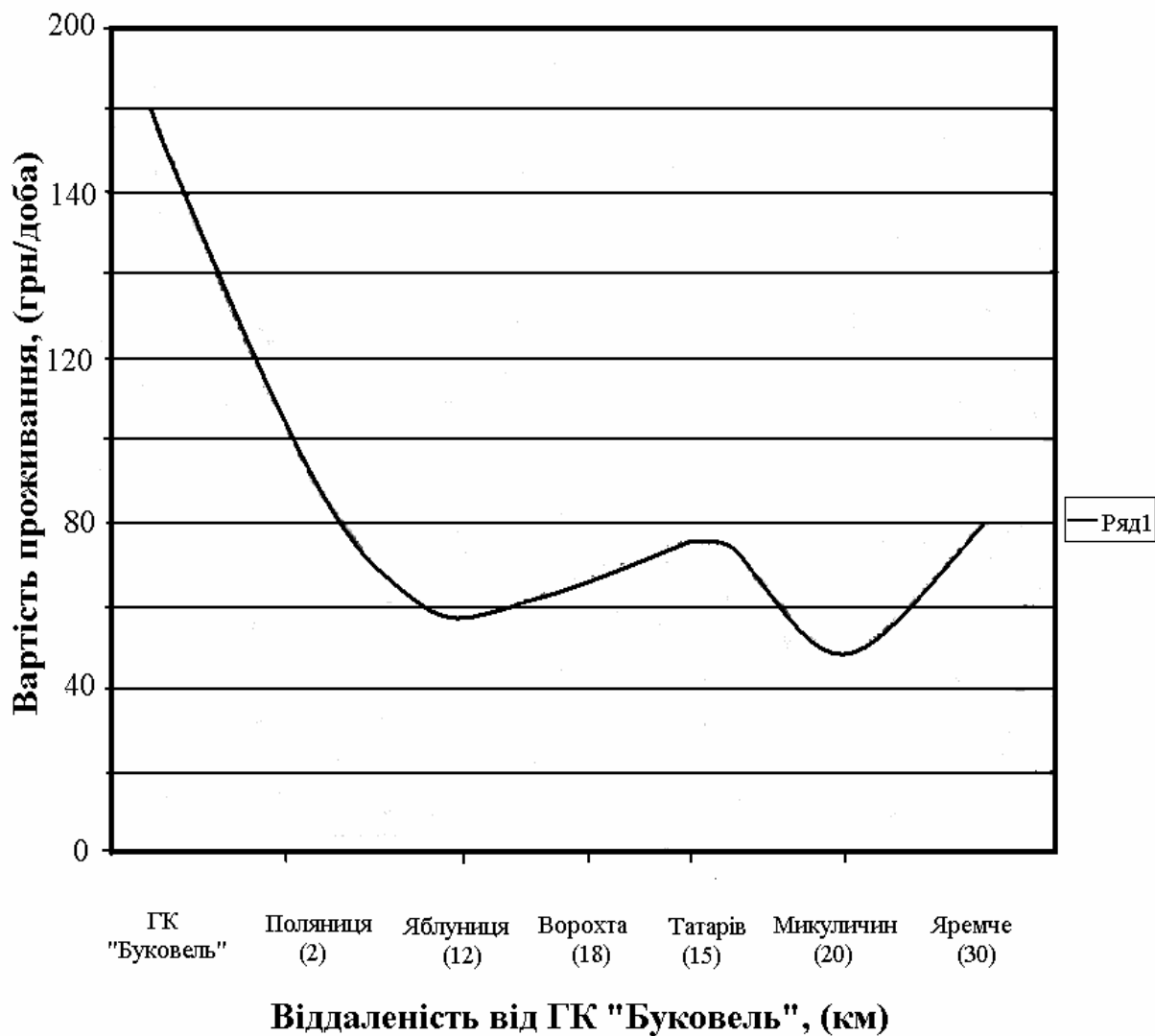

Рис. 2.4.2. **Графік розподіл вартості проживання в туристсько-рекреаційному вузлі**

У 2000 році почалось спорудження туристичного гірськолижного комплексу європейського зразка «Буковель», що перевернуло життя і змінило побут місцевих жителів. Це найвагоміший інвестиційний проект Івано-Франківської області. За період 2001–2007 рр. у його розвиток вкладено близько 150 млн. доларів, що дало серйозний поштовх розвитку гірськолижного спорту в Україні й туризму на Прикарпатті. «Буковель» можна назвати найамбітнішим гравцем українського туризму, що вміє відстоювати свої права у будь-яких суперечках із владою, вкладати гроші, рекламувати себе і партнерів, будувати підйомники, траси, готелі, гідно приймати туристів і заробляти на цьому гроші.

Засновники запланували відвести під територію курорту – 600 га, 70 відсотків площі для облаштування лижних трас та спорудження канатних доріг. Решту площі – під будівництво готелів, комерційних закладів та інженерних комунікацій.

В селі Поляниця вартість землі збільшилася з 2000 р. по 2005 р. (спорудження та введення в дію ГК «Буковель») в кілька десятків разів і сягала до 2 500 \$ за 0,01 га. Експерти пояснюють динаміку зростання цін розвитком гірських курортів. Адже активне будівництво нових відпочинкових об'єктів приваблює не лише потенційних інвесторів, а й спекулянтів. Кількість бажаючих прикупити шматочок землі у Карпатах постійно зростає. Великою мірою ціновий ажітаж стимулюють перекупники, які складають майже 20% покупців карпатської нерухомості і викупляють всю вільну землю, а тоді пропонують її інвесторам, що будують туристичні комплекси за ціною, в 1,5-2 рази вищою від первинної [13].

Таблиця 2.4.3.

Часовий розподіл вартості землі туристсько - рекреаційного призначення с. Поляниця (тис. \$ за 0,01 га)

	Роки					
	2000	2002	2005	2007	2008	2009
Вартість	0,05	0,10	2,50	12,5	22,5	15,0

Зрозумівши всю масштабність проекту «Буковель», місцеві жителі, які жили досить скромно, раптово розбагатіли. І до 2007 року 0,01 га землі коштувала вже від 10 000 до 15 000 \$. Та попит на землю з кожним роком зростає, а вільного місця чимаз менше. І вже у 2008 і на початку 2009 року вартість землі становила 20 000 – 25 000 \$ за 0,01 га.

Важливо, що зараз відбулося значне зниження цін, у зв'язку з фінансовою кризою 0,01 га середньозважено за всією площею пункту, з врахуванням специфіки рельєфу ділянки, сягає 15 000 доларів.

Потрібно зауважити, що з вартістю землі відбувається відповідне децентрування як і з ціною на проживання (таблиця 2.4.4., рис. 2.4.3., 2.4.4.).

Основним епіцентром високих цін є, звичайно, «Буковель» і прилегла до нього територія села Поляниця. Приблизно однаково віддалені від досліджуваного курорту с. Яблучниця та с. Татарів, тут 0,01 га продають за 4 000 – 5 000 \$, в минулому році: 8 000 – 12 000 \$ за 1 сотку землі. Ще далше знаходиться с. Микуличин, що й відповідає за ціну в 3 – 4 тис. доларів за 0,01га. На території Яремчанської міської ради продають 0,01га землі за 5000–7000 доларів. А в 2008 році така ж площа земельної ділянки коштувала від 10 000 \$.

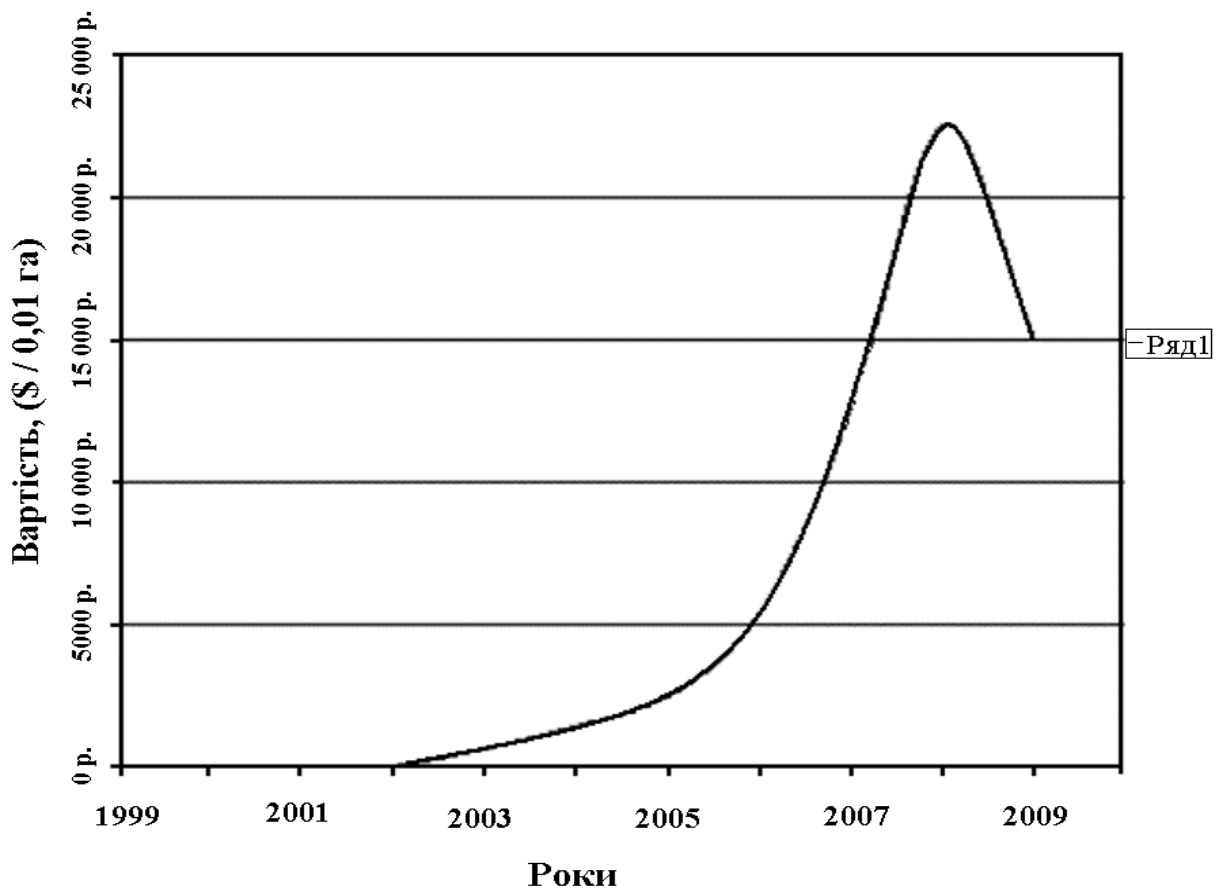

Рис. 2.4.3. Часовий розподіл вартості землі в туристсько-рекреаційному вузлі

На «Буковелі» проведено капітальну реконструкцію під'їзних шляхів, створено всі необхідні комунікації для життєдіяльності курорту: система централізованого водопостачання та очистки стічних вод, електроживлення, засобів лінійного та мобільного зв'язку, автостоянки. Додатково профінансовано реконструкцію

діючої лінії електропередач для потреб жителів сіл Поляниця, Яблуниця і Татарів на суму 3,8 млн. грн.

Таблиця 2.4.4.

Вартість земельних ділянок в регіоні ГК «Буковель»

Назва населеного пункту (відстань від ГК «Буковель», км)	Вартість землі, в \$, за 0,01 га
ГК «Буковель», с. Поляниця	13 000 – 18 000
Яблунниця (12)	3 500 – 5 000
Татарів (15)	3 500 – 5 000
Микуличин (20)	3 000 – 4 000
Яремче (30)	5 000 – 7 000

Усі ці інфраструктурні фактори безпосередньо впливають на те, скільки буде коштувати ділянка під забудову, адже інвестору, який вкладає гроші, потрібна ділянка для будівництва економічно вигідного проекту, який повинен приносити гарний прибуток. Якщо земельна ділянка має вдале місцерозташування для створення туристичного об'єкта, то вона буде дорожча, але й господар згодом зможе надавати послуги за вищими тарифами за рахунок вигідного розміщення. Інтерес потенційних покупців до того або іншого наділу безпосередньо залежить від наявності об'єктів туристичної інфраструктури, що будується поруч. Інформація, що готель чи турбаза знаходяться на території ГК «Буковель» уже буде приваблювати туристів, оскільки сам туркомплекс має ефективну рекламу, «розкручений» бренд, гарний імідж як в Україні, так і за кордоном.

Від Буковеля до великих міст міжнародного значення кількасот кілометрів, але він розташований посередині регіону, де спостерігається швидкий економічний розвиток і зростання кількості зайнятих в праці людей, які належать до середнього класу і створюють попит на послуги. Генеральний план Буковеля розробляла фірма «Ecosign», одна з найбільших у світі компаній, що проектує гірськолижні курорти. Гірськолижний туризм є добрим

індикатором розвитку середнього класу. Як зауважив віце-президент фірми «Ecosign» Дон Мюррей: «Ми побачили можливості не тільки для розвитку туризму, але для розвитку ринку загалом». Прибутки можна отримувати не тільки від гірськолижного курорту, але й від інших видів бізнесу, що стали можливими через зростання кількості туристів.

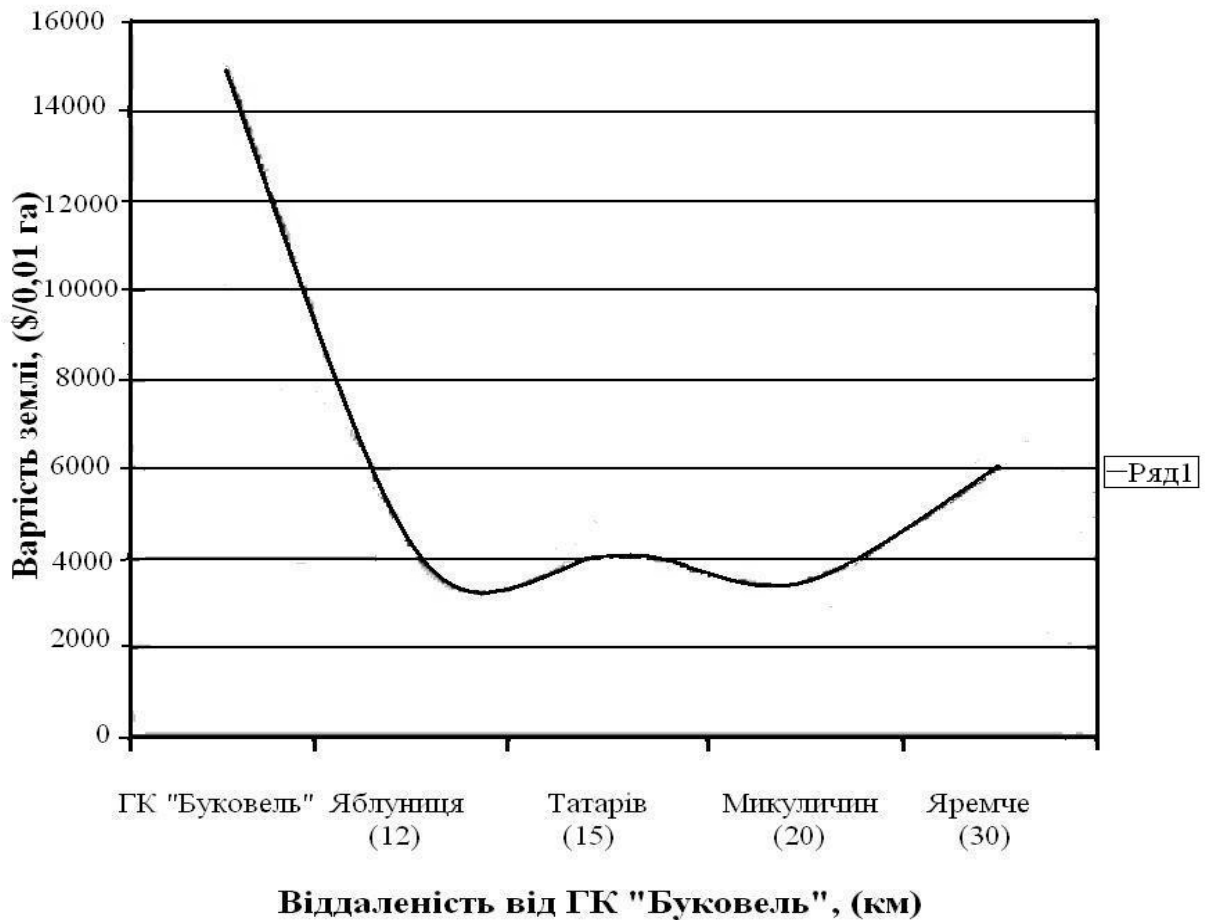

Рис. 2.4.4. Розподіл вартості землі в туристсько-рекреаційному вузлі

Туркомплекс активно співпрацює у напрямку соціального розвитку села. В службі експлуатації ТК «Буковель» працевлаштовано більшість місцевих жителів, а також приїжджих з усієї області. Завдяки бурхливому розвитку, сьогодні сільський бюджет села Поляниця на 95 відсотків складають надходження від діяльності комплексу, причому сільський бюджет у порівнянні з 2001-м роком збільшився у сім разів.

З огляду на невинне зростання популярності й моди на зимові види спорту, а також беручи до уваги виняткові особливості (наявні унікальні природні ресурси і значне освоєння), виходить, що розвиток гірськолижного туризму в Карпатському регіоні надзвичайно перспективний та економічно доцільний.

В процесі розвитку туристсько-рекреаційної галузі України відбувається регіональна диференціація галузевих спеціалізацій видів туристичної та рекреаційної діяльності. Продуктивність економічної складової, ефективність менеджментної та маркетингової політики, якість інфраструктурної складової визначаються за трьома вагомими критеріями: вартість послуг; вартість землі туристсько-рекреаційного призначення; інтенсивність зростання ціни на землю. Аналіз останніх визначає придатність відповідних кущів, центрів, вузлів, регіонів для інвестиційних проектів та успішної територіальної організації соціально-економічних компонентів. Туристсько-рекреаційні ресурси в цьому випадку виступають стимулятором розміщення та просторового поєднання природно-ресурсного середовища, виробничої та соціальної інфраструктури; утворюють базовий рівень територіальної організації суспільства.

2.5. СТАН, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛІКУВАЛЬНО-ОЗДОРОВЧОГО ТУРИЗМУ В КАРПАТСЬКОМУ РЕГІОНІ

Відповідно до концепції державної регіональної політики України, підвищення ефективності функціонування господарського комплексу кожного регіону на основі раціонального використання його природно-ресурсних, екологічних, виробничих та інших можливостей є важливим напрямком прискорення економічного і соціального розвитку країни. Один зі шляхів реалізації соціальної та економічної стабільності України – подальший розвиток *рекреаційно-курортного та туристичного господарства*, особливо у регіонах, де передумови та потенціал відповідних ресурсів вищі.

На даний час рекреаційно-туристичні можливості України та окремих її регіонів використовуються в цілому лише на 30-40 відсотків [149].

Організаційно-економічні зміни та сприятлива державна і регіональна політика здатні забезпечити підвищення ефективності функціонування рекреаційно-курортного та туристичного господарства.

Дослідженню та вивченню курортно-рекреаційного потенціалу Карпатського регіону присвячена низка праць науковців Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Львівського, Прикарпатського та Чернівецького університетів. Серед публікацій на цю тему слід виділити докторське дослідження В. Євдокименка [51] і ряд праць В. Кравціва [87 – 89]. Над науковою проблематикою розбудови курортно-рекреаційної інфраструктури регіону плідно працюють В. Гетьман, М. Мальська, П. Жук, Л. Гринів, О. Стецюк та інші [30, 31, 60, 86, 97]. Заслуговують на увагу результати науково-прикладних досліджень Ю. Зінька [60 – 62] щодо вивчення туристично-інвестиційного потенціалу та реалізації інвестиційно-туристичних проектів у курортних центрах Карпатського регіону. Ряд праць, присвячених характеристиці природно-ресурсного, економічного та соціо-культурного потенціалу курортів Карпатського регіону, опублікував М. Рутинський (Львівський інститут економіки та туризму) [146, 150].

Межі Карпатського туристичного регіону визначені, перш за все, простяганням у межах України Карпатської гірської системи.

До складу Карпатського регіону входять Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області, які займають загальну площу 56,6 тис. км², де проживає близько 6 млн. чоловік (див. додаток VIII). Основні природно-ресурсні характеристики областей Карпатського регіону України подаються в додатку IX.

Офіційний підхід до окреслення меж Карпатського туристичного регіону враховує [294]:

- природно-ландшафтні особливості регіону;
- етнокультурні особливості;
- сучасні особливості адміністративно-територіального устрою земель;
- спільність історичного розвитку від найдавніших часів до другої третини ХХ ст. – остаточного включення земель регіону до складу Української республіки;

- ментальне відчуття спорідненості населення та однакову систему життєвих стереотипів і цінностей;
- прикордонне політико- і транспортно-географічне положення;
- схожі проблеми трансформації господарського комплексу в сучасних макроекономічних умовах.

Тому в 1999 р. було прийнято рішення про інтеграцію державних, громадських і підприємницьких зусиль Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей із метою розбудови цілісного конкурентоспроможного рекреаційно-туристичного комплексу Карпатського регіону. На підставі багатосторонньої угоди між цими областями їхні спільні інтереси у сфері туризму почала представляти спеціально створена інституція – *Рада з туризму Карпатського регіону* [293, 294].

Карпатський регіон – один із найдавніше освоєних районів України, який має надзвичайно вигідне географічне розташування, що в поєднанні з багатою природно-ресурсною базою, значним трудовим потенціалом послужило мотивом для розвитку туризму та рекреації, як екологічно чистих і економічно привабливих секторів економіки.

Тут зосереджені найбільші на Україні запаси мінеральних вод усіх відомих типів, значні поклади лікувальних грязей та озокериту, які є основою розвитку санаторно-курортної справи. Сприятливий клімат, природні ландшафти, багата історико-культурна спадщина сприяють створенню сучасної індустрії туризму та відпочинку.

Потенціал регіону в поєднанні з вигідним географічним положенням є достатньо вагомою передумовою розвитку індустрії відпочинку, лікувально-орієнтованої як на внутрішнього, так і на іноземного споживача. Вигідний геополітичний фактор може активізувати інтеграцію рекреаційної системи регіону в Європейський рекреаційний простір.

В Карпатському регіоні України нараховується понад 800 джерел і свердловин мінеральних вод із добовим дебітом 57,5 млн. л. Розвідано і затверджено запаси лікувальних вод 13 родовищ з сумарним дебітом 4,6 млн. л/добу [310].

Однією з важливих особливостей, що вирізняє Карпатський регіон на туристичному ринку, є значна частка санаторно-курортних закладів (близько 8% загальної кількості), в яких здійснюють лікувальну реабілітацію близько 11% всіх оздоровлених у країні;

середній показник використання місць у цих закладах досягає рівня 31–55% [293, 311].

Оздоровчо-відпочинковий сегмент провідний у туристичній галузі всієї Західної України та окремих її областей. Бальнеологічні й кліматотерапевтичні заклади забезпечують у ряді випадків відносно високий рівень пропонованих лікувальних і профілактичних послуг.

Розвиток лікувально-оздоровчого туризму відбувається за умов обов'язкової наявності й використання природних лікувальних ресурсів на конкретних рекреаційних територіях (курортах і курортних зонах), в оздоровчих закладах та з метою здійснення оздоровлення людей, забезпечуючи при цьому не лише поліпшення здоров'я певної категорії громадян (туристів і рекреантів), але й створюючи умови для розвитку курортно-оздоровчої території, а також її громади.

Згідно з постановою Кабінету міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних» від 28.12.1996 року, станом на початок березня 2007 року в Карпатському туристичному регіоні 33 населених пункти було віднесено до статусу курортних [292]. У різних джерелах термін *курорт* вживався по відношенню до ряду населених пунктів, зокрема *Буковель* (с. Поляниця), *Косів*, *Синяк*, *Яблуниця*, *Виженка* тощо, які не мають такого державного статусу.

Основу матеріально-технічної бази лікувально-оздоровчого туризму складають заклади, профіль яких визначають послуги лікувально-оздоровчого характеру. На курортах Карпатського регіону, курортних місцевостях та поза ними функціонує 2919 санаторно-курортних та оздоровчих закладів, що становить 13,5 % від загальної чисельності оздоровниць України.

Структурно ці заклади представлені санаторіями, санаторіями-профілакторіями, будинками відпочинку, туристичними базами та дитячими оздоровчими таборами, кількісне співвідношення яких станом на 2008 рік подається в розрізі адміністративних областей на картосхемі (рис. 2.5.1.). Львівська та Івано-Франківська області є очевидними лідерами. В обох областях кількісно переважають дитячі оздоровчі табори (за рахунок таборів із денним перебуванням та пристосованих).

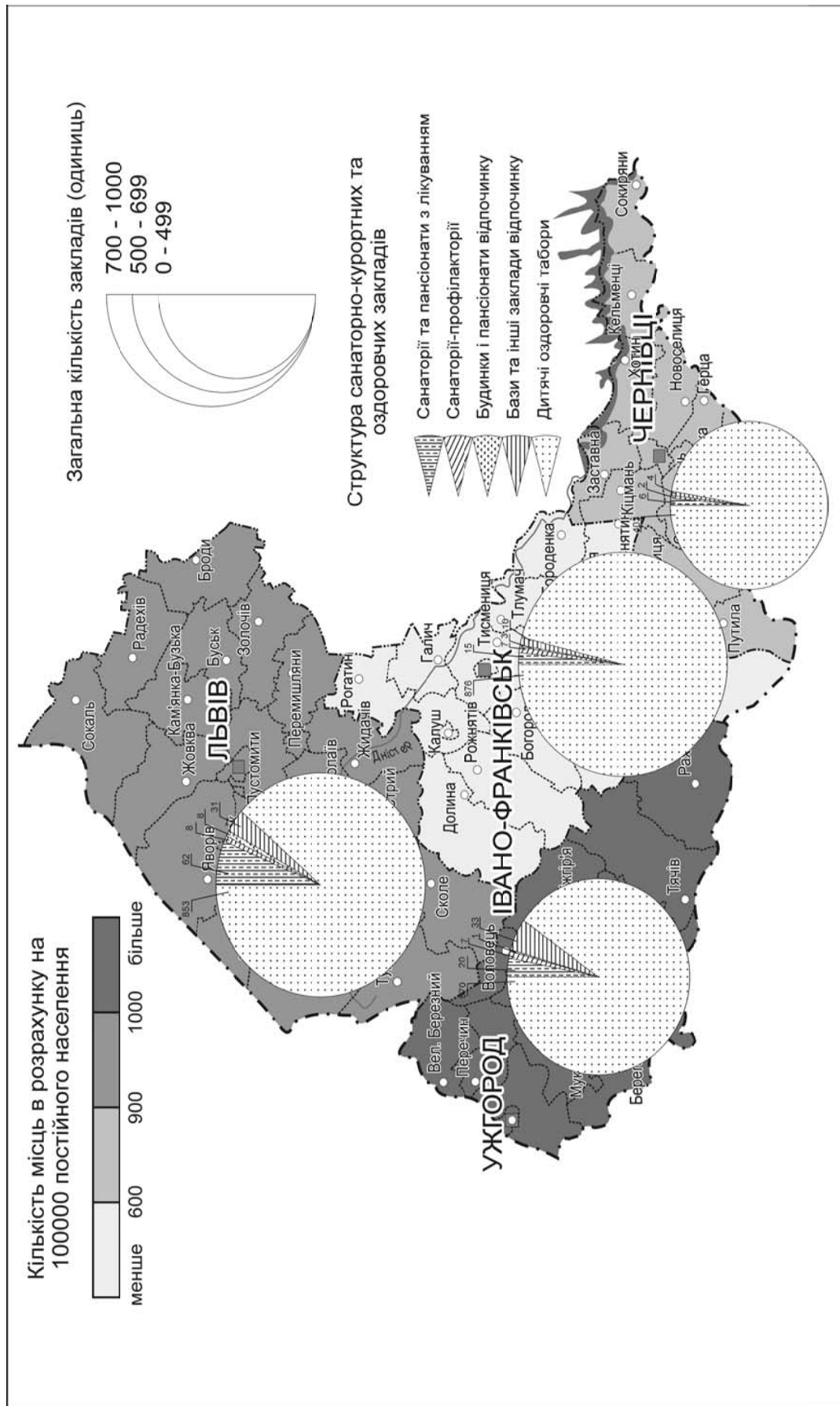

Рис. 2.5.1. Розподіл фонду оздоровчих закладів за типами в межах адміністративних областей Карпатського туристського регіону

Динаміка основних показників, що характеризують розвиток лікувально-оздоровчих закладів Карпатського туристичного регіону (кількість та місткість за типами) представлена у додатку XIV.

Питомі показники, що характеризують розвиток санаторно-курортної галузі у регіоні відображені у таблиці 2.5.1.

Кількість місць у оздоровчих закладах рекреаційного спрямування на кінець 2008 року становила 49 577, що складало 7,5 % від загальної кількості по Україні.

За показником *загальної місткості* оздоровниць на 2008 рік лідувала Львівська область (46,2 %); на Закарпатську припадало 26,4 %, Івано-Франківську – 16,3%, Чернівецьку – 11,1 % загального фонду ліжко-місць у оздоровництвах всіх типів.

Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці у Карпатському регіоні на кінець 2008 року становила 17 ліжко-місць (проти 30 по Україні).

Якщо простежити зміни показника в динаміці, то побачимо стійку і яскраву тенденцію до зниження середньої ємності одного оздоровчого закладу в цілому по регіону, а також у розрізі адміністративних областей (на 114 одиниць за період з 1995 по 2008 рік) (див. додатки X-XIV). Найменше значення показника середньої місткості одного закладу спостерігаємо в Івано-Франківській області (рис 2.5.2.).

Тенденції появи багатьох приватних закладів оздоровчо-відпочинкового профілю з незначною кількістю місць характерні для останніх років, на противагу тенденціям будівництва великих багатоповерхових оздоровниць в минулому, зорієнтованих на одночасний прийом великої кількості пацієнтів з усього Радянського Союзу.

Очевидно, що зараз показник середньої місткості (як у цілому по регіону, так і в розрізі областей) має значення, близьке до свого можливого мінімуму, а на майбутнє прогнозується його незначне зростання.

Значно відрізняється від структурного співвідношення типів оздоровчих закладів структура їх місткості (рис. 2.5.2.). Аналіз питомих показників показує суттєве переважання ємності санаторіїв та пансіонатів із лікуванням у Львівській області. У лікувально-оздоровчих закладах цього типу на кінець 2008 року зафіксовано 17 357 місць (проти 4000 – у Закарпатській, 2300 – у Івано-Франківській та 897 – у Чернівецькій). Це свідчить про яскраво

Таблиця 2.5.1.

**Питомі показники розвитку санаторно-курортної галузі
в розрізі адміністративних областей Карпатського регіону України,
(дані на 1995-2008 рр.)**

№	Область	Постійне населення, осіб	Загальна кількість оздоровчих закладів, одиниць	Загальна кількість місць в оздоровчих закладах, одиниць	Кількість місць в розрахунку на 100000 постійного населення	Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, осіб			
						1995	2000	2005	2008
1	Закарпатська	1239773	631	13100	1056	102	92	24	21
2	Івано-Франківська	1379877	911	8100	587	85	65	9	9
3	Львівська	2541409	962	22891	901	167	171	32	24
4	Чернівецька	901462	415	5486	609	114	86	16	13
	<i>разом</i>	<i>6062521</i>	<i>2919</i>	<i>49577</i>	<i>800</i>	<i>117</i>	<i>104</i>	<i>20</i>	<i>17</i>
	всього по Україні	46192300	21670	666000	1442	89	66	33	31

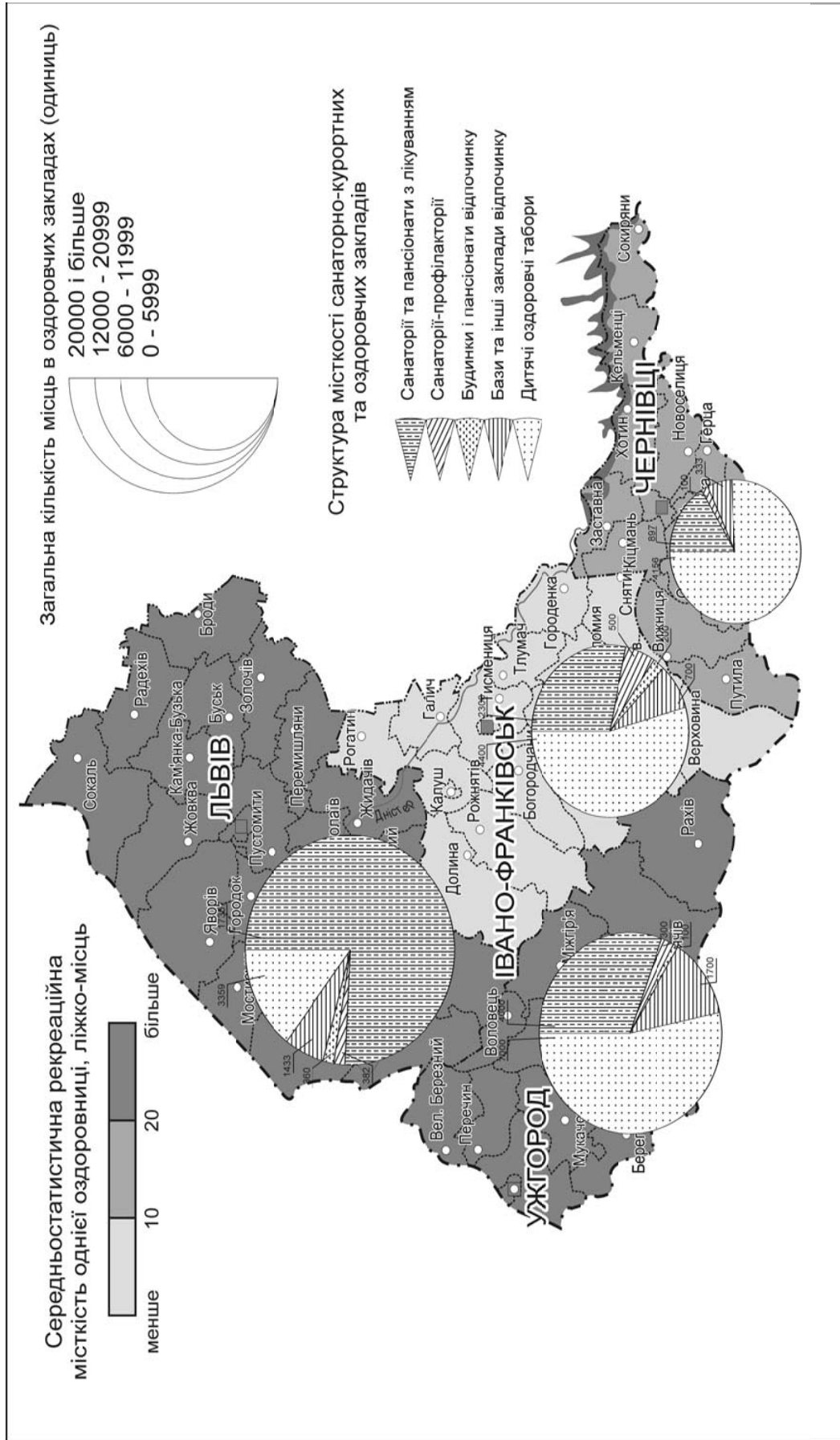

Рис. 2.5.2. Розподіл загальної кількості місць в оздоровчих закладах різних типів по адміністративних областях Карпатського туристського регіону

виражену лікувальну спеціалізацію рекреаційних закладів Львівщини, що склалась на основі багаторічних традицій використання природних мінеральних вод.

З усіх областей Карпатського регіону Закарпаття виділяється більш-менш оптимальним співвідношенням кількості місць у різних типах оздоровчих закладів.

У Івано-Франківській та, особливо, у Чернівецькій області оздоровчі заклади (табори) мають найкращі кількісні можливості для оздоровлення дітей. Так, загальна кількість місць у таборах різних типів дає можливість для одночасного відпочинку 4400 та 4156 дітей відповідно. Однак це зовсім не свідчить про підвищення стандартів якості оздоровлення. У ряді випадків табори є пристосованими (у будинках відпочинку, пансіонатах тощо), наметовими чи пришкільними (з денним перебуванням).

У *Закарпатській області* статус курортних мають 6 населених пунктів. Відповідно до загальноприйнятої класифікації курортів, що встановлює профіль курорту за переважанням використання природного лікувального чинника у лікувально-оздоровчих програмах, на основі аналізу інформації, вміщеної у різних Інтернет-джерелах, було встановлено їх тип (табл. 2.5.2.).

Таблиця 2.5.2.

Курортні населені пункти Закарпатської області [316]

№	Курорти	Тип
1	Міжгірський район с. Сойми	бальнеокліматичний
2	Мукачівський район с-ще Чинадієве	бальнеокліматичний
3	Рахівський район с. Кваси	бальнеологічний
4	Свалявський район с-ще Поляна	бальнеологічний
5	с. Голубине	бальнеологічний
6	Хустський район с. Шаян	бальнеологічний

Закарпаття у період існування СРСР вважалось елітною оздоровчо-курортною зоною. Тут відпочивали найвпливовіші

комуністично-партійні та державні посадовці колишнього Радянського Союзу.

В області є сприятливі умови для організації бальнеокліматичного лікування, зимового туризму та гірськолижного спорту, період проведення яких триває з кінця листопада до середини березня.

Загалом в області станом на 2008 рік налічувалось близько 60 бальнеологічних санаторіїв і пансіонатів, будинків відпочинку готельного типу і туристичних баз, що можуть прийняти одночасно до 6,1 тис. туристів (див. додаток X).

У санаторіях і пансіонатах з лікуванням (їх нараховується 20) функціонують лікувально-діагностичні кабінети, кабінети масажу і лікувальної фізкультури, фізіотерапевтичні кабінети, водолікарні, інгаляторії, аеросолярії. На цей тип закладів припадає 4,0 тис. місць, що становить 30,5 % від їх загальної кількості в області.

Про тенденції структурних змін санаторно-курортних закладів Закарпатської області можна зробити висновок на основі аналізу показників, зміни кількості закладів та їх місткості, вміщених у додатку XIV і зображених на рисунках 2.5.3., 2.5.4.

За останнє десятиріччя загальна кількість оздоровчих закладів Закарпатської області збільшилась на 359 одиниць, що становить 56,8%. Такий значний приріст відбувся виключно за рахунок відпочинкових закладів – дитячих оздоровчих таборів, кількість яких зросла в 7 разів – з 77 у 1998 р. до 570 у 2008 р. При цьому відбулось помітне скорочення кількості санаторіїв-профілакторіїв – з 14 у 1998 р. до 7 у 2008 р. (на 50 %).

Така диспропорція пояснюється попитом на ринку туристичних послуг. Значна потреба в оздоровленні дітей під час літнього відпочинку породила пропозиції збільшення кількості дитячих таборів за рахунок незначного переобладнання матеріально-технічної бази інших закладів. Щороку тут працюють дитячі табори при школах, виникають числені наметові табори.

Аналіз динаміки місткості оздоровниць Закарпаття показує вирівнювання диспропорцій кількості за рахунок оздоровчих можливостей цих закладів. Бачимо, що дитячі оздоровчі табори, санаторії та пансіонати з лікуванням а також бази відпочинку можуть одночасно прийняти 97% можливої кількості відпочиваючих (дані на 2008 рік).

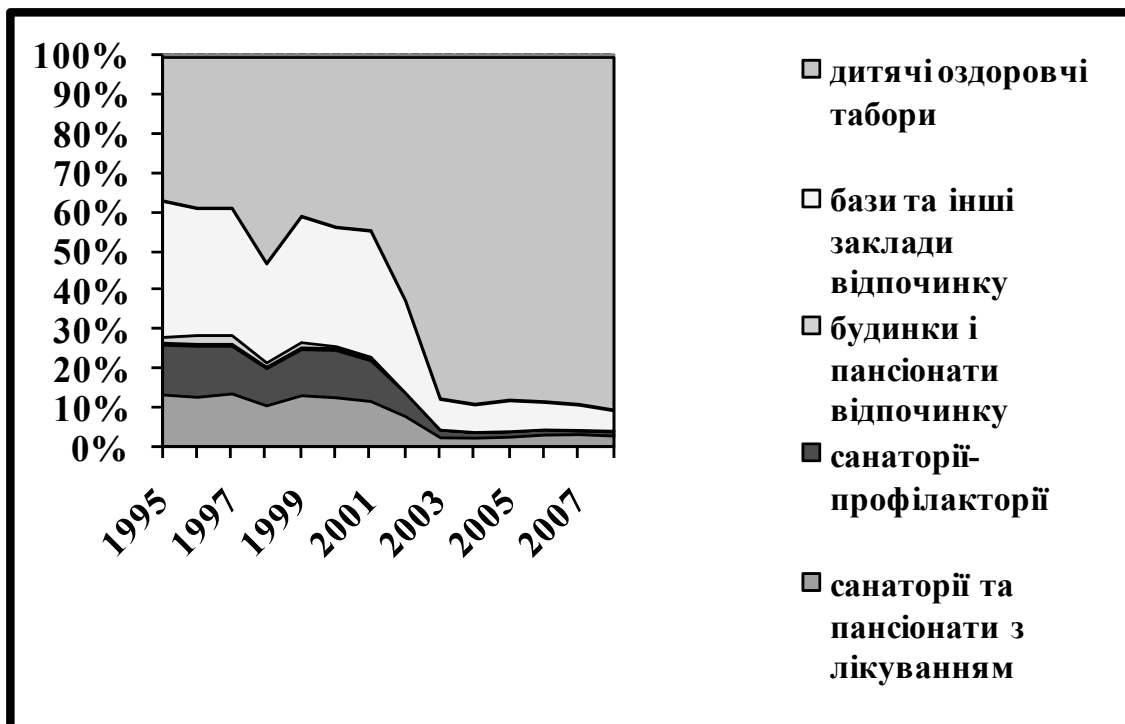

Рис. 2.5.3. Динаміка кількості санаторно-курортних і оздоровчих закладів Закарпатської області за типами, 1995 – 2008 рр. (додаток X).

Динаміка структурних змін місткості показує зменшення частки будинків і пансіонатів відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв. Це свідчить про перекваліфікацію даного типу установ на надання послуг іншого виду, зниження попиту на відпочинок в установах, профіль яких було задекларовано ще за часів Радянського Союзу.

Послуги лікувально-оздоровчого характеру, що надаються санаторно-курортними установами, залишаються доволі актуальними серед населення. Зростає попит на послуги суто туристичного характеру з частковою можливістю оздоровлення (бази, табори та інші заклади відпочинку).

В останні кілька років на Закарпатті почали реалізовуватись великі інвестиційні проекти. У 2005 році введено в експлуатацію спальні корпуси санаторію ТОВ «Сузір'я» у с. Солочин на 145 ліжок та пансіонату «Сонячна долина» на 119 місць у с. Поляна Свалівського району. Здійснюється будівництво санаторно-оздоровчих комплексів «Солені Млаки» (Мукачівський район) і «Термал-Стар» (с. Н. Солотвино, Ужгородський район), реконструкція діючого санаторію «Деренівська купіль» (с. Н. Солотвино, Ужгородський район) [313].

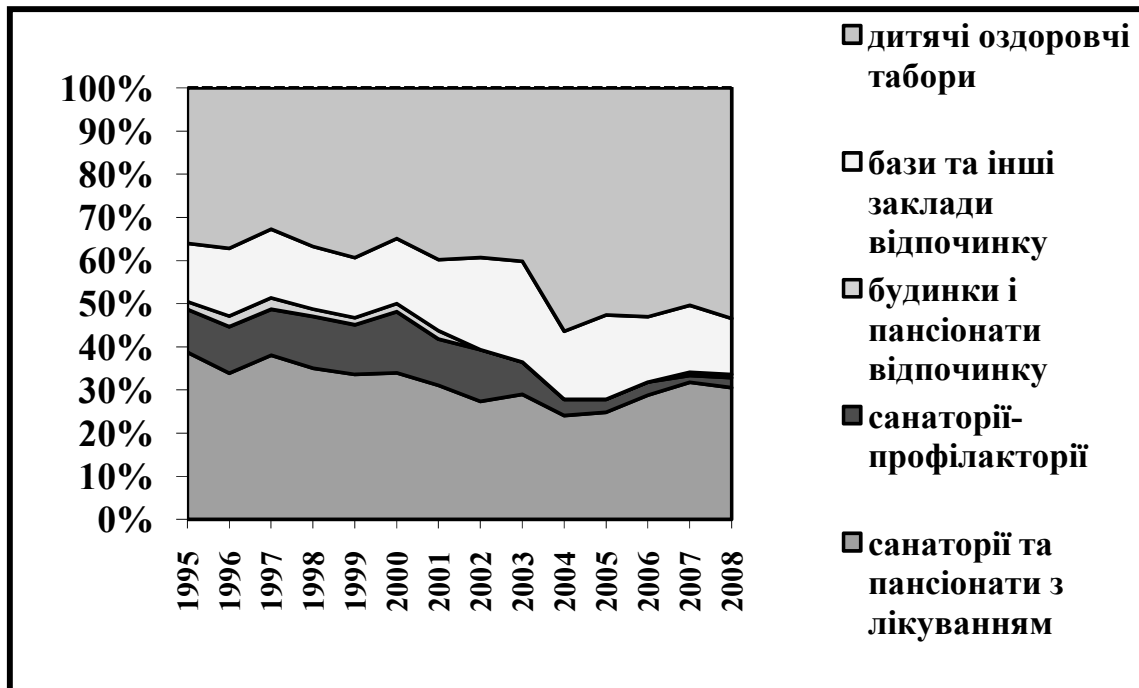

Рис. 2.5.4. Структура та динаміка зміни місткості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Закарпатської області, 1995 – 2008 рр. (додаток X).

В даний час найбільшу інвестиційну привабливість становлять перспективні туристично-рекреаційні території, придатні для створення гірськолижних курортів. Серед них території полонини Драгобрат та гори Близниця Рахівського, Боржавського масиву Міжгірського, полонини Руна Перечинського, гори Красія Великоберезнянського та Синяк Мукачівського районів.

Станом на 2006 р. в області наявні 63 гірськолижні витяги, з них: 57 – діючих, 5 – в стадії будівництва чи реконструкції [313].

Серед областей Карпатського регіону за кількістю місць у санаторно-оздоровчих закладах та чисельністю оздоровлених Закарпаття поступається лише Львівській області.

На *Івано-Франківщині* статус курортних, згідно з постановою КМ України, мають 9 населених пунктів (табл. 2.5.3.) [292, 319]. Водночас с. *Поляниця*, де функціонує потужний туристсько-рекреаційний комплекс «Буковель», селища *Косів*, *Яблуниця*, *Верховина*, *Коломия* не внесені до цього переліку, а населені пункти *Мислівка* (значно менш відомий, не рекламований) і *Шешори* не володіють достатньою матеріально-технічною базою для розвитку

курортного відпочинку, практично ніде їх назви не вживаються в розумінні курорту.

Ці факти свідчать про необхідність перегляду переліку населених пунктів, що мають статус курортних, і визначення більш чітких критеріїв і підстав для подібного віднесення.

Серед областей Карпатського регіону Івано-Франківщина виділяється можливостями організації відпочинку та оздоровлення людей за рахунок особливостей рельєфу, зумовлених ними кліматичних характеристик та наявністю лісових ландшафтів, що в комплексі визначає спеціалізацію переважної кількості курортів як гірських кліматичних (таблиця 2.5.3.). Найвідоміші з курортів: низькогірні Татарів, Яремча, середньогірний Ворохта і бальнеогрязевий передгірний курорт Черче.

Яремча користується славою туристичної столиці Українських Карпат. Відомим центром підготовки збірних команд України із зимових видів спорту є смт. Ворохта.

В області виділено 9 курортних місцевостей, де діють 15 санаторіїв [149].

Таблиця 2.5.3.

Курортні населені пункти Івано-Франківської області [314]

№	Курорти	Тип
1	Яремчанська міська рада м. Яремча	низькогірний кліматичний середньогірний кліматичний кліматичний низькогірний кліматичний гірськолижний кліматичний
2	с-ще Ворохта	
3	с. Микуличин	
4	с. Татарів	
5	с. Яблуниця	
6	Долинський район с. Новий Мізунь	бальнеокліматичний низькогірний кліматичний
7	с. Мислівка	
8	Косівський район с. Шешори	бальнеокліматичний
9	Рогатинський район с. Черче	бальнео-грязьовий (торф)

Для курортного оздоровлення використовуються кліматичне лікування, мінеральні ванни.

Область має значну рекреаційно-оздоровчу базу. Понад 900 об'єктів (турбази, санаторії, пансіонати, дитячі оздоровчі табори) можуть одночасно прийняти 8,1 тис. відпочиваючих.

Структура оздоровниць Івано-Франківщини та розподіл між ними кількості місць станом на 2008 рік відображена на кругових структурних діаграмах рисунків 2.5.2. та 2.5.1. і показує значні диспропорції між кількістю оздоровниць та їх місткістю.

За період 1998–2008 років загальна кількість оздоровчих закладів Івано-Франківської області збільшилась на 803 одиниці, що становить 88%. Такий значний приріст відбувся виключно за рахунок збільшення дитячих оздоровчих таборів, кількість яких зросла у 12 разів – з 71 у 1998 р. до 876 у 2008 р. При цьому відбулось помітне скорочення кількості санаторіїв-профілакторіїв – з 13 у 1998 р. до 7 у 2008 р. (майже на 50 %) – діаграма на рис. 2.5.5. (див. додаток XI).

Значна потреба в оздоровленні дітей під час літнього відпочинку породила пропозиції збільшення кількості дитячих оздоровчо-відпочинкових закладів: щороку працюють дитячі табори при школах (т. з. пристосовані), переобладнуються пансіонати та бази відпочинку (переважно приватні) а також виникають численні наметові табори.

Аналіз динаміки місткості оздоровниць Івано-Франківщини показує деяке вирівнювання диспропорцій кількості за рахунок оздоровчих можливостей цих закладів. Бачимо, що лише 2 % загальної кількості оздоровчих закладів, які становлять санаторії та пансіонати з лікуванням, а також санаторії-профілакторії володіють більш як третиною (35% загальної кількості місць на 2008 рік) фонду ліжко-місць галузі (рис. 2.5.6., додаток XI).

Динаміка структурних змін місткості показує незначне зменшення частки будинків і пансіонатів відпочинку, санаторіїв-профілакторіїв, а також незначне збільшення місткості баз відпочинку за останнє десятиріччя (рис. 2.5.6.). Це свідчить про недостатній рівень використання можливостей оздоровчо-відпочинкових закладів, що дістались у спадщину від старої курортної системи Радянського Союзу а також про зростання попиту на нові, високосучасні, поліфункціональні туристичні об'єкти з широким спектром послуг оздоровчого характеру, які би відповідали загальноєвропейським стандартам.

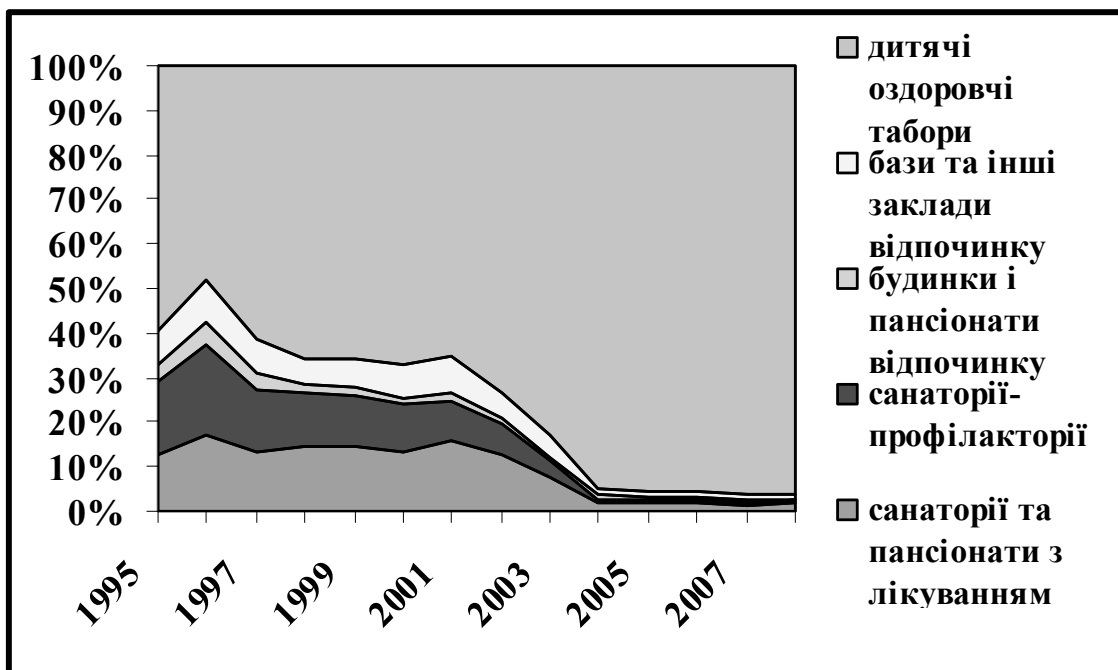

Рис. 2.5.5. Динаміка зміни кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Івано-Франківської області за типами, 1995 – 2008 рр. (додаток XI).

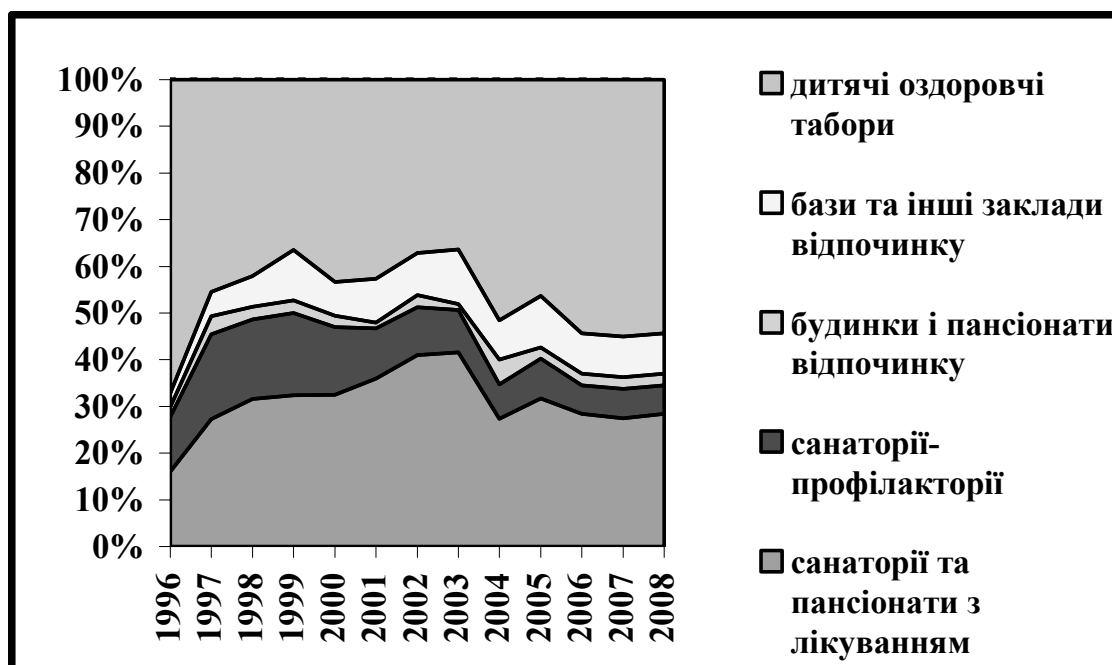

Рис. 2.5.6. Динаміка зміни місткості санаторно-курортних і оздоровчих закладів Івано-Франківської області, 1995 – 2008 рр. (додаток XI).

Починаючи з 2004 р. спостерігаються незначні зміни попиту на послуги лікувально-оздоровчого характеру, про що свідчить відносно стабільні показники кількості та місткості санаторних закладів.

У структурі туристичного комплексу *Львівщини* провідне місце займає санаторно-курортне лікування та відпочинок. На території області 18 населених пунктів мають статус курортних (табл. 2.5.4.).

Таблиця 2.5.4.

Курортні населені пункти Львівської області [315]

№	Курорти	Тип
1	м. Трускавець	бальнеологічний
2	Бориславська міська рада с-ще Східниця	бальнеологічний
3	Городоцький район с-ще Великий Любінь	бальнео-грязевий (торф)
4	Дрогобицький район с. Модричі	бальнеологічний
5	с. Опака	бальнеологічний
6	Львівська міська рада с-ще Брюховичі	кліматичний
7	Сколівський район м. Сколе	гірський кліматичний
8	с-ще Верхнє Синьовидне	кліматичний
9	с-ще Славське	гірський кліматичний
10	с. Гребенів	кліматичний
11	с. Корчин	бальнео-кліматичний
12	Стрийський район м. Моршин	бальнеологічний
13	с. Лисовичі	бальнеологічний
14	Старосамбірський район с. Смерічка	кліматичний
15	Турківський район с. Розлуч	бальнеологічний
16	Яворівський район с-ще Івано-Франкове	колишній бальнео-кліматичний
17	с-ще Немирів	бальнеологічний
18	с-ще Шкло	бальнеологічний

У сфері санаторно-курортного обслуговування діє 62 санаторії та пансіонати з лікуванням (6,5 % від загальної кількості закладів оздоровлення та відпочинку області). На них припадає 17357 місць (76 %).

Станом на 2008 рік заклади відпочинку Львівської області були представлені санаторіями-профілакторіями (1%), пансіонатами (1%), базами та установами 1 – 2-денного перебування (3%), а також дитячими оздоровчими таборами (89%).

Про стан та тенденції функціонування санаторно-курортних закладів Львівської області можна зробити висновок на основі аналізу показників, які подані в додатку 5 та на діаграмах рисунків 2.5.7., 2.5.8.

Трускавець – самобутній і найбільш привабливий бальнеологічний курорт Карпатського регіону зокрема і Європи загалом. Привабливість курорту забезпечує лікувальна вода «Нафтуся», біологічно активні речовини якої розглядаються як адаптогени, здатні істотно підвищувати імунний статус організму. З 29 листопада до 2 грудня у м. Кольні (Німеччина) відбулась Міжнародна туристична виставка «Reisemesse Koln International-2007», де вперше за 20 років було представлено санаторно-курортний потенціал України. Як повідомляють на офіційному сайті Львівської обласної ради, Україну на виставці представлено за сприяння Львівської обласної державної адміністрації та торгово-промислової палати [307].

Ландшафтні ресурси *Буковинських Карпат і Подністров'я* активно використовуються для організації переважно відпочинкового, активного, пізнавального й екологічного туризму.

Хоча в *Чернівецькій області* офіційного статусу курорту не має жоден населений пункт, тут функціонує 6 санаторіїв, 2 санаторії-профілакторії, 4 бази відпочинку та 403 дитячих оздоровчих комплекси (додаток XIII). На базі мінеральних джерел діють три найбільш відомі бальнеологічні здравниці: у селах Брусниці, Щербинці та в самих Чернівцях.

У 2008 р. в області налічувалося 12 санаторно-курортних (оздоровчих) та закладів відпочинку, з яких діяло тільки 5.

Санаторії, бази відпочинку, пансіонати, туристично-оздоровчі комплекси становлять матеріально-технічну базу лікувально-оздоровчого туризму і відпочинку.

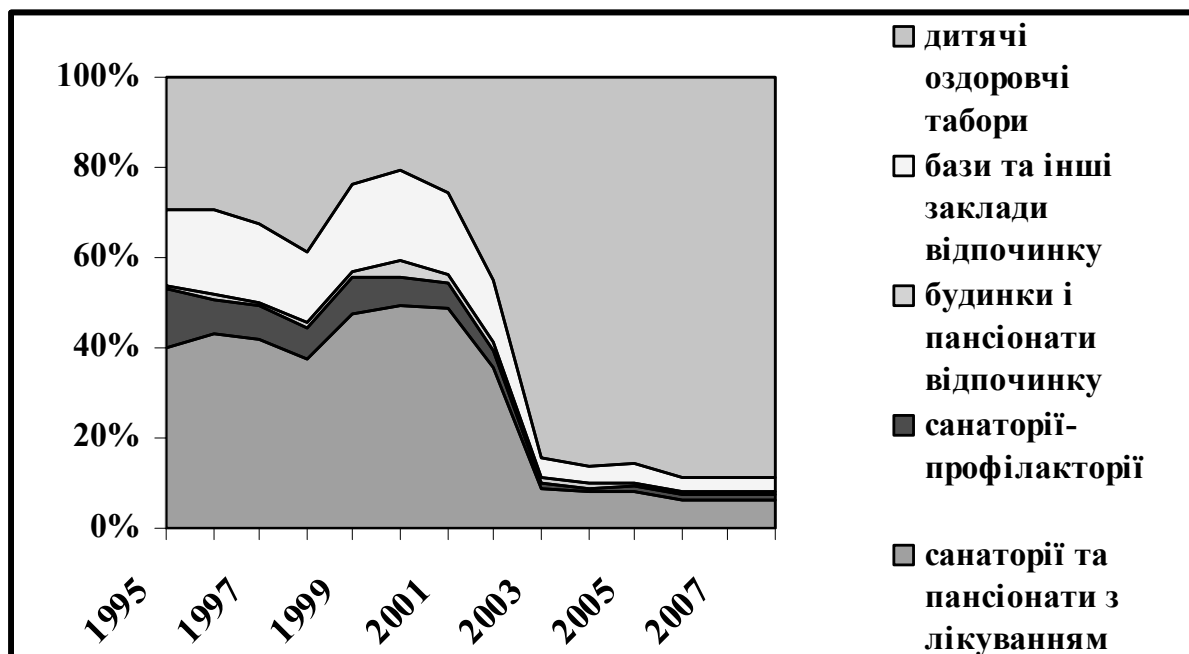

Рис. 2.5.7. Динаміка зміни кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Львівської області за типами, 1995 – 2008 рр. (див. додаток XII).

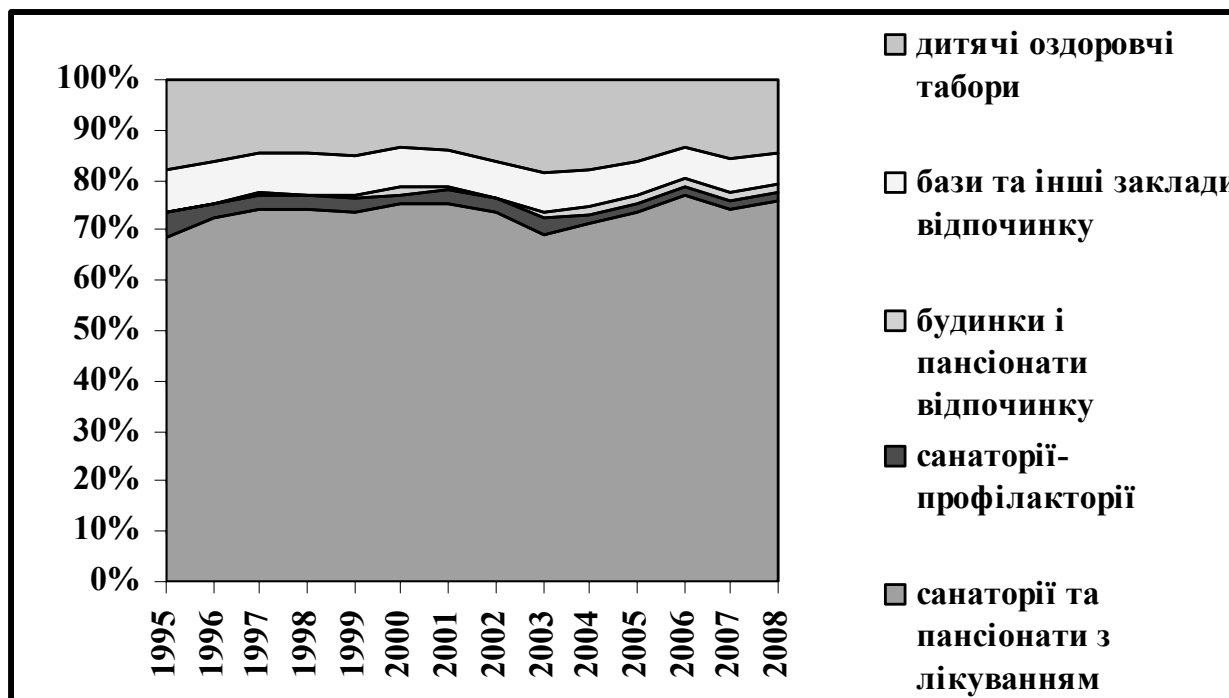

Рис. 2.5.8. Структура та динаміка зміни місткості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Львівської області, 1995 – 2008 рр. (див. додаток XII).

Як для всіх областей Карпатського регіону, так і для Чернівецької, характерне значне зростання кількості дитячих таборів. Динаміка їх кількісного співвідношення за період 1995 – 2008 років показана на рис. 2.5.9.

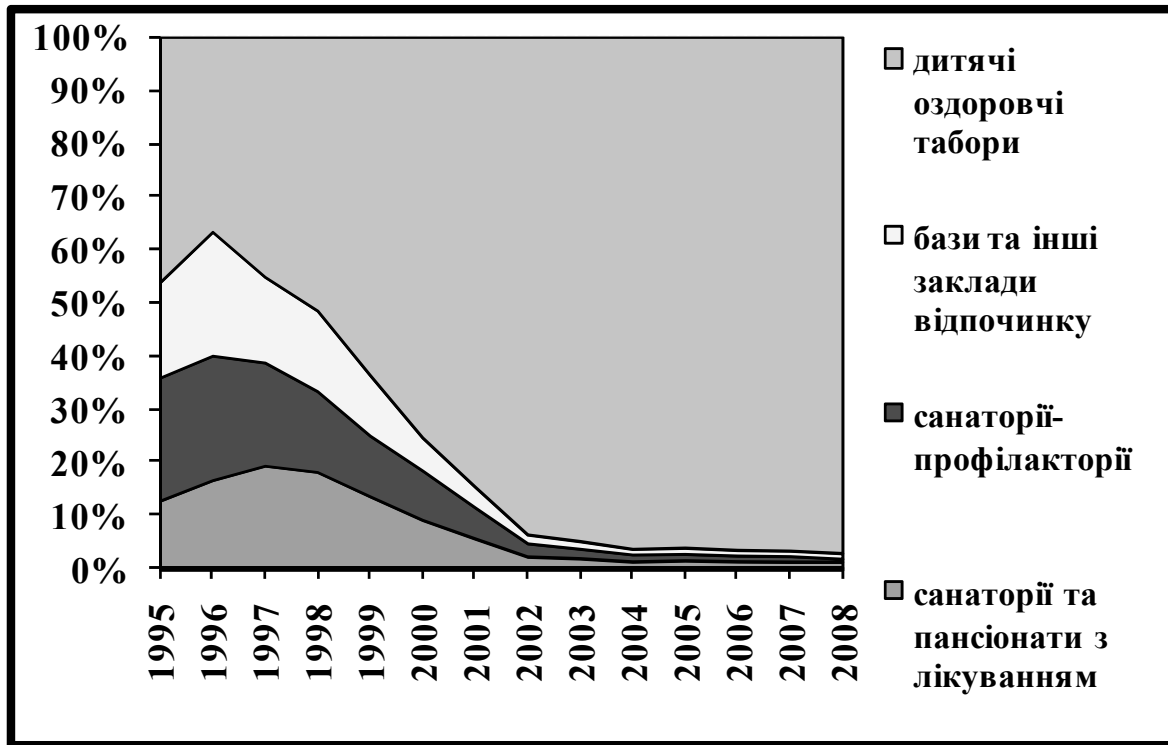

Рис. 2.5.9. Динаміка зміни кількості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Чернівецької області за типами, 1995 – 2008 рр. (див. додаток XIII).

Тенденції, що намітилися в санаторно-курортній сфері Чернівецької області, вказують на подальше зростання кількості дитячих таборів (із 18 – у 1995 р. до 403 – у 2008 р.) та одночасне незначне скорочення кількості санаторіїв-профілакторіїв (із 9 – у 1995 р. до 2 – у 2008 р.) і баз відпочинку (з 7 – у 1995 р. до 4 – у 2008 р.). Основними причинами таких змін, на наш погляд, було перепрофілювання ряду пансіонатів з лікуванням у санаторії та закриття нерентабельних санаторіїв-профілакторіїв (здебільшого тих, які перебували на балансах окремих підприємств).

У кількості ліжок (ліжко-місць) відображаються як постійні (цілорічні) ліжка, так і сезонні. Постійні ліжка обліковуються на кінець звітного періоду, сезонні – на момент максимального розгортання. Цей показник відображає розгорнуті ліжка, які

забезпечені необхідним обладнанням, незалежно від того, зайняті вони чи ні. Згідно з даними облстатуправління за 2008 рік, у лікувально-оздоровчих закладах Чернівецької області в сукупності налічувалося 5486 ліжко-місць, кількість яких зростає в період максимального розгортання.

За ліжковим фондом розподіл між типами оздоровниць більш пропорційний: на лікувально-оздоровчі заклади припадає понад 16 % ліжкового фонду санаторно-курортної сфери; бази відпочинку, санаторії профілакторії – 8%; 76 % – загальна місткість дитячих оздоровчих таборів (рис. 2.5.10.).

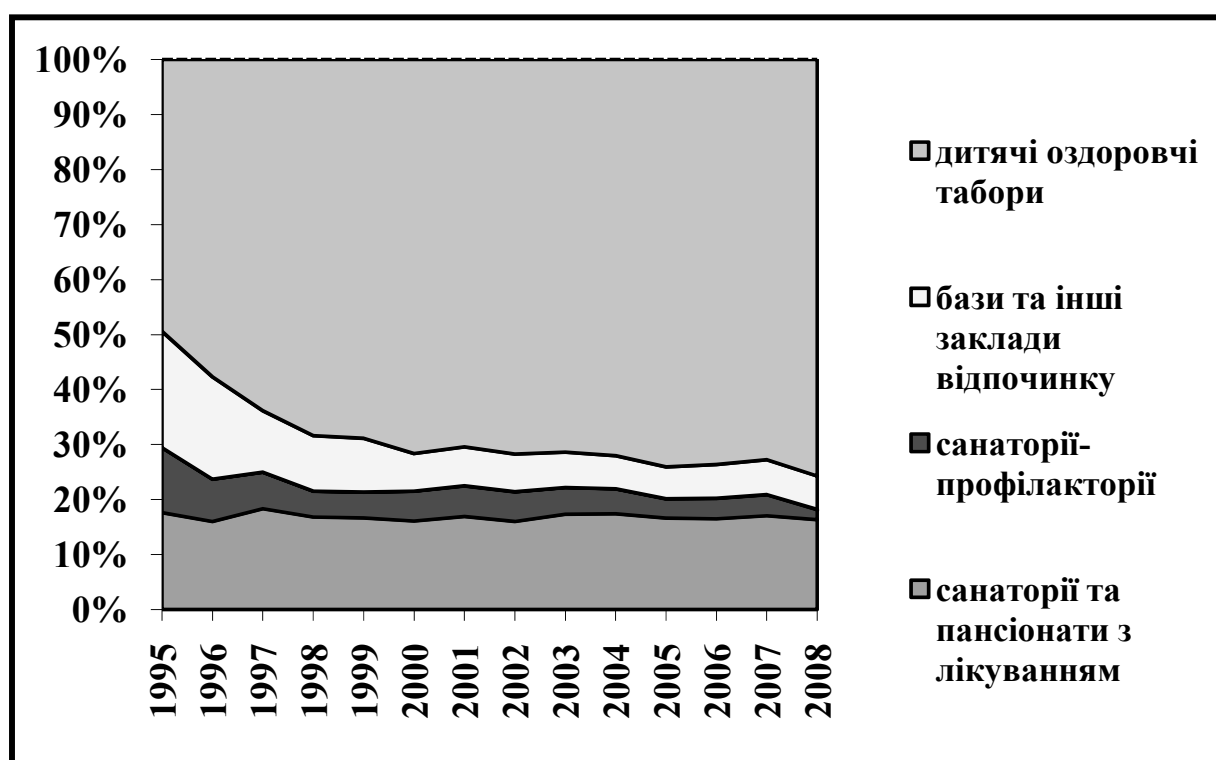

Рис. 2.5.10. Структура та динаміка зміни місткості санаторно-курортних та оздоровчих закладів Чернівецької області, 1995 –2008 рр. (див. додаток XIII).

Динаміка структурного співвідношення оздоровчих можливостей закладів Чернівецької області за наявності ліжко-місць показана на діаграмі 10. За десятилітній період співвідношення місткості незначно змінювалося в бік зменшення місткості санаторіїв-профілакторіїв.

Санаторно-курортні та оздоровчі заклади на території Чернівецької області розміщені нерівномірно. Із загальної кількості санаторно-курортних закладів Чернівецької області майже третина знаходиться у Сторожинецькому районі. Серед чотирьох наявних там оздоровчих закладів 3 – санаторії (в т.ч. 1 – дитячий) і одна база відпочинку. Найпопулярніша оздоровниця області – Брусницька водолікарня – знаходиться також на Сторожинеччині. За даними облстатуправління (табл. 2.5.7, 2.5.8), перевагу в кількості місць у санаторно-курортних закладах має Сторожинецький район, а найменше місць для оздоровлення було в Кіцманському районі.

Таблиця 2.5.7.

Санаторно-курортні (оздоровчі) заклади по містах та районах у 2007/08 р. од. [312]

Адміністративно-територіальні одиниці	Кількість закладів	У тому числі						
		санаторії				пансіонати з лікуванням	санаторії-профілакторії	бази та інші заклади відпочинку
		усього	з них дитячі	із загальної кількості санаторії для хворих на туберкульоз				
усього	з них дитячі							
Чернівецька обл.	12	5	3	2	1	1	2	4
м. Чернівці	3	1	1	1	1	–	2	–
райони								
Вижницький	1	–	–	–	–	1	–	–
Заставнівський	2	–	–	–	–	–	–	2
Новоселицький	2	1	1	–	–	–	–	1
Сторожинецький	4	3	1	1	–	–	–	1

У літній період 2008 р. на території області працювало 403 дитячих оздоровчих табори, з яких 18 – стаціонарні, 380 – пристосовані та 5 – наметові. В цих таборах відпочило та оздоровилось 57085 дітей – відповідно 10421 (10,4%), 46053 (46,1%)

та 611 (0,6%) (рис. 2.5.11.). Переважна більшість дітей були з Чернівецької області.

Таблиця 2.5.8.

**Кількість осіб, оздоровлених у 2007/08 р.
протягом тривалого часу, по містах та районах, осіб [312]**

Адміністративно-територіальні одиниці	Усього оздоровлено протягом тривалого часу	У тому числі					
		у санаторіях				У пансіонатах з лікуванням	На базах відпочинку
		усього	з них у дитячих	із загальної кількості у санаторіях для хворих на туберкульоз			
усього	з них у дитячих						
Чернівецька обл.	1442	1107	921	1107	921	161	174
м.Чернівці	921	921	921	921	921	–	–
райони							
Вижницький	161	–	–	–	–	161	–
Заставнівський	174	–	–	–	–	–	174
Новоселицький	–	–	–	–	–	–	–
Сторожинецький	186	186	–	186	–	–	–

Санаторно-курортний комплекс Чернівецької області має чітке оздоровчо-рекреаційне спрямування: переважна частина закладів (97 % – у 2007/08 р.) – це відпочинкові (дитячі оздоровчі табори, заклади 1-2 денного перебування, пансіонати, будинки, бази відпочинку, та ін.), решта (2%) – лікувально-оздоровчі (санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії).

Незадовільний у ряді випадків стан матеріально-технічної бази є однією з головних проблем, що гальмують розвиток лікувально-оздоровчого туризму на Буковині.

Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність мінеральних джерел дозволять у майбутньому відкривати нові будинки відпочинку та бальнеологічні санаторії.

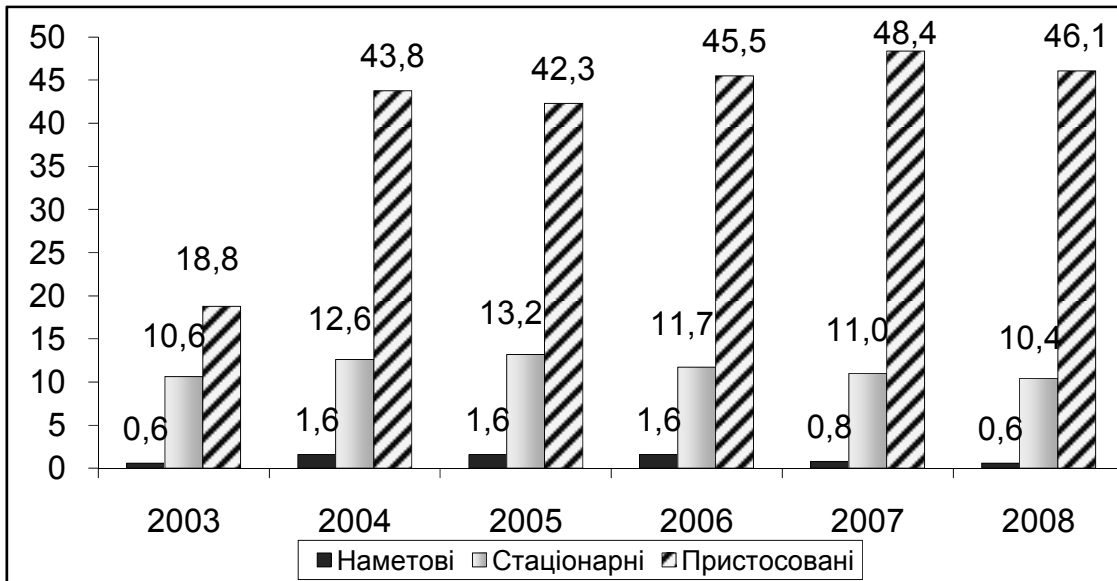

Рис. 2.5.11. Кількість дітей, оздоровлених влітку 2003–2008 рр., за видами таборів, тис. осіб [312]

Таким чином, історичний досвід, потужний природно-ресурсний та соціально-економічний потенціал Карпатського регіону в поєднанні з вигідним географічним положенням є достатньо вагомою передумовою розвитку індустрії відпочинку, лікувально-зорієнтованої як на внутрішнього, так і на іноземного споживача.

Вигідний геополітичний фактор може активізувати інтеграцію рекреаційної системи регіону в Європейський рекреаційний простір.

Бальнеологічні й кліматотерапевтичні заклади забезпечують достатній, а окремі заклади – високий рівень пропонованих лікувальних і профілактичних послуг.

Статистика оздоровчих закладів Карпатського регіону показує стійку і яскраву тенденцію до зниження середньої ємності одного оздоровчого закладу в цілому по регіону, а також у розрізі адміністративних областей.

Дослідження стану та тенденцій розвитку туристично-рекреаційних комплексів в Карпатському регіоні доводить необхідність вивчення світового досвіду міжнародної туристичної діяльності і доцільність його використання у вітчизняній практиці.

Сучасний розвиток курортно-рекреаційної сфери повинен ґрунтуватися на комплексному й одночасному поєднанні лікувально-

оздоровчих і відпочинково-розважальних послуг, що передбачає створення відповідної ринкової інфраструктури.

Сучасні трансформації в санаторно-курортній справі вимагають зміни традиційних поглядів і підходів до організації лікування та відпочинку на курортах у бік підвищення умов комфортності, поліпшення побуту, організації дозвілля відпочиваючих.

2.6. РЕСУРСИ САНАТОРНО-КУРОРТНОГО ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

В Україні санаторно-курортна справа найактивніше почала розбудовуватися у XIX ст. Відтоді відомі кліматичні курорти Південного узбережжя Криму, бальнеологічні курорти Передкарпаття та Закарпаття, Поділля, Полтавщини, грязьові курорти Криму та Одещини, які зазнали особливого розвитку у XX ст.

Курорт – це законодавчо визначена територія з чіткими межами, спеціалізована на наданні послуг лікування, оздоровлення та профілактики захворювань відповідно до наявних ресурсів, які експлуатуються спеціально підготовленим персоналом на відповідно облаштованій матеріально-технічній базі. Тобто підставою для визначення території як курорту є наявність природних лікувальних ресурсів, необхідної інфраструктури для їх експлуатації та організації лікувально-профілактичної діяльності. Означене формує курорт як спеціалізовану рекреаційну територію, якій наданий відповідний статус.

Курорти за унікальністю та цінністю природно-лікувальних ресурсів і рівнем облаштованості поділяють на курорти державного та місцевого значення. Властивості природно-лікувальних ресурсів визначають медичний профіль (спеціалізацію) курортів. За спеціалізацією курорти поділяються на курорти загального призначення та спеціалізовані для лікування конкретних захворювань. Відповідно до медичних показань курорти поділяють на ті, що лікують захворювання органів кровообігу, травлення, дихальних шляхів, опорно-рухового апарату, нервової системи, обміну речовин, урологічні, дермато- та гінекологічні. Термін лікування залежить від характеру захворювання і його складності та

типу курорту і варіює від 24 днів (для найбільш поширених захворювань) до 30 (легеневі хвороби), 45 та більше днів (посттравматичне лікування хребта). Курортний режим зазвичай жорстко регламентований специфікою лікування і послаблюється лише за амбулаторно-курсочними варіантами профілактики захворювань.

За характером провідних лікувальних факторів курорти поділяють на: 1) *бальнеологічні*, де провідним лікувальним фактором є використання природних мінеральних вод; 2) *грязьові*, де як основний лікувальний засіб застосовують лікувальні грязі; 3) *кліматичні*, де основним лікувально-профілактичним засобом є клімат. Курортний комплекс – це поєднання кількох видів природних ресурсів і дуже рідко якогось одного. На курортах провадиться переважно комплексне лікування з задіянням всіх наявних ресурсів.

Мінеральні води використовують наружно у вигляді ванн різної температури та тривалості (переважно сірко-водневі води з концентрацією сірко-водню не менше 50 мг/л, вуглецеві соляні, соляно-лужні тощо) та для пиття в різних дозах при лікуванні захворювань кишечника, печінки, порушеннях обміну речовин.

Грязеві курорти використовують мулові грязі, які утворюються на дні лиманів та солоних озер, вулканічні, що є наслідком дії рідких та газоподібних продуктів грязевих вулканів, сапропелеві або мули стоячих прісних озер та торфові грязі, що утворюються на болотах. Грязі є сильнодіючими лікувальними засобами зі значним навантаженням на людський організм. Лікувальні грязі діють на нервові рецептори шкіри і мають найбільше показань при лікуванні суглобів, кісток, хребта, а також периферійної та центральної нервової системи, судинних захворювань.

Кліматичні курорти мають найсприятливіші умови для використання всіх видів кліматотерапії та кліматопрофілактики: аеро-, геліо-, таласо- та кінезотерапії, ландшафтотерапії тощо. Кліматотерапія є методом профілактики та оздоровлення, який полягає у використанні метеофакторів і особливостей впливу клімату певної місцевості на організм людини задля стимулювання її біологічних зв'язків із довкіллям, стимулюючи адаптивний

механізм (кліматоконтрастні переміщення) або дозуючи кліматичні впливи (табл. 2.6.1).

Таблиця 2.6.1.

Співвідношення значень параметрів метеоелементів та суб'єктивних відчуттів комфортності*

Суб'єктивні відчуття	Температура повітря, °С	Вологість повітря, %	Швидкість вітру, м/с
Холодно, дискомфортно	Нижче 15	Вище 80	Більше 7
Прохолодно, субкомфортно	15-20	60-80	До 5-7
Комфортно	20-25	30-60	До 1-4
Субкомфортно, жарко	26-30	60-80	До 5-7
Дискомфортно, сухо й жарко	Вище 30	30-60	Менше 4
Дискомфортно, волого й жарко	Вище 30	Вище 80	Менше 7

* Складено за: Бокша В.Г. Справочник по климатотерапии. – К.: Здоров'я, 1989.

Кліматичні курорти знаходяться в різних кліматичних і ландшафтних зонах, їх умови по-різному впливають на організм людини, утворюючи фон, який сприяє ефективнішій дії спеціальних кліматичних та лікувальних курортних процедур. Розрізняють курорти приморські, гірські, рівнинні тощо. Найпоширенішим видом курортів, що найактивніше розвиваються протягом другої половини ХХ ст., є приморські.

Приморські курорти мають загальну профілактичну й рекреаційну дію на організм людини. Наведені у таблиці 1 дані розраховані на приморську рекреацію здорової людини, що не має спеціальних медичних обмежень. Протипоказання для хворих людей пов'язані з переохолодженням чи, навпаки, перегрівом, що особливо небезпечно для людей із серцево-судинними захворюваннями. Переохолодження справляє негативний вплив особливо на хворих неврозами, церебральним атеросклерозом, а сонячні ванни обмежені для хворих на туберкульоз, зло- та доброякісні пухлини, гіпертонію

та стенокардію, ендокринопатію. Обмеження стосуються не тільки застосування аеро- та геліотерапії, а також і таласотерапії. Протипоказаннями для купання є ревматичні, урологічні захворювання, ішемічна хвороба серця, епілепсія. Тобто температурні межі кліматопроедур для хворих з найпоширенішими хронічними захворюваннями знаходяться в межах зони комфорту або біля верхньої межі прохолодного субкомфорту чи нижньої межі жаркого субкомфорту, що визначає вибір курортів та сезонів для кліматолікування на приморських курортах.

Специфічні мікрокліматичні особливості застосовуються в спелеотерапії. Це потужний метод лікування, який проводиться шляхом тривалого перебування в умовах мікроклімату карстових та інших печер, соляних копалень, гротів, які мають постійну температуру та тиск, газовий та іонний склад повітря, аерозолі певних солей та інші властивості, які справляють позитивний вплив на людський організм, стимулюючи функції дихання та кровообігу, мають протизапальну та спазмолітичну дію тощо.

Курорти охоплюють нині всі частини світу, утворюючи практично світову курортну мережу. Пропозиція курортних послуг дуже широка і стосується відпочинку та рекреації, оздоровлення, профілактики та лікування. Сучасні курорти облаштовані як спеціальними лікувальними закладами санаторного типу, так і спеціалізованими закладами розміщення (лікувальні готелі), а також іншими закладами розміщення та підприємствами індустрії туризму і широко використовуються в туристичному процесі на різних рівнях його організації. Завдяки комплексності розвитку та можливостям урізноманітнювати власний ринковий продукт та форми обслуговування, курорти формуються як територіальні ринки певного ієрархічного рівня, виступають ядрами геопросторової організації туризму міжрегіонального, регіонального, субрегіонального, національного та місцевого рівнів.

Україна має найбільші й найрізноманітніші в Центральній Європі запаси ресурсів для розвитку санаторно-курортної справи та лікувального туризму. Послуги санаторно-курортних закладів в Україні становлять майже 40% від загального обсягу діяльності туристичної галузі.

Ресурсна база представлена такими бальнеологічними типами мінеральних вод: вуглекислі (Закарпаття), радонові (Вінницька,

Черкаська області), сульфідні (Львівщина, Закарпаття, Крим), залізні (Донбас), бромні, йодо-бромні та йодні (Причорномор'я), кремністі (Харківщина), води з підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуса» (Львівська, Хмельницька області), води без специфічних компонентів (Харківська, Полтавська, Одеська області). Грязьові курорти використовують торфові, мулові, сапропелеві грязі, значні поклади яких є в озерах та лиманах Криму, Одеської, Херсонської, Запорізької областей. Кліматичні курорти охоплюють як узбережжя Чорного та Азовського морів, так і унікальні ландшафти практично по всій країні. Відомі спелеокурорти в соляних шахтах Донбасу та Закарпаття.

Санаторно-курортна справа в Україні спирається на діючий Закон України «Про курорти», прийнятий у жовтні 2000 р., та відповідну нормативно-правову базу, які регламентують діяльність даної сфери, забезпечуючи доступність санаторно-курортного лікування для всіх громадян, і в першу чергу для інвалідів, ветеранів війни і праці, учасників бойових дій, громадян, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, дітей, хворих на туберкульоз тощо, економне та раціональне використання природних лікувальних ресурсів та їх охорону.

В Україні протягом ХХ ст. система санаторно-курортних закладів розвивалась в межах державної системи охорони здоров'я, її послуги були соціально зорієнтованими і достатньо дешевими для громадян (за рахунок фонду соціального страхування та інших джерел фінансування). Але недостатньо розвинена матеріально-технічна база галузі, її низька пропускна спроможність і застаріле обладнання, навіть при високій кваліфікації персоналу і досконалості методик профілактики та лікування, зробили санаторно-курортні заклади важкодоступними для більшості населення. Тому в період розвитку масового туризму в країні (60 - 80-ті роки ХХ ст.) курорти, особливо кліматичні, заповнювались неорганізованими відпочиваючими, які користувались переважно приватним житлом. Така традиція масової рекреації сформувала в основних курортно-рекреаційних зонах достатньо розвинений ринок пропозиції послуг розміщення на основі приватного житла.

В ринкових умовах сьогодення санаторно-курортна справа України зазнає структурних змін. Насамперед вони торкнулися організаційно-управлінських засад: зростаюча комерціалізація

діяльності, вихід на ринок пропозиції в сегменті лікувального туризму, подальша сегментація даного ринку відповідно до змін попиту зумовили зміну форм власності (зокрема, розширилась колективна та приватна складові) та управлінської структури.

Мережа оздоровчих закладів країни налічує понад 3 тисячі санаторно-курортних закладів усіх форм перебування загальною місткістю цілорічного використання понад 145 тис. ліжок (із можливістю збільшення в сезон максимального завантаження майже до 500 тис. ліжок), з них понад 95% – це заклади тривалого перебування, розраховані на санаторне лікування, профілактику та відпочинок. До мережі входять санаторії (14%, з них майже 40% – дитячі), санаторії-профілакторії (10%), пансіонати з лікуванням (2%), бальнеологічні та грязьові лікарні (8%), курортні поліклініки (1%), будинки, пансіонати та бази відпочинку (65%). Більшість оздоровчих закладів становлять різноманітні заклади відпочинку переважно сезонної дії, розраховані на відпочинок протягом відпустки, але за кількістю оздоровлених (34 %) вони поступаються санаторіям (39%), які працюють цілорічно.

Останніми роками на ринку санаторно-курортної пропозиції позначилась цікава тенденція: загальна кількість закладів зменшується, а чисельність осіб, які оздоровилися, зростає, що частково можна пояснити скороченням терміну відпочинку в середньому до двох тижнів.

Щорічно послугами санаторіїв країни мають можливість скористатися більш ніж 3 млн. осіб. Найбільша кількість рекреантів оздоровлюється на базах відпочинку в Криму (30%), Донецькій (9), Одеській (8), Львівській (8,0), Запорізькій (7%) та Херсонській областях.

Спеціалізована мережа дитячих санаторних закладів (місткістю майже 27 тис. ліжок із можливістю розгортання в місяці максимального завантаження до 37 тис. ліжок) розрахована переважно на тривале лікування та оздоровлення дітей різного віку. Щорічно в санаторіях оздоровлюються понад 250 тис. дітей і більшість із них – у санаторіях Криму, Одеської, Київської областей. Ще понад 55 тис. дітей щорічно проходять профілактично-санаторне лікування у позаміських санаторно-оздоровчих закладах, яких найбільше у Криму, Київській, Одеській, Донецькій та Рівненській областях.

Зростає частка іноземних туристів, які відпочивають на курортах України (в середньому на 1,1% щорічно). Зростання кількості іноземних рекреантів на вітчизняних курортах свідчить про певні здобутки на шляху просування вітчизняного санаторно-курортного продукту на європейський ринок.

Більшість серед іноземних відпочиваючих становлять громадяни сусідніх країн: росіяни (70%), білоруси (16%), молдавани (10%), поляки (майже 1%), литовці (0,7%) та інші. Найбільшою популярністю серед іноземців користуються санаторно-курортні заклади Криму (понад 70%), Одеської (12%) та Львівської областей (8% від загальної кількості іноземних відвідувачів).

В Україні діють понад 100 курортів та курортних місцевостей і санаторно-курортні заклади є практично в кожній області. За сполученням ресурсів і напрямками спеціалізації діючих курортів територію країни умовно можна поділити на три великі регіони: Південний, Західний та Центральний. Для Південного регіону характерне переважання кліматичних приморських курортів у поєднанні з грязями та мінеральними водами. В Західному регіоні основою курортної справи є використання бальнеологічних мінеральних вод та грязей у поєднанні з кліматичними (здебільшого ландшафтними) ресурсами. У Центральному регіоні переважають курорти, які розвиваються на основі використання мінеральних вод та ландшафтних кліматичних ресурсів.

Рекреаційна діяльність є напрямком спеціалізації АР Крим у господарстві країни. На Крим припадає майже 17% від загальної чисельності установ та майже 30% загальної кількості оздоровлених. Знаними кліматичними курортами є Велика Ялта (у складі м. Ялта, селищ Гурзуф, Массандра, Ливадія, Ореанда, Місхор, Алушка, Сімеїз, Форос та ін.) та Алушта, розташовані на Південному узбережжі Криму в зоні сухого субтропічного клімату, де кількість сонячних днів на рік становить понад 2400 годин, а середня температура води в «піковий» курортний сезон (липень-серпень) – +22 °С. Більшість розташованих тут санаторіїв спеціалізуються на лікуванні захворювань органів дихання, нервової та серцево-судинної систем (наприклад, санаторії «Місхор», «Курпати», «Ай-Петрі», «Україна» та інші у Великій Ялті або санаторії «Слава», «Алушта» – в Алушті). Як кліматичний і бальнеологічний курорт znana Євпаторія, де кліматичні ресурси морського узбережжя

поєднуються з лікувальними грязями та ропою оз. Мойнаки і термальними мінеральними водами. Євпаторійські санаторії лікують органи дихання, серцево-судинну та нервову системи, гінекологічні захворювання, опорно-руховий апарат (наприклад, санаторії «Примор'я», «Прибій», «40 років Жовтня» та інші). Південніше від Євпаторії також на західному узбережжі Криму розташований курорт Саки, який є одним із найдавніших бальнеогрязьових курортів країни. Основним ресурсом даного курорту є оз. Саки, де насичений розчин мінеральних солей, мулові грязі, насичені сірководнем у сполученні з приморським кліматом дозволяють лікувати нервові, шкіряні, гінекологічні, шлункові захворювання (санаторії «Саки», «ім. Леніна»), а також важкі спинно-мозкові травми, опорно-руховий апарат та ДЦП (санаторій ім. Бурденко). Поєднання мінеральних вод та грязей Керченського півострова також є основою для розвитку тут курортів аналогічного профілю.

У Причорномор'ї популярністю користуються кліматичні курорти Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, які спеціалізуються на лікуванні захворювань дихальної, нервової систем, кровообігу. На Одещині відомі курорти м. Одеси (санаторії «ім. Горького», «Україна», «Чорне море», ім. Пирогова та інші), Кароліно-Бугазу, Затоки; на Миколаївщині – Очакова, Коблева; на Херсонщині – Скадовська, Голої Пристані. Для оздоровлення та лікування на курортах Причорномор'я використовуються не тільки сприятливі кліматичні приморські ресурси, а й мінеральні води та лікувальні слабокислі лужні грязі, збагачені сірководнем Тузловського, Шаболатського, Сухого, Хаджибейського, Куяльницького, Бейкушського лиманів. На цей регіон припадає понад 21% санаторно-курортних закладів, де протягом року (а переважно в літній сезон) оздоровлюються майже 580 тис. осіб.

Кліматичні приморські ресурси у сполученні з мінеральними водами та лікувальними грязями сприяють розвиткові курортів Приазов'я (Запорізька, Донецька області). Тут сконцентровано майже 20% санаторно-курортних потужностей і щорічно відпочивають та оздоровлюються майже 450 тис. осіб. Провідним курортом цього регіону є Бердянськ – кліматичний, бальнеологічний та грязьовий курорт. Більшість санаторіїв, пансіонатів та баз відпочинку розташовані на Бердянській косі. Приморсько-степовий клімат із повітрям, насиченим цілющими мікроелементами

(кальцій, йод, бром), теплі води неглибокого моря (влітку вода біля узбережжя прогрівається до +26 °С) та піщані пляжі поєднуються з хлоридно-натрієвими йодобромними мінеральними підземними водами (з мінералізацією 12-60 г/л) та муловими слабокислими лужними приморськими грязями, визначаючи спеціалізацію курорту на лікуванні дихальної, нервової, судинної систем, органів травлення, кровообігу, гінекологічних та шкіряних захворювань, опорно-рухового апарату (наприклад, санаторії «Бердянськ», «Азов», «Приазов'я»). Води з високою мінералізацією використовуються для лікувальних ванн, які мають протизапальну дію, а води з невисокою (4-6 г/л) мінералізацією – для лікування шлункових захворювань, оскільки також мають протизапальну дію. Ефективною дією на локальні протизапальні процеси відзначаються місцеві грязі.

На Донеччині відомі кліматичні курорти Азовського узбережжя, переважно сезонного використання (Белосарайська, Кривої коси, район м. Маріуполя) та Слов'яногорська. Слов'яногорськ як курортна місцевість здавна відомий завдяки мальовничим природно-антропогенним ландшафтам та цілощому іонізованому, насиченому фітонцидами повітрю реліктового бору, придатний для лікування захворювань дихальної, нервової та серцево-судинної систем. Бальнеологічним грязьовим курортом є Слов'янськ, де лікувальні грязі солоних озер Репного, Слепного та Вейсового використовуються для лікування кістково-м'язової, серцево-судинної, нервової систем, гінекологічних та урологічних захворювань (наприклад, санаторії «Донбас», «Слов'янський», «Ювілейний»). Донеччина має один із найбільш високих у країні показників розвитку мережі санаторно-курортних закладів, кількість яких становить майже 15% від загальної і займає друге після Криму місце за кількістю оздоровлених (понад 280 тис. осіб на рік).

На заході країни санаторно-курортною спеціалізацією вирізняється Карпатський регіон (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області). На нього припадає 8% загальних потужностей і щороку оздоровлюються майже 350 тис. осіб. Найбільшою популярністю користуються курорти Львівщини – Трускавець, Моршин, Черче, Великий Любень та інші (всього 121 заклад). Відомий в Європі з давніх часів є курорт Трускавець, який

вирізняється значними запасами підземних мінеральних вод (14 джерел різноманітної терапевтичної дії) та озокериту (його ще називають «гірський віск»). Найбільш znana мінеральна вода «Нафтуса», яка використовується при лікуванні гастроентерологічних захворювань, захворювань нирок, порушень обміну речовин, нервової системи, урологічних захворювань. Мінеральна вода «Бронислава» використовується при лікуванні органів дихання, а мінеральна сіль «Барбара» аналог карловарських солей. Озокерит – протизапальний засіб і використовується в лікуванні захворювань шкіри та суглобів. На курорті Трускавець відомі санаторії «Кришталевий палац», «Алмаз», «Каштан», «Кристал», «Бурштин», «Рубин» та інші.

Курорт Моршин, який офіційно відкрив свій перший курортний сезон у 1878 р., має аналогічний до Трускавецького лікувальний профіль – лікування захворювань шлунка, підшлункової залози, нирок, печінки, цукрового діабету. Це бальнеотерапевтичний курорт, де в лікувальних процедурах поєднується дія мінеральних вод, торфових грязей, озокериту та ландшафтних ресурсів передкарпатської, вкритої лісом, долини, які стимулюють діяльність серцево-судинної, нервової, легеневої систем (наприклад, санаторії «Перлина Прикарпаття», «Дністер», «Черемош», «Лаванда», «Пролісок» та інші).

У Передкарпатті також відомі курортні місцевості Яремча, Ворохта, гірські ландшафтні ресурси яких використовуються для оздоровлення та лікування верхніх дихальних шляхів.

Курортні території Гірських Карпат та Закарпаття розвиваються на основі поєднанні лікувальних ресурсів гірських ландшафтів із бальнеологічними властивостями мінеральних вод. Тут відомі оздоровчі заклади Ясині, Рахова загальноотерапевтичної дії переважно для лікування верхніх дихальних шляхів. Але основним багатством краю є значні поклади вуглицевих гідрокарбонатних або гідрокарбонатно-хлоридних натрієвих мінеральних вод типу «Поляна Квасова», збагачених фтором та бором, де концентрація гідрокарбонату натрію становить понад 11 г/дм. Мінеральні води цього типу мають протизапальну дію, підвищують стійкість організму до несприятливої дії хімічних, фізичних чинників, іонізуючого випромінювання, а також нормалізують кислотність шлунка. Мінеральні води «Лужанська» та

«Шаян» з підвищеним вмістом сульфатів та кремнієвої кислоти використовуються при лікуванні печінки, жовчного міхура та алергій. На сьогодні на території Закарпатської області розвідані понад 400 родовищ мінеральних вод (як природних джерел, так і свердловин) і діють 69 санаторно-курортних закладів, які в змозі щорічно оздоровити 45-50 тис. осіб. Санаторно-курортні заклади концентруються у Свалявському, Мукачівському, Хустському, Тячівському, Рахівському, Великоберезнянському районах. У Свалявському районі відомі санаторії «Сонячне Закарпаття», «Поляна», «Квітка полонини» та інші, де мінеральною водою «Поляна Квасова» лікують захворювання органів травлення, обміну речовин, серцево-судинні та урологічні паталогії, печінку, підшлункову залозу та цукровий діабет. У Мукачівському районі мінеральною водою типу «Поляна Квасова», «Лужанська», «Карпатська» лікують серцево-судинні, нервові захворювання, порушення обміну речовин (наприклад, санаторій «Карпати»), а слабосульфидною маломінералізованою натрієво-кальцієвою слаболужною мінеральною водою – захворювання шкіри та опорно-рухового апарату (наприклад, санаторій «Синяк»). Мінеральна вода «Сойми» лікує дисбактеріоз, захворювання органів кровотворення, залізодефіцитну анемію. Мінеральна вода «Шаяни» – шлункові, урологічні захворювання, порушення обміну речовин.

Більша частина території України знаходиться в зоні залягання двох основних типів мінеральних вод: на Лівобережжі (Чернігівська, Сумська, Харківська, Полтавська, Луганська та частина Донецької областей) це гідрокарбонатно-хлоридні та хлоридно-сульфатні води різного катіонного складу підвищеної та високої мінералізації йодо-бромних вод Дніпропетровського артезіанського басейну та Донбасу; на Правобережжі це радонові води Українського кристалічного щита.

Достатньо давню історію розвитку (з 1917р.) має курортний комплекс Миргорода, що на Полтавщині (санаторії «Хорол», «Березовий гай», «Миргород», «Полтава»). Він розвивається на маломінералізованих лужних водах, що мають постійну температуру +20⁰С і за властивостями близькі до мінеральних вод німецьких курортів Баден-Баден та Аахен. Тут також використовуються лужні грязі, які містять сірководень та органічні домішки (родовище біля с. Малі Сорочинці). Спеціалізацією курорту є лікування та

профілактика кишкових захворювань (гастрити, хронічні коліти), захворювань печінки та жовчогінної системи (гепатит, холецистит тощо), периферійної нервової системи, опорно-рухового апарату, цукрового діабету. Щорічно понад 60 тис. осіб проходять лікування та профілактику в 48 закладах області.

На Лівобережжі також значним курортним комплексом є Харківський, який використовує слабомінералізовані гідрокарбонатно-кальцієві та хлоридно-натрієві води родовищ Березівка та Рай-Єленівка у поєднанні з лікувальними властивостями лісостепових та степових ландшафтів (дубрави, соснові бори тощо). Тут у санаторіях «Бермінводи», «Роща», «Рай-Єленівка», «Ялинка», «Високий» та інших лікують захворювання органів травлення, нирок, нервової та серцево-судинної систем, опорно-рухового апарату тощо. Санаторії та будинки відпочинку Харківщини, яких 82, пропонують цілорічний відпочинок та оздоровлення батьків з дітьми та вагітних, а середня кількість оздоровлених становить майже 70 тис. осіб щорічно.

На Дніпропетровщині запаси маломінералізованих гідрокарбонатно-натрієвих та радонових вод, а також лікувальні лужні грязі материкових озер (Солоний лиман) використовуються для лікування серцево-судинної, шлункової, нервової, ендокринної систем, гінекологічних захворювань, нирок, опорно-рухового апарату, печінки. Це, наприклад, санаторії «Дніпровський», «Славутич», «Новомосковський» та інших, які розташовані переважно на берегах водосховища та річок Орель, Самара, які поєднують лікувальні властивості мінеральних вод та грязей із кліматотерапією.

Курортний комплекс Київщини використовує переважно слабо- та маломінералізовані (до 5 г/л) води, до складу яких входять фтор, бром, марганець та залізо (родовища ур. Конча-Заспа, Миронівки, Богуслава, Білої Церкви) у поєднанні з кліматотерапією поліських та лісостепових ландшафтів (наприклад, ландшафтні курорти Пуща-Водиця, Ворзель, Конча-Заспа, Ірпінь під Києвом). Тут лікують захворювання серцево-судинної, нервової систем, органів дихання та травлення, порушення обміну речовин та провадять постчорнобильську реабілітацію хворих (зокрема, санаторії «Україна», «Зірка», «Жовтень», «Феофанія», «Перемога», дитячий санаторій «Дубки», пансіонати з лікуванням «Десна», «ім.

Щорса» та ін.). Всього на Київщині (з урахуванням м. Києва) функціонують 188 санаторно-курортних та оздоровчих заклади, в яких мають можливість оздоровитися понад 140 тис. осіб.

Аналогічні умови для розвитку курортів наявні на Житомирщині, Рівненщині, Черкащині, Хмельниччині (наприклад, пансіонат з лікуванням «Тетерів» на Житомирщині, пансіонати в Білій Церкві, Умані тощо).

Значною популярністю користуються курорти Поділля (Немирів, Хмельник, Могилів-Подільський на Вінничині, Микулинці на Тернопільщині, Товтри, Кам'янець-Подільський на Хмельниччині). В Микулинцях на основі слабомінералізованих лужних хлоридно-натрієвих йодобромних вод, збагачених залізом та марганцем, і лікувальних грязей лікують захворювання шкіри, нервової системи та опорно-рухового апарату. На Хмельниччині слабомінералізовані лужні хлоридно-натрієві та радонові води Сатанівського, Сарнівського та інших родовищ використовуються для лікування захворювань серцево-судинної, нервової, обмінної, травлення та опорно-рухової систем (наприклад, санаторії «Збруч», «Товтри»). В санаторії «Хмельник» м. Хмельник, крім названих, лікують захворювання печінки, нирок, захворювання жовчного михура та легень. В м. Немирові в процесі лікування та профілактики використовуються кліматотерапевтичні властивості лісостепових природних ландшафтів та дендропарку, який є пам'яткою садово-паркової архітектури XIX ст. (санаторій «Авангард»).

В останні роки, відповідно до тенденцій розвитку даного видового туристичного ринку в світі та в Європі, в Україні почали розвиватися SPA-курорти на основі використання сучасних лікувальних технологій та, часто, зарубіжного обладнання. Здебільшого вони розміщуються в зоні приміської рекреації і спрямовані на надання послуг з інтенсивної терапії.

Водночас, незважаючи на зростання обсягів діяльності, про що свідчить позитивна динаміка оздоровлених вітчизняних і зарубіжних туристів, санаторно-курортна справа в Україні має ряд проблем, які потребують якнайшвидшого розв'язання. Перш за все, це недостатність фінансування, необхідного для реорганізації застарілої матеріально-технічної бази, розвідки та освоєння нових родовищ та розбудови курортів за європейськими стандартами.

Потребують пильної уваги питання раціонального використання ресурсів і територій курортів, нагальною є розробка генеральних планів їх розвитку, економічне та фінансове забезпечення функціонування, процеси приватизації. Державний кадастр природно-лікувальних ресурсів та курортних територій України, створений з метою інформаційного забезпечення моніторингу природних територій курортів та прогнозування можливих змін під впливом господарської діяльності, дозволить створити інноваційний курортно-лікувальний продукт на основі як діючих марок, які вже зарекомендували себе Україні, й за її межами, так і нових курортів (за відповідного матеріально-технічного забезпечення та інформаційно-рекламної підтримки), просувати цей продукт і на вітчизняному, і на міжнародному туристичних ринках, оскільки лікувальний туризм є одним з пріоритетних напрямків розвитку внутрішнього та іноземного туризму в Україні.

2.7. САКРАЛЬНА АРХІТЕКТУРНА СПАДЩИНА ХРИСТИЯНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ РОЛЬ У РОЗВИТКУ РЕЛІГІЙНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

За останній час у сфері туризму виокремився *релігійний туризм* як потужна його складова. Цьому сприяли умови, що склалися впродовж декількох років: законодавче забезпечення свободи віросповідання; повернення храмів релігійним громадам; реставрація сакральних пам'яток; наявність практично в усіх областях України святих місць; фактична переорієнтація релігійного туризму з екскурсійного на паломницький. Частка релігійного туризму в загальному обсязі по Україні щорічно зростає.

Однак у сфері релігійного туризму, існує багато проблем основними з яких є:

- 1) відсутність сформованої інфраструктури у сфері релігійного туризму (готелів, місць відпочинку, занедбаність пам'яток і територій довкола, погане транспортне сполучення);
- 2) відсутність належного інформаційного забезпечення;

3) нестача коштів на відновлення пам'яток і впорядкування інфраструктури релігійного туризму з боку громад і недостатнє фінансування з боку держави;

4) зловживання, пов'язані з діяльністю у сфері релігійного туризму.

Пам'ятки церковної історії та культури є засобом утвердження національної свідомості і самосвідомості, відтворення історичної пам'яті, виховання патріотизму, розвитку естетичних і художніх смаків. Повернення людям можливості духовного розвитку, якого вони були позбавлені протягом багатьох десятиріч, дає можливість гідно і достойно оцінити культурну, архітектурну і духовну спадщину культового будівництва України, зокрема сакральної архітектурної спадщини Української православної церкви, як історично домінуючої в Україні [20].

В контексті цих тенденцій тема дослідження є актуальною і потребує детального опрацювання різних її аспектів.

В результаті проведеного дослідження вдалося:

- визначити ступінь забезпеченості території України об'єктами релігійного туризму та паломництва, які належать християнській православній церкві;

- поліпшити стан інформаційного забезпечення окремих фірм, організацій, установ щодо можливості організації релігійних та паломницьких туристичних турів;

- визначити шляхи вдосконалення даного виду туристичної діяльності.

Монастирі і храми, що знаходяться на території України, в яких зберігаються мощі святих, ікони та інші реліквії, викликають інтерес у багатьох науковців та пересічних громадян як об'єкти релігійного туризму. Проблеми визначення рівня організації релігійних та паломницьких турів туристичними підприємствами до визначних духовних центрів України, рівня розвитку самодіяльного релігійного туризму є об'єктом вивчення для широкого кола спеціалістів, про що свідчить значна кількість публікацій [1, 19, 34, 36, 41, 48, 76].

Дане дослідження проведене в межах одиниць, запропонованих схемою інтегрального релігійно-географічного районування, викладених у праці А.С. Ковальчук [76, 75]. Ця схема включає в себе 9 релігійно-географічних районів: 1. Галицький РГР – Львівська, Івано-Франківська та більша частина Тернопільської

області (без її північної, «волинської» частини); 2. *Західно-Волинський РГР* – Волинська, Рівненська і північна частина Тернопільської області; 3. *Закарпатський РГР* – Закарпатська область; 4. *Буковинський РГР* – Чернівецька область; 5. *Волино-Подільський РГР* – Житомирська, Вінницька, Хмельницька області; 6. *Центрально-Північний РГР* – області: Київська з м. Києвом, Чернігівська, Сумська, Полтавська і Черкаська; 7. *Центрально-Південний РГР* – Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області; 8. *Кримський РГР* – АР Крим разом із м. Севастополем; 9. *Східний РГР* – Харківська, Луганська, Донецька, Запорізька, Дніпропетровська області.

Крім РГР, автор виділяє й інші елементи територіальної структури релігійної сфери – релігійно-географічні вузли, центри, ядра та пункти. В основі їх виділення лежить функціональна неоднорідність корінних ланок концентрації релігійного життя, їх територіальне поєднання та функціональні зв'язки (в межах одного чи кількох поселень), а також територіальне поєднання самих поселень. *Корінні ланки концентрації релігійного життя* – це корінні релігійні організації (управлінські інституції, монастирі, духовні навчальні заклади і місії (місіонерські товариства), що крім головної (культової), здійснюють й усю іншу релігійну діяльність, тим самим визначаючи функціонування усєї релігійної сфери), а також об'єкти паломництва.

У результаті багатомісячного історичного розвитку Україна нині є багатоконфесійною державою. Понад 97 % зареєстрованих в Україні релігійних громад – християнські. Приблизно половина з них – православної традиції. Решту майже порівну поділяють католики та протестанти. До категорії «традиційних» (за неофіційною термінологією) Церков належать три основні суб'єкти православної юрисдикції: Українська Православна Церква (в юрисдикції Московського Патріархату) – УПЦ МП, Українська Православна Церква Київського Патріархату – УПЦ КП, Українська Автокефальна Православна Церква – УАПЦ. Зважаючи на таке історично зумовлене співвідношення, в якості об'єкту дослідження вибрано саме об'єкти сакральної архітектурної спадщини православної церкви.

Більшість релігійно-туристичних об'єктів є пам'ятками архітектури, а це розширює можливості їх використання у туризмі. Пам'ятки сакральної архітектури є джерелами історичної

інформації. Саме цим і зумовлена їх історична цінність та зацікавленість туристів у пізнанні.

Культові споруди відносять до групи архітектурно-історичних рекреаційно-туристських ресурсів. По території України ці ресурси розташовані нерівномірно, більшість їх сконцентрована на Заході та в Центрі.

Галицький РГР. За даними релігійно-інформаційної служби [303] станом на 1 січня 2008 року в межах даного району серед загальної кількості культових споруд Православної християнської церкви частка пам'яток архітектури становить близько 34 % (рис. 2.7.1.). Їх відсоткове співвідношення зображено на наступній картодіаграмі рисунку (рис. 2.7.2.).

Найбільшими святинями православної церкви на території даного релігійно-географічного району є (по населених пунктах): м. Львів: Успенська церква; с. Крехів (Жовківського району Львівської області): Крехівський Василіанський монастир св. Миколая; Церква і монастир Різдва Христового; Церква святої Трійці; Церква Різдва Пресвятої Богородиці; с. Манява (Богородчанського району Івано-Франківської області): Манявський скит; м. Кременець (Тернопільської області): Свято-Богоявленський Кременецький монастир; смт. Почаїв (Кременецького району Тернопільської області): Свято-Успенська Почаївська лавра; с. Зарваниця (Теребовлянського району Тернопільської області): Зарваниця – сакральне місце, що за своїм релігійним та історичним значенням поряд із Києво-Печерською, Почаївською та Святогірською лаврами – вважається провідним християнським центром України; Собор святого Миколи Чудотворця; Успенський монастир.

У Західно-Волинському РГР серед загальної кількості культових споруд Православної християнської церкви частка пам'яток архітектури становить 24 % (рис. 2.7.1.). Відсоткове співвідношення пам'яток сакральної архітектури православного віросповідання зображено на рис. 2.7.2.

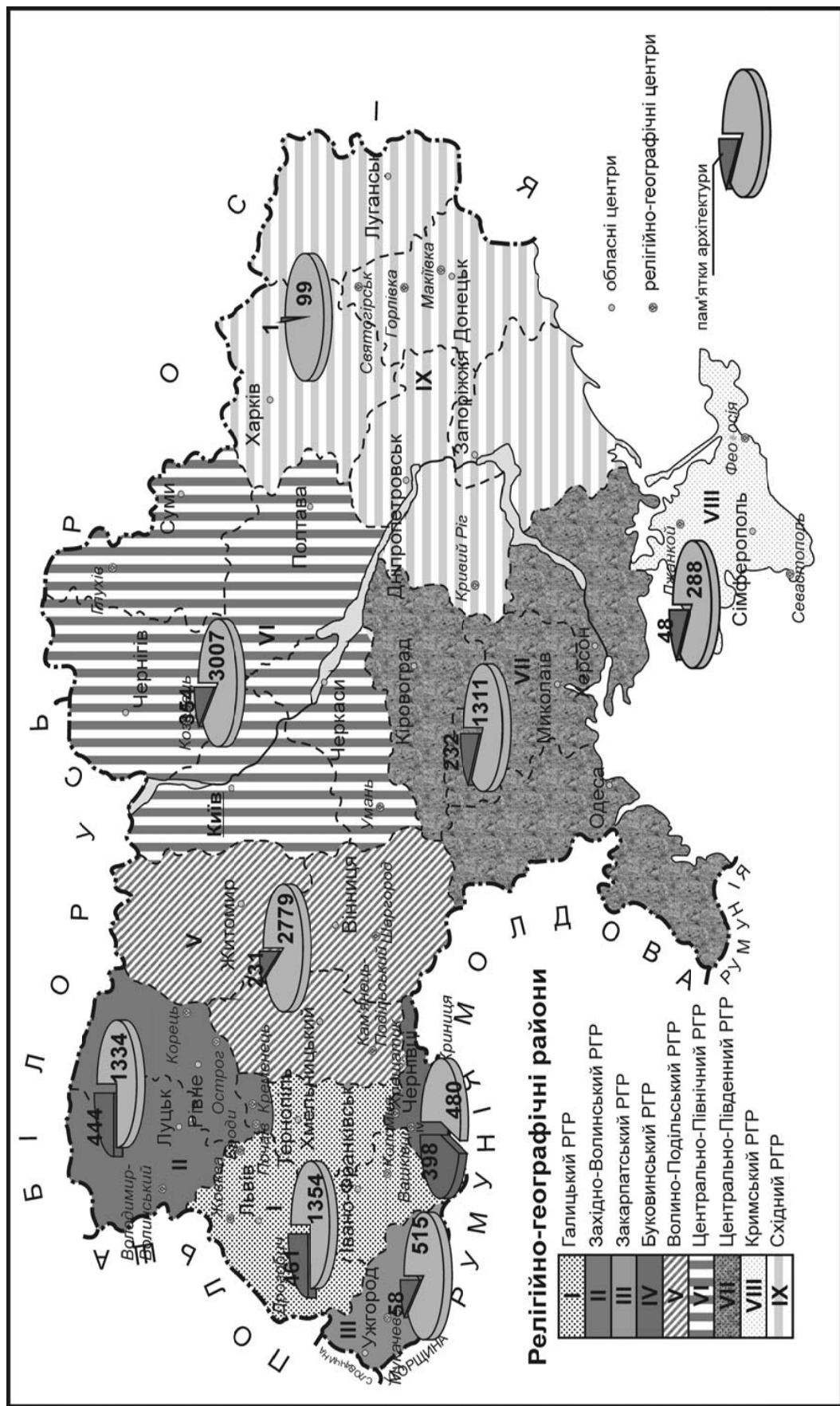

Рис. 2.7.1. Частка пам'яток архітектури серед загального числа культових споруд Православної християнської церкви в межах релігійно-географічних районів України

Тут знаходяться такі визначні об'єкти Православної Церкви: м. Володимир-Волинський (Волинської області): Собор Успіння Пресвятої Богородиці; Церква Святого Василя (ротонда); собор Різдва Христового (1718-1755 рр.); с. Зимне (Волимир-Волинського району Волинської області): Святогірський Свято-Успенський Зимненський монастир; м. Корець (Рівненської області): Свято-Троїцький Корецький монастир; смт. Гоща (Рівненської області): Монастир Покрови Божої Матері; с. Межиріч (Острозького району Рівненської області): Свято-Троїцький монастир; Межиріцький монастир-фортеця.

У *Закарпатському РГР* – станом на 1 січня 2008 року серед загальної кількості культових споруд Православної християнської церкви частка пам'яток архітектури становить 1,1 % (рис. 2.7.1.). Усі пам'ятки належать до сакральної архітектурної спадщини Української Православної Церкви московського патріархату, зокрема Ізький Свято-Миколаївський монастир в Ужгороді.

У *Буковинський РГР* серед загальної кількості споруд Православної християнської церкви 45 % визнано пам'ятками архітектури (рис. 2.7.1.). Їх співвідношення зображено на картодіграмі (рис. 2.7.2.).

Основні розміщені так: м. Чернівці – Чернівецький Свято-Введенський жіночий монастир; с. Непоротове (Сокирянського р-ну) – Непоротівський печерний Свято-Миколаївський чоловічий монастир "Галиць"; с. Хрещатик (Заставнівського р-ну) – Свято-Іоанно-Богословський Хрещатицький монастир; с. Кулівці (Заставнівського р-ну) – Кулівецький Свято-Успенський чоловічий монастир; м. Вашківці Вижницького р-ну – Жіночий монастир Святої Праведної Анни на Анниній Горі; с. Бояни (Новоселицького р-ну) – Боянський жіночий монастир Боянської Ікони Божої Матері.

За даними релігійно-інформаційної служби, в межах *Волино-Подільського РГР* серед загальної кількості культових споруд Православної християнської церкви частка пам'яток архітектури становить 8,3 % (рис. 2.7.1). Їх співвідношення бачимо на діаграмах рисунку 2. У м. Житомир вартий уваги Свято-Михайлівський храм.

У *Центрально-Північному РГР* станом на 1 січня 2008 року в межах даного релігійно-географічного району серед загального числа культових споруд Православної християнської церкви за допомогою діаграми визначаємо частку пам'яток архітектури.

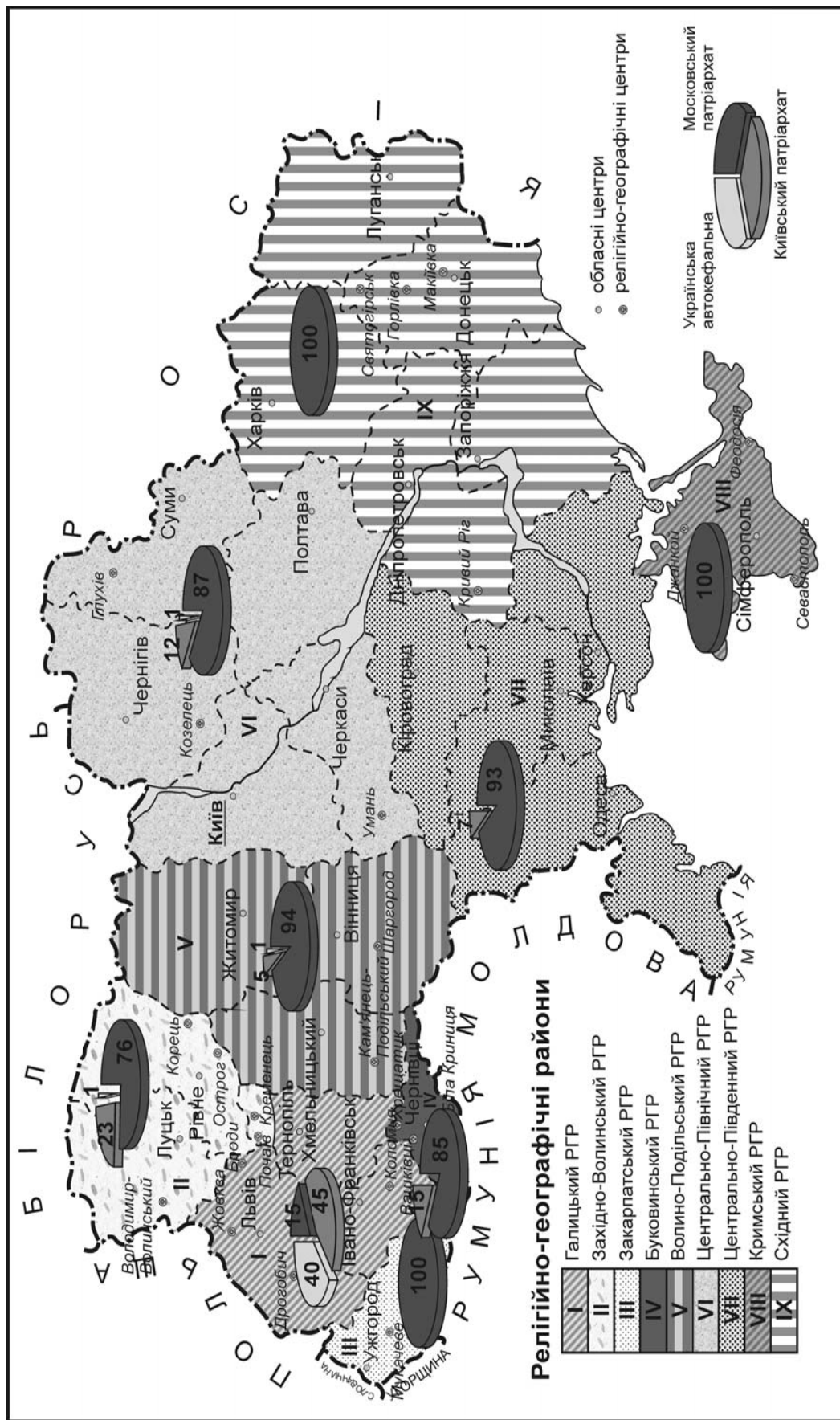

Рис. 2.7.2. Відсоткове співвідношення пам'яток сакральної архітектури православ'я в межах релігійно-географічних районів

Відсоткове співвідношення зображене на рисунку 2.7.1. Основні: м. Київ – Софійський собор; Успіння Божої Матері Києво-Печерська лавра; м. Чернігів – Успіння Божої Матері Єлецький монастир; Троїцько-Іллінський монастир; м. Новгород-Сіверський (Чернігівської області) – Спасо-Преображенський монастир; с. Густиня (Прилуцького району Чернігівської області) – Свято-Троїцький Густинський монастир; м. Путивль (Сумської області) – Різдва Божої Матері Мовчанський Печерський монастир; м. Полтава – Свято-Макаріївський кафедральний собор; с. Мгар (Лубенського району Полтавської області) – Спасо-Преображенський Мгарський монастир.

У *Центрально-Південному* релігійно-географічному районі частка пам'яток архітектури становить 17,7 % (рис. 2.7.1). Відсоткове співвідношення зображено на рисунку 2.7.2. У м. Одеса привертає увагу Одеський Спасо-Преображенський кафедральний собор.

За даними релігійно-інформаційної служби, в межах *Кримського РГР* серед загальної кількості культових споруд Православної християнської церкви частка пам'яток архітектури становить 16,7 %. Усі вони належать Українській Православній церкві московського патріархату. Важливими є: Херсонес (у межах нинішнього Севастополя). Християнство в Херсонесі з'явилося з перших століть свого існування. Сам апостол Андрій Первозваний, відвідавши Скіфію, побував у Херсонесі. Один із мисів древнього Херсонесу зберіг ім'я Святого Андрія); Свято-Володимирський собор; Монастир Сурб-Хач («Святий Хрест»); у м. Керч – церква Іоанна Предтечі.

Східний РГР налічує 8,2 % пам'яток архітектури (рис. 2.7.1). Основні розташовані у: м. Харків – Соборна церква Покрови Пресвятої; м. Слов'яногорськ (Слов'янського району Донецької області) – Свято-Успенська Святогорська Лавра.

Культові споруди православного віросповідання – пам'ятки архітектури регіонального та загальнодержавного значення залучають дедалі більше віруючих та паломників до відвідування релігійних святинь.

Вважаємо, що у туристичних програмах, які розробляються та пропонуються віруючим, окрім огляду основних культових споруд, які мають історичну, архітектурну та культурну цінність і є світовим надбанням, доцільно надавати можливість участі у спільних

молитвах, релігійних церемоніях, обрядах, інших церковних заходах.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. У результаті багатомісячного історичного розвитку Україна нині є багатоконфесійною державою. Понад 97 % зареєстрованих релігійних громад християнські. З них біля 50 % – православної традиції. Збереглися святині православного християнства, що складають важливу частину туристичного потенціалу держави.

2. Розвиток паломництва і релігійного туризму в Україні дещо повільніший, порівняно з розвитком релігійної сфери.

3. Пам'ятки історії та культури розміщені нерівномірно. Основна кількість припадає на Київську, Хмельницьку, Вінницьку, Чернігівську, Сумську області та Республіку Крим. Лише незначна частина (найвідоміші культові споруди всеукраїнського та міжнародного значення) є релігійно-туристичними. Поза увагою залишаються багато менш відомих, але й вони можуть бути об'єктами релігійного туризму.

4. Потребують значного опрацювання проблеми методичного забезпечення релігійних турів, залучення до формування маршрутів пам'яток сакральної архітектури, формування спеціалізованих груп, їх супровід тощо. Відчувається брак кадрів, методичних матеріалів, технологічної документації, розроблених контрольних текстів екскурсій тощо.

5. Перспективи організації туристичних релігійних маршрутів пов'язані зі співпрацею зацікавлених туристичних організацій та окремих ініціативних груп і спеціалістів туристичної галузі, з одного боку, та релігійних об'єднань, громад, окремих служителів культури і професійних богословів – з іншого.

3. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

3.1. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ В ЧЕРНІВЕЦЬКІЙ ОБЛАСТІ

Розвиток туристичної галузі базується на цільовому використанні наявних туристичних ресурсів як основи для формування туристичного продукту. Загалом туристичними ресурсами вважається все, що можна використовувати в конкретному регіоні для організації туристичної діяльності та залучення туристів. В Законі України «Про туризм» туристичні ресурси – сукупність природно-кліматичних, оздоровчих, історико-культурних, пізнавальних та соціально-побутових ресурсів відповідної території, які задовольняють різноманітні потреби туриста.

Для ефективного використання туристично-рекреаційного потенціалу регіону насамперед здійснити комплексну оцінку всіх його складових. У науковій літературі сформувалося декілька підходів до класифікації туристичних ресурсів. Найбільшого поширення набули класифікації польського економіста М.Труаси (1963) і французького економіста П.Дефера (1972) [101, с. 317].

Оцінку туристично-рекреаційного потенціалу Чернівецької області здійснено за характеристикою природних даних, що включають оцінку кліматичних умов, особливостей рельєфу, географічне положення, природно-ресурсний потенціал, зокрема характеристику бальнеологічних ресурсів. Другу групу складають економічні фактори. В цьому контексті береться до уваги наявна туристична інфраструктура, транспортне забезпечення регіону, наявність суб'єктів ліцензіатів, що здійснюють туристичну діяльність, популярність, розрекламованість регіону. Третя група показників визначає своєрідність і унікальність регіону за такими складовими: оцінка історико-культурних об'єктів, наявність традицій, етнографічні можливості, екзотичність регіону, можливість організації різнопланового відпочинку.

Аналізуючи туристичний потенціал Чернівецької області з точки зору наявних природнокліматичних ресурсів, відзначимо їх значення для туризму.

Помірно континентальний, м'який, вологий клімат на території Чернівецької області, з середньою кількістю днів із сніговим покривом від 80 (у рівнинній частині) до 120 (в горах) слугує передумовою використання лижних маршрутів. Регіон характеризується значною сонячною радіацією, що особливо проявляється в період травень-жовтень, який найбільш сприятливий для відпочинку. Тому суттєвий вплив на розвиток краєзнавчо-туристичної діяльності має тривалість комфортного періоду [167].

Перспективними для туристичного використання є запаси лікувальних грязей із високими лікувальними властивостями поблизу сіл Брусниця (Кіцманський район), Черешенька (Вижницький район) і Костинці (Сторожинецький район) [119].

Серед природних туристичних угідь Чернівецької області помітне місце посідають водні ресурси. В області 75 річок довжиною понад 10 км кожна. Вони належать до басейнів Дунаю та Дністра. Перспективним у цьому контексті є розвиток водних видів туризму та будівництво туристичних комплексів, аквапарків на березі річки Дністер.

Загалом у області забезпеченість природними рекреаційними ресурсами 1 км² території та 1 жителя відповідно в 1,4 та 1,8 разу вищі, ніж в Україні. Це підтверджує можливості розвитку сфери лікування та відпочинку в Чернівецькій області, перспективи для розвитку спортивних видів туризму [145].

Одна з позитивних особливостей Чернівецької області – зручне та вигідне географічно-транспортне положення. Оскільки для України Буковина є воротами до країн Південно-Східної Європи – через регіон проходять важливі автомобільні та залізничні шляхи як державного, так і міжнародного значення.

На 01.03.09 р. в Чернівецькій області зареєстровано 102 суб'єкти туристичної діяльності-ліцензіати, з них 27 – оператори туристичної діяльності. Однак за показниками звітності 1-ТУР 16 % всіх зареєстрованих суб'єктів туристичної діяльності в 2008 році діяльність не здійснювали [58].

Беручи до уваги статистичні показники суб'єктів туристичної діяльності за 2004-2008 роки (рис. 3.1.1.), можна простежити тенденцію до збільшення показників обсягу наданих туристичних послуг [40].

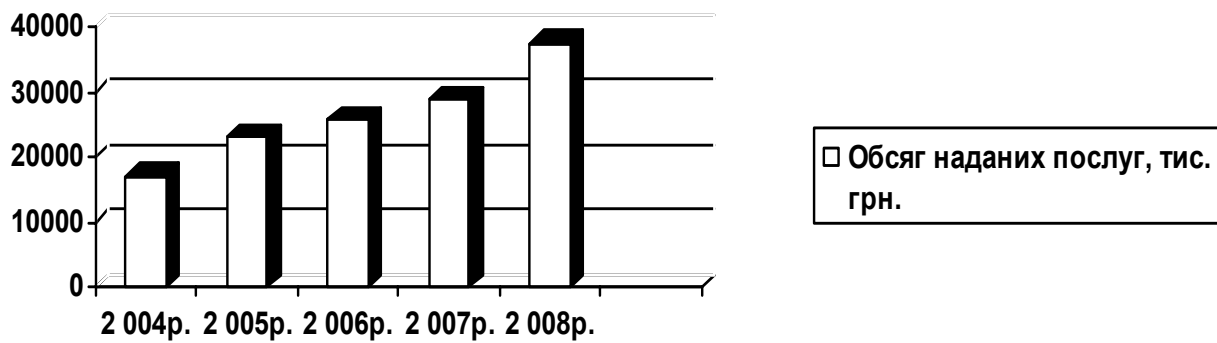

Рис. 3.1.1. **Обсяг наданих туристичних послуг за 2004 - 2008 рр.**

В розрізі іноземних туристів стабільно першість тримають такі країни, як Польща, Німеччина, Білорусь, Австрія тощо.

Кожна країна має свій типовий перелік найбільш відвідуваних туристами місць; до нього входять, насамперед, сусідні країни, що пояснює високі показники іноземних туристів з Польщі та Білорусі, які відвідали Чернівецьку область. За даними Всесвітньої туристичної організації, подорожі на невеликі відстані, тобто в сусідні країни, є вагомою складовою туризму – їхня частка становить близько 40% усіх міжнародних туристичних поїздок. Слід зазначити, що туристи із сусідньої держави Румунії, які не скористалися послугами суб'єктів туристичної діяльності, не зафіксовані в статистичній звітності 1-ТУР і не відображені на діаграмі. Метою приїзду туристів із Румунії найчастіше є шоп-тури, які не вимагають послуг суб'єктів туристичної діяльності, тому перебування їх в межах області не фіксується статистичною звітністю. Це підтверджує необхідність корегування й удосконалення статистичної звітності діяльності не лише суб'єктів туристичної діяльності, а й дотичних до розвитку туристичної галузі підприємств.

Очевидно, туристів з Австрії першочергово цікавить архітектурна спадщина австро-угорської доби, що знайшла своє відтворення в творах відомих зодчих Австро-Угорщини: колишня резиденція Буковинських митрополитів, ратуша, міський театр, вірменська церква, Собор Святого Духа, будівля обласної державної адміністрації та ін. За класифікацією Всесвітньої туристичної організації, однією з країн, - постачальників туристів є Німеччина.

Високі показники іноземних туристів із Німеччини і в Чернівецькій області.

Можна зробити висновок, що споживачами туристичних послуг Чернівецькій області виступають німецькомовних, прикордонних, російськомовних та англomовних країн.

Керуючись попередніми даними щодо показників діяльності суб'єктів туристичної діяльності та завантаженістю готельних комплексів в 2009 році, слід відмітити зменшення обсягів наданих туристичних послуг, що вочевидь є негативним наслідком економічної кризи. Саме тому, зважаючи на сучасний стан економіки України, актуальним стає розвиток внутрішнього туризму, в тому числі сільського. Різноманіття природних умов, складність історичного розвитку, строкатий етнічний склад населення, чимале культурне надбання, наявність об'єктів туристичної інфраструктури, приватних садиб сільського туризму дають підстави акцентувати розвиток галузі в напрямку внутрішнього туризму.

Динаміка трансформацій, що відбуваються в Україні, потребує принципово нових підходів до планування розвитку пріоритетних галузей області, зокрема туристичної. Враховуючи позитивні передумови розвитку туристичної галузі регіону, з огляду на економічну нестабільність в країні, стає очевидним пошук нових підходів у стимулюванні розвитку туризму в регіоні. Розв'язання проблеми зменшення обсягів надання туристичних послуг суб'єктами туристичної діяльності Чернівецької області, як і інших регіонів, можливе зі звернення основної уваги на елементи розвитку внутрішнього туризму.

Передумовами для розвитку внутрішнього туризму в Чернівецькій області є наявні природно-рекреаційні ресурси, багата архітектурна спадщина, етнічне різнобарв'я краю, відносно сприятлива екологічна ситуація.

Світовий досвід доводить, що наявність тільки рекреаційних ресурсів або багатой історико-архітектурної та культурної спадщини не гарантують інтенсивного розвитку туризму, різкого збільшення туристів, зростання попиту на внутрішньому і міжнародному ринках.

Розвиток туристичної галузі краю, зокрема внутрішнього туризму, можливий за наявності не лише зазначених передумов, а й

розбудови туристичної інфраструктури, створення відповідних соціально-економічних умов. Слід зазначити, що попри те, що за останні роки темпи будівництва нових туристичних комплексів набирають обертів, більшість готелів, санаторіїв, баз відпочинку та туристичних баз будувалися за проектами, що сьогодні не відповідають міжнародним стандартам. Мережа їх активно формувалась у період масового туризму, з інтенсивною експлуатацією та несвоєчасним капітальним і поточним ремонтами, що призвело до значного зносу цих будівель та оснащення. Негативною ознакою готельного сервісу залишається обмежений перелік у готелях додаткових супутніх послуг. Із загальної кількості менше половини (46,6%) має у своєму складі додаткові об'єкти сфери сервісу [35].

Значний поштовх розвитку внутрішнього туризму можливий за умови повноцінного використання етнічних особливостей регіону. Етнічний склад населення краю, його багата традиціями, побутовими особливостями, архітектурними стилями культура, сформувала особливий колорит, типовий лише для буковинського краю, що дістало широке відображення в усній народній творчості, фольклорі, образотворчому мистецтві.

Розбудова туристичної інфраструктури регіону сьогодні, на нашу думку, ведеться без врахування оцінки внутрішнього ринку споживача тур послуг, тобто без його систематизованої кількісної та якісної характеристики. Територіальний маркетинг вимагає, насамперед, визначення адресних груп, на які розрахований турпродукт. Український турист (рекреант) сьогодні – хто він (вік, стать, сімейний стан), які його смаки (перевагу якому відпочинку пасивному чи активному він надає), як довго він бажає відпочивати (тривалість відпочинку), який його улюблений сезон тощо.

Маючи інформацію про вік, стать, сімейний стан потенційного українського туриста (рекреанта), його смаки, улюблений сезон та ін., підприємець матиме можливість стежити за процесами на ринку туристичних послуг, а саме: визначити, який вид туризму найбільш перспективний.

Оскільки споживачами туристичних послуг у Чернівецькій області є резиденти німецькомовних, прикордонних, російськомовних та англомовних країн, мешканці даних країн є перспективною цільовою аудиторією. Тому доцільно використовувати засоби

пропаганди саме у вищеназваних державах. Слід також звернути увагу видавництв, туристичних фірм та туристично-інформаційних центрів на необхідність виготовлення рекламної, сувенірної та іншої продукції, що буде нести рекламно-інформаційний характер, саме німецькою, англійською та російською мовами.

Попри те, що великій відсоток туристів із сусідніх держав відвідують Чернівецьку область з метою здійснення шопінг-турів, близькість кордонів з Румунією та Молдовою дає змогу влаштовувати туристичні поїздки в 2-3 країни під час одного туру. Перспективні є кільцеві маршрути, що охоплюють Сучавський повіт (Румунія) та Чернівецьку область і мають на меті ознайомлення туристів з історичною Буковиною, як Північною так, і Південною.

Отже до нових підходів удосконалення механізму регулювання сфери туристично-екскурсійної діяльності Чернівецької області, що можуть дати значний поштовх у розвитку туристичної галузі краю, нами віднесені:

- створення передумов для залучення іноземних інвестицій шляхом спрощення дозвільних процедур, формування стимулюючих норм для інвесторів та сприяння розбудові туристичної інфраструктури;
- корегування й удосконалення статистичної звітності згідно з методикою Всесвітньої туристичної організації;
- використання етнічного різнобарв'я, шляхом розробки і впровадження Програми з етнотуризму в Чернівецькій області;
- здійснення заходів, чітко зорієнтованих на потенційних туристів із країн, які вже сьогодні цікавляться туристичними можливостями Чернівецької області;
- оцінка внутрішнього ринку споживача турпослуг;
- розширення ринків збуту туристичних послуг;
- розробка та впровадження нових маршрутів з залученням сусідніх регіонів та держав, які об'єднані однією тематикою.

3.2. ОСОБЛИВОСТІ ПОШИРЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Історико-культурні туристичні ресурси є невід'ємною складовою національно-культурного та, можливо, потенційно економічного спадку держави. Вони мають широкий спектр використання, від навчально-просвітницьких до комерційних цілей.

Досвід багатьох країн світу засвідчує, що історико-культурні об'єкти можуть бути визначальними у формуванні попиту на туристичні ресурси і впливати на отримання значних доходів. В таких країнах, як США, Іспанія, Франція, Італія, Великобританія, Австрія пам'ятки історії та культури знаходяться під охороною, добре впорядковані й постійно реставруються, що дозволяє вміло використовувати їх на ринку туристичних послуг.

У нашій державі історико-культурні об'єкти практично не мають такого гармонійного та привабливого значення і переваги над природними туристичними ресурсами, яка існує в багатьох країнах світу. Більшість визначних пам'яток не включена у туристичні маршрути, що приводить до їх використання в обмежених масштабах. Все це відчутно впливає на вітчизняний туристичний бізнес, який, за прикладом зарубіжних країн, при належній рекламі може давати значний економічний і соціальний ефект.

Історико-культурні туристичні ресурси (ІКТР) – це пам'ятки історії і культури, створені людиною, які мають суспільно-виховне значення, становлять пізнавальний інтерес і можуть бути використані в туристичній діяльності. До складу ІКТР входять пам'ятки історії, архітектури, мистецтва, етнографічні пам'ятки і пам'ятки народної творчості [15].

Пам'ятки історії та культури можуть бути предметом вивчення багатьма науковими дисциплінами. У більшості випадків під ними розуміють окремі споруди, предмети, пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, витвори матеріальної і духовної культури, які мають історичну, наукову, художню або якусь іншу культурну цінність. На наш погляд, всі історико-культурні пам'ятки, що входять і можуть увійти до складу туристичних ресурсів, необхідно розглядати не просто як окремі об'єкти з певною історичною або культурною цінністю, а як поєднання відповідних

елементів ІКТР, що мають високу атрактивність (від *лат. attraction* - притягувати), відіграють важливу роль у формуванні світогляду народу і в сукупності здатні формувати історико-культурний туристичний потенціал поселення, місцевості, регіону.

За об'єктивними оцінками, атрактивність ІКТР визначається дуже просто – за кількістю відвідувачів на одиницю часу. Такий підхід, на перший погляд, зручний, але дуже недосконалий. Необхідно додатково враховувати яскравість, естетичність, пасіонарність історії існування об'єкта, його інформаційну привабливість, тоді суттєво змінюється загальна атрактивна ефективність об'єкта. Існує багато факторів (економічних, господарських, релігійних, соціальних та інших), які впливають на оцінку атрактивності ІКТР, як реальну, так і – особливо – потенційну. Пам'ятки історії та культури, як правило, розміщені дуже нерівномірно, існують території, де їх кількість досить значна. Однак кількісний сумарний показник цих пам'яток ще не дає уяви про рівень їх пізнавальної цінності і привабливості або включення їх у відповідні туристичні маршрути. В. Мацола [104, с.72] пропонує оцінювати туристично-рекреаційну значущість території в питомих одиницях за щільністю пам'яток історії та культури на 100 км² площі. При цьому пропонується визначати щільність пам'ятки найвищого класу (загальнонаціонального і міжнародного значення). За базову основу приймаються показники норми в Україні, де щільність всіх фіксованих пам'яток складає 7,9 одиниць на 100 км², пам'яток загальнонаціонального значення – 0,7. Другий етап уніфікації у просторовій інтеграції запропоновано оцінювати одним – балом території, де ці показники складають менше 7,9, двома балами – 8-18 і трьома – понад 18 од./100 км². Зрозуміло, що такий підхід може використовуватись для оцінки ІКТР великих історико-культурних регіонів, а не для визначення історико-культурного туристичного потенціалу поселення, чи окремого адміністративного району, наприклад Чернівецької області, яка, як відомо найменша в державі. Згідно іншим підходом, Н.Ф. Поліновою [128, с. 102] запропоновано підхід до оцінки пізнавальної цінності за ознаками: рівень організації об'єктів для показу і місцезнаходження туриста по відношенню до об'єкта огляду. За рівнем організації розташування споживача історико-культурні об'єкти в такому випадку поділяються на спеціально підготовлені для показу і не підготовлені,

а за місцем знаходження суб'єкта до об'єкта огляду – на інтер'єрні і екстер'єрні. Використовуючи принципи методики В. С. Кравціва [85, с. 56], В роботі запропоновано варіант пізнавальної оцінки атрактивної цінності ІКТР Чернівецької області за бальною шкалою оцінки історико-культурних туристичних ресурсів.

Така система оцінок застосовується у тих випадках, коли будь-яке явище не піддається точному метричному виміру, але є потреба хоча б у приблизній його оцінці, а також тоді, коли немає потреби в точному вимірі явища. Оціночні шкали побудовано на подальшій структуризації видових компонентів відповідно до історико-культурної цінності подій, що їх характеризують, і необхідного часу для огляду таких об'єктів. Чим більше часу необхідно для пізнання об'єкта, тим вища пізнавальна цінність, а це означає, що йому присвоюється вищий оціночний бал.

Підсумком досліджу є визначення атрактивної потужності території Чернівецької області (коефіцієнт пізнавальної цінності), а також встановлення закономірностей формування ступенів атрактивної мережі ІКТР.

Чернівецька область – унікальний край, в якому поєднані історична доля Північної Буковини та частина Бессарабії. Вона розташована на перехресті магістральних шляхів Південної, Східної та Центральної Європи. Тривалий час Буковина перебувала в складі різних держав. Після розпаду Галицько-Волинської держави землі сучасної Чернівецької області потрапили під владу Угорської корони. Згодом (середина XIV ст.) тут виникло Молдавське князівство, яке пізніше потрапило у васальну залежність від Туреччини. На межі XVIII – XIX ст. цей край входив до складу Австро-Угорщини та Російської імперії. Після краху Австро-Угорської імперії в Першій світовій війні територія Буковини відійшла на користь Румунії і лише в 1940 році землі Північної Буковини були приєднані до решти етнічних українських земель у складі УРСР. З 1991р. область увійшла до складу незалежної Української держави

Така строката та багата історія краю знайшла своє відображення в численних пам'ятках історії та архітектури, релігійних спорудах, пам'ятках культури та мистецтва, народних промислах та ремеслах, культових спорудах.

На території області нараховується велика кількість об'єктів архітектури і містобудування XVII-XX ст., які внесені до переліку загальнонаціональної спадщини, та понад 800 пам'яток місцевого значення, серед яких – пам'ятки археології доби мезоліту (печери з наскельними малюнками та місця стоянок первісних людей), тисячолітній Хотин з фортецею (яка увійшла до переліку «Сім чудес України»), які стали свідками героїчних подій в історії людства. Свято Успенський монастир старообрядців в с. Біла Криниця. Походження культових споруд у селі пов'язане з росіянами-старообрядцями, які переселялись на територію Північної Буковини в кінці XVIII ст. утікаючи від церковних реформ патріарха Никона. Головна споруда Свято Успенський монастир був збудований 1908 році за сприяння московського купця Овсянникова. Монастир збудований у кращих зразках церковної російської архітектури. Монастир Святої Праведної Анни у Вашківцях має легендарну історію. А місто Чернівці є перлиною краю з багатою архітектурно-містобудівною спадщиною, різноманітною в етнічному, історичному, стилістичному, типологічному аспектах (див. додаток XV).

Найбільший розквіт буковинської столиці розпочався з 1778 року, коли сюди почали переїжджати купці, ремісники, торговці, промисловці. Чернівці називають містом купців і митців. Чудова архітектура австрійських місто будівничих архітекторів та художників, які прикрасили місто в XVII – XVIII ст. та перебування на теренах Чернівців славетних особистостей, серед яких О. Кобилянська, Ю. Федькович, І. Франко, М. Емінеску, Сіді Таль і митрополити Є. Гакман, А. Шептицький та ін., роблять його неповторним і самобутнім містом, що приваблює численних туристів.

Історико-архітектурна спадщина Чернівців – це цілісний архітектурний ансамбль періоду XVII-XX ст. Центральна частина міста загальною площею 226 га має статус заповідної території. Тут багато пам'яток містобудування: ансамблі Театральної та Центральної площ, вулиць О. Кобилянської (яка є пішохідною), І. Франка, Головної та багатьох інших.

Загальна кількість пам'яток історії, культури, мистецтва, природи, археології державного і місцевого значення – 631. Збереглося декілька пам'яток архітектури часів середньовіччя.

Найдавніша з них – дерев’яна Миколаївська церква (1604) – 1992 р. була знищена пожежею, але нині повністю відновлена. Є в місті Вознесенська церква кінця XVII ст., дерев’яна Успенська церква (1715) та дерев’яна Спиридонівська (1715), Собор Різдва Пресвятої Богородиці (1767). У XIX і на початку XX ст. в Чернівцях збудовано ряд відомих споруд – міська ратуша (будівля споруджена в стилі пізнього класицизму, під керуванням архітектора А. Микулича в 1847 році), приміщення поштамту, Вірменська церква, приміщення залізничного вокзалу (1908), музично-драматичний театр ім. О. Кобилянської (1905), обласний художній музей (колишня Буковинська ощадкаса, 1900), приміщення обласної адміністрації (колишній Палац юстиції, 1906), міський палац культури (колишній єврейський національний дім, 1908). Але найпрекраснішим архітектурним скарбом по праву вважається витвір мистецтва відомого архітектора Йозефа Главки – колишня резиденція буковинських митрополитів (1882). Сьогодні тут розташований Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича.

Туристичний потенціал міста зумовлений насамперед наявністю великої кількості пам’яток різних історичних епох та етнічних культу, багатою палітрою культурних звичаїв і традицій, вигідним геополітичним та географічним становищем.

Початковим етапом нашого дослідження є складання переліку історико-культурних об’єктів області за територіальним принципом, національного та місцевого значення.

Другий етап – бальна оцінка історико-культурних об’єктів за розробленою В. Кравцівим системою шкал.

Наступний етап оцінки пов’язаний з об’єднанням покомпонентних балів окремих компонентів оцінок, які отримані по окремих блоках історико-культурних туристичних ресурсів, в інтегральну величину. У результаті дістаємо загальну суму балів, яка і характеризує пізнавальну цінність ІКТР окремого поселення або місцевості

$$A = \sum_{i=1}^f P_i + \sum_{i=1}^f T_i + \sum_{i=1}^f S_i + \sum_{i=1}^f R_i + \sum_{i=1}^f F_i , \quad (3.2.1.)$$

де А – інтегральний показник пізнавальної цінності історико-культурних туристичних ресурсів окремого поселення, місцевості;

P_i – компоненти пам’яток історії та культури;

T_i – компоненти архітектурних пам’яток;

S_i – компоненти пам’яток мистецтва;

R_i – компоненти етнографічних пам’яток;

F_i – компоненти пам’яток народної творчості.

Для зручності оцінювання (зіставлення і порівняння оціночних параметрів) важливо ввести поняття “коефіцієнта пізнавальної цінності” (Kp), який дорівнює відношенню суми отриманих балів оцінки ІКТР окремого поселення, місцевості до максимально можливої кількості балів, яка наведена в шкалі оцінок:

$$Kp = \frac{A}{A_{\max}}, \quad (3.2.2.)$$

де A – сума балів пізнавальної цінності ІКТР окремого поселення, території; A_{\max} – максимально можлива сума балів за шкалою бальної системи оцінок (див. додаток.XVI).

Територія Чернівецької області середньоатрактивна з пізнавальним коефіцієнтом 0,54. Виділяються як закові туристичні центри національного значення м. Чернівці (0,81) та м. Хотин (0,72) із високими атрактивно-пізнавальними коефіцієнтами; м. Вижниця місцевого значення з пізнавальним коефіцієнтом 0,61. Середньоатрактивні поселення можуть використовуватись в організації пізнавального туризму. Через ці міста доцільно прокладати місцеві туристичні маршрути, маршрути вихідного дня, а також радіальні маршрути з високоатрактивних центрів, де у більшості випадків знаходяться відомі туристичні бази, пансіонати відпочинку та інші рекреаційні заклади.

ІКТР сільської місцевості є специфічною задачею просторової оцінки туристсько-рекреаційних ресурсів. Проведена відповідна оцінка історико-культурних пам’яток підтвердила, що сільські території в основному не виділяються високою концентрацією історико-культурних туристичних ресурсів. Винятком є: у Глибоцькому районі – с. Біла Криниця; Герцаївському – с. Банчени; у Винницькому – містечко Вашківці, які виділяються високою пізнавальною цінністю ІКТР. За наявністю історико-культурного потенціалу в сільській місцевості, переважають райони середньої привабливості.

Якщо в гірських та передгірних районах (Путильський, Вижницький, Сторожинецький) можна поєднувати зимовий гірськолижний туризм із пізнавальним, в дністровських районах (Кіцманський, Заставнівський, Хотинський, Кельменецький, Сокирянський) пізнавальний туризм буде гарно поєднуватися з літнім купально-пляжним. Сприятливі природні і кліматичні умови дають підставу віднести виділені райони до перспективних для розвитку як літніх, так і зимових видів туризму (рис. 3.2.1.).

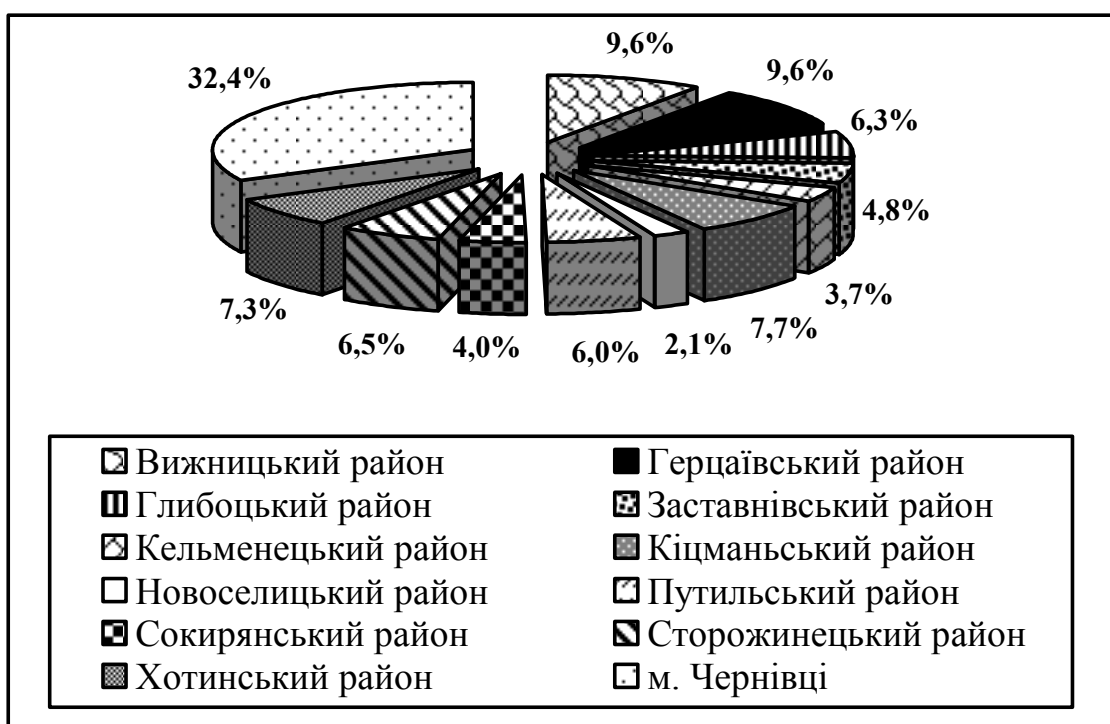

Рис. 3.2.1. Питома вага інтегральної пізнавальної цінності адміністративних районів Чернівецької області

Тоді, утворюється таке ранжування рівнів пізнавальної цінності територій Чернівецької області за історико-культурною спадщиною за коефіцієнтом пізнавальної цінності (K_p):

- 0,86-1,00 – унікальні;
- 0,65-0,85 – високоатракативні;
- 0,45-0,64 – середньоатракативні;
- 0,25-0,44 – малоатракативні;
- менше 0,25 – неатракативні.

В територіальному відношенні ІКТР Чернівецької області розміщені не рівномірно. Більшість об'єктів знаходиться в

центральної та західній частинах області. Споживачів туристичних послуг пізнавального характеру насамперед цікавлять не пересічні об'єкти, а знакові з історичною вагою, легендарністю та всесвітньою відомістю. Переважна більшість таких об'єктів знаходиться в м. Чернівці, в м. Хотин та Вижицькому районі, де більше половини об'єктів є високоатракативними (рис. 3.2.2.).

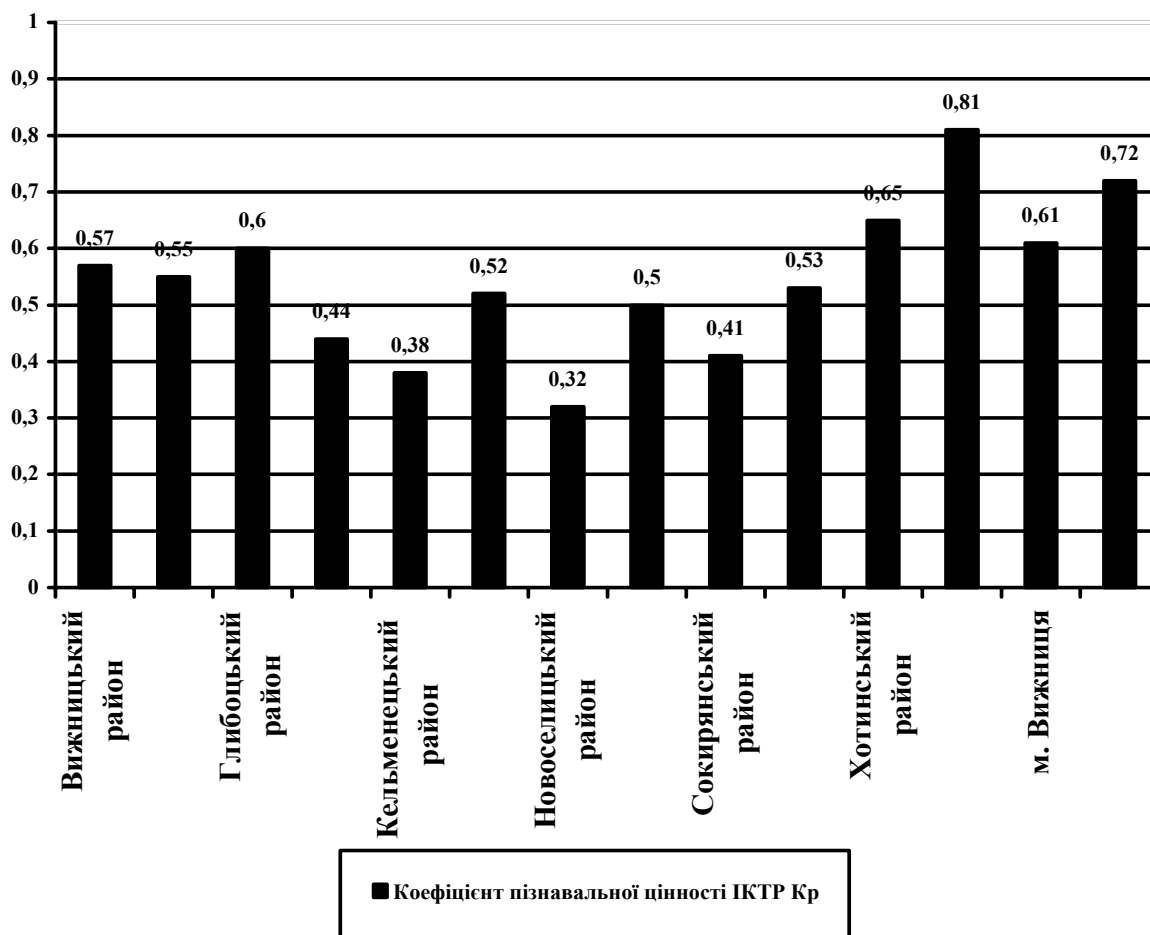

Рис. 3.2.2. Пізнавальний потенціал ІКТР Чернівецької області.

Виходячи з таких закономірностей, логічно вибудовується високоатракативна мережа ІКТР Чернівецької області. Для туриста, який в'їжджає в область з півночі, шлях буде пролягати через м. Хотин та головну пам'ятку цих місць – Хотинську фортецю, далі безумовний туристично-екскурсійний центр, м. Чернівці, один з провідних об'єктів туристського бізнесу всієї Західної України. Для споживача з туристично-релігійним попитом можливе використання

радіального (південного) відгалуження в центр старообрядництва (село Біла Криниця) до Собору Успіння Пресвятої Богородиці.

Тоді зворотний екскурсійний шлях у м. Чернівці пройде через Пам'ятник-некрополь загиблим австрійським воїнам під час Першої світової війни (с. Валя Кузьміна) і далі на захід області через Вашківці до воріт у Карпати – м. Вижницю. Гнучкість ідеї побудови такого функціонального типу мережі полягає в зворотності руху. Тобто турист початковою точкою вивокоатраکتивного пізнавального маршруту може вибирати або західну (м. Вижниця), або північну (м. Хотин).

Транспортна сітка маршруту через зазначенні населенні пункти складатиме 150 км із радіальним відгалуженням 220 км і є вищим ступенем атрактивної привабливості мережі ІКТР області. Однак велика кількість історико-культурних споруд залишиться з незадоволеним попитом, але ці об'єкти мають середньоатрактивну привабливість і складають нижчий ступінь атрактивної мережі.

3.3. РЕСУРСНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЄДНАННЯ РЕКРЕАЦІЙНОЇ ТА ТУРИСТСЬКО-ЕКСКУРСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАЙОНІ ДНІСТРОВСЬКОГО ВОДОСХОВИЩА

Існують форми споживання туристичного продукту як, виключно, рекреаційні або екскурсійні. Проте більш вигідним та привабливим, тому і найпоширенішим, є, як правило, поєднання туристсько-екскурсійної та рекреаційної форм [165]. Ця тенденція характерна та досить перспективна для споживання туристсько-рекреаційних ресурсів у регіоні впливу Дністровського водосховища. Він володіє значним потенціалом як природних рекреаційно-туристських ресурсів для здійснення рекреаційного туризму, так і суспільно-історичних ресурсів для розвитку туристсько-екскурсійної діяльності.

Великі можливості рекреаційного бізнесу формують інтенсивний розвиток інфраструктури рекреації з усіма компонентами, що і відбувається в останні два роки в районі Дністровського водосховища. На фоні цих можливостей різко збільшується значущість туристсько-екскурсійних об'єктів району.

Для здійснення повноцінної рекреаційної діяльності район Дністровського водосховища характеризується наявністю великої кількості природно-географічних рекреаційно-туристських ресурсів, а саме значним потенціалом кліматичних, водних, ландшафтних та інших ресурсів.

Для оцінки кліматичних ресурсів конкретної території, визначення її рекреаційного потенціалу необхідно розрахувати низку кліматичних показників. Найбільше поширення на практиці дістали комплексні показники, які відбивають тепловий стан людини, оскільки клімат і погода впливають, перш за все, на термічний режим організму, і його функціональна діяльність суттєво залежить від умов теплообміну з навколишнім середовищем [164].

Тепловий стан людини визначається його фізіологічними показниками, фізичним навантаженням, теплозахисними властивостями одягу, а найбільше комплексом метеорологічних чинників, основними з яких є температура і вологість повітря, швидкість вітру і сонячна радіація. Їхня інтегральна дія не дорівнює простій сумі дії зазначених складових. Багатовіковий досвід і спостереження підтверджують, що найбільш суттєві для організму людини термічні умови навколишнього середовища [39].

Методологія дослідження рекреаційної комфортності клімату побудована на біофізичних та геофізичних процесах, що відбуваються у взаємодії людини та оточуючого повітря чи в певний момент оточуючої його води. В межах цієї методології сформовані методи, в основу яких закладені рівняння балансу тепла, що водночас обмежені тепловими відчуттями людини. Нами використовуються три методи в межах цієї ж методології для рекреаційної оцінки території району Дністровського водосховища: метод комплексних оцінок розрахункових еквівалентно-ефективних температур, метод теплового балансу організму людини та кліматофізіологічний метод визначення рекреаційного типу погоди.

Метод комплексних оцінок розрахункових ефективних температур (еквівалентно-ефективна температура ЕЕТ, нормальна еквівалентно-ефективна температура НЕЕТ, радіаційно-еквівалентно-ефективна температура РЕЕТ) розроблений Б.А. Айзенштатом [122]. Цей метод використовується для характеристики кліматичних умов будь-якої сфери діяльності і життя людини із застосуванням об'єктивних фізіологічних

показників його теплового стану. Вплив погоди на людину цим методом через тепловідчуття визначається по сполученню температури, вологості повітря та швидкості вітру.

Повторюваність ЕЕТ по градаціях по суті являє собою повторюваність повітряних ванн (умов аеротерапії) за повітряно-тепловими умовами. У зоні комфорту зовнішні умови не вимагають підвищених вимог до термоадаптаційних механізмів, що створює можливість для широкого проведення повітряних ванн. За тривалістю періоду, протягом якого спостерігається зона комфорту, можна скласти уявлення про кліматолікувальні ресурси місцевості [122].

Розраховані значення ЕЕТ використовують при проведенні кліматотерапевтичних процедур. Доведено, що термоадаптаційні можливості хворих людей порівняно із здоровими знижені, комфортні умови тепловідчуття у них зсунуті у бік більш високих значень ЕЕТ. РЕЕТ можна використовувати для оцінки метеорологічних умов геліотерапії. Величина РЕЕТ характеризує і оптимальні дозування сонячної енергії [122].

Досліджені ефективні температури району Дністровського водосховища, зображені на рис. 3.3.1 [159], показують можливість проведення кліматотерапевтичних процедур, аеро- та геліотерапії як для здорових людей, так і для хворих з певними формами захворювань.

Наступним методом оцінки теплового стану людини, що перебуває під впливом комплексу метеорологічних факторів, є метод теплового балансу організму. Цей метод дозволяє кількісно оцінювати сумарні втрати тепла організмом або ж надходження тепла до організму, що виражені у відповідних теплових або енергетичних одиницях [110].

Розрахунок складового теплового балансу тіла людини виконаний на основі методики Б. А. Айзенштата [161], де як критерій теплового навантаження взята величина FLE, що дорівнює сумарному надходженню тепла до організму за рахунок впливу зовнішніх факторів і теплопродукції. Отже, FLE є кількісною характеристикою теплового навантаження на організм людини.

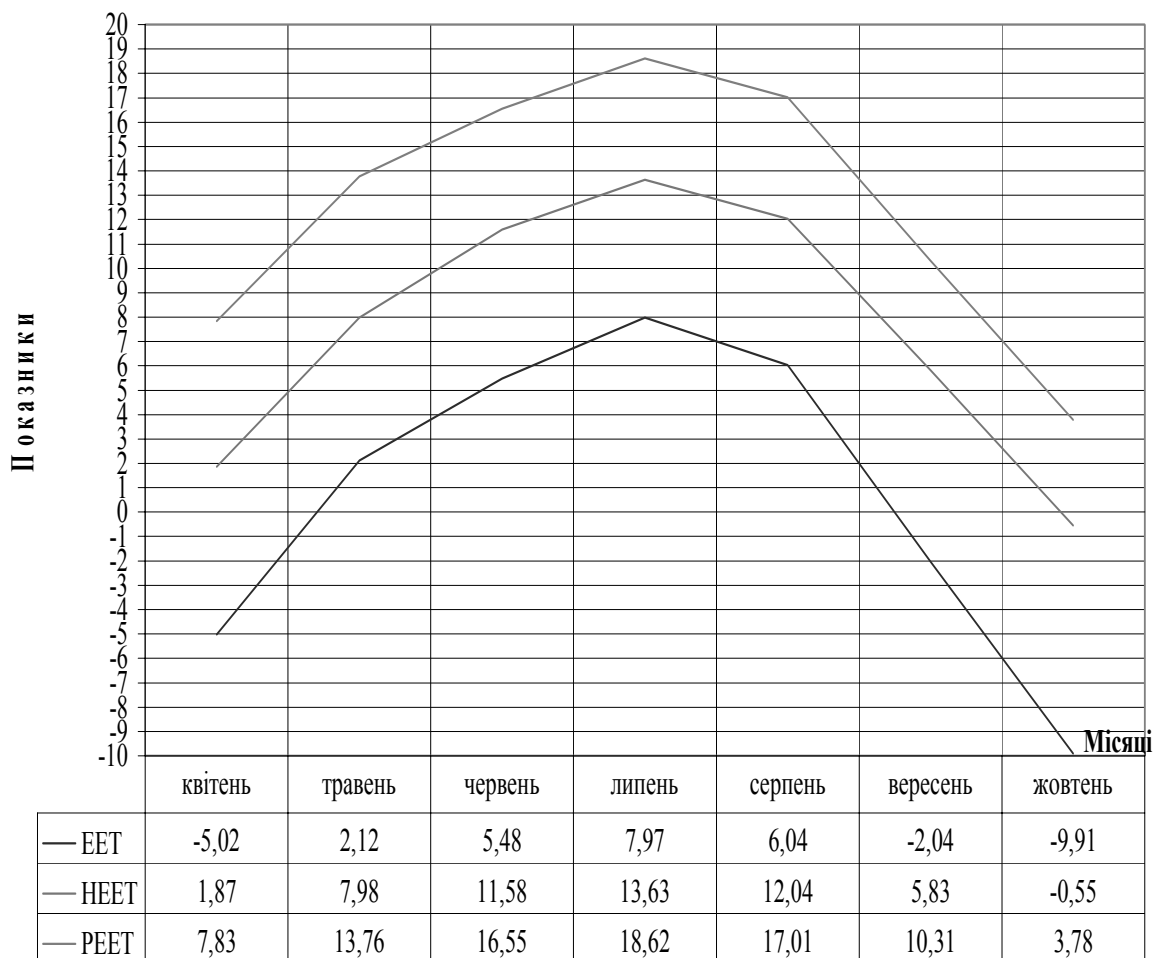

Рис. 3.3.1. Розподіл показників еквівалентно-ефективних температур району Дністровського водосховища по місяцях

Для району Дністровського водосховища характерні умови теплового комфорту, тому показник втрати тепла, особливо в літні місяці, буде наближеним до додатного або додатним, що є найсприятливішими для розвитку рекреаційної діяльності.

Клімато-фізіологічний метод ґрунтується на класифікації теплових станів людини за ступенем функціональної напруги фізіологічних систем, що беруть участь у терморегуляції [141].

Як показали дослідження Н.К. Вітте [21], найбільш правильне уявлення про тепловий стан організму людини дає середня температура шкіри. Вона визначається за сумою температур, виміряних у різних частинах шкірного покриву з урахуванням поверхні окремих частин тіла, віднесених до всієї поверхні тіла. Це дає можливість по середній температурі шкіри об'єктивно оцінювати тепловий стан людини.

За основу клімато-фізіологічного методу визначення рекреаційного типу погоди взята методика оцінки впливу на людину кліматичних умов І.С. Кандрора, Д.М. Дюміної, Е.М. Ратнера, яка базується на врахуванні частоти повторюваності вивчених типів погоди, викликаючи той чи інший тепловий стан організму людини і зумовлюючих певний ступінь напруги його терморегуляторних механізмів [39].

Виходячи з терморегуляторного навантаження та тепловідчуттів людини, залежно від середньої зваженої температури шкіри, І.С. Кандрором, Д.М. Дюміною, Е.М. Ратнером (1974) був зроблений поділ погод, що зустрічаються, на 9 типів. З них для теплого періоду року характерні 5 типів: комфортна, жарка субкомфортна, прохолодна субкомфортна, жарка дискомфортна та холодна дискомфортна погода [39].

Кожен тип погоди за цим методом викликає той чи інший тепловий стан організму людини, який визначає сприятливість чи несприятливість типу погоди для літнього відпочинку, рекреації та туризму.

Сприятливими типами погод для рекреації вважаються комфортна, жарка та прохолодна субкомфортні, а несприятливими – дискомфортні.

Називаючи комфортний, субкомфортний, сприятливий чи несприятливий періоди, маються на увазі не безперервно наступні один за одним дні, а кількість днів у році з такими рекреаційними типами погоди на рік [141].

Визначення рекреаційного типу погоди здійснюється на основі щоденних даних за строки 9.00, 12.00, 15.00 та 18.00 годин.

На основі кліматофізіологічного методу для узбережжя Дністровського водосховища були розраховані комплексні показники (у відсотках та днях) сприятливої і несприятливої погод для літнього відпочинку, рекреації та туризму за мало- та багатоводний роки, а також середній по водності рік (станом на 9.00, 12.00, 15.00 та 18.00 години) [159].

Тривалості періодів із різним ступенем сприятливості погод для рекреації району Дністровського водосховища показана в табл.3.3.1.

Таблиця 3.3.1.

**Середній розподіл сприятливої і несприятливої погод для
літнього відпочинку і туризму в районі Дністровського
водосховища (станція Новодністровськ) за 2000, 2002, 2003 рр.
([141] разом з розрахунками авторів)**

Рекреаційні типи погоди	Місяці												За рік
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
9.00													
сприятливі	0	0	1	6	26	23	18	21	9	3	0	0	107
Не сприятливі	31	28	30	24	5	7	13	10	21	28	30	31	258
12.00													
сприятливі	0	0	2	14	28	27	25	27	19	10	1	0	153
Не сприятливі	31	28	29	16	3	3	6	4	11	21	29	31	212
15.00													
сприятливі	0	2	5	15	28	25	24	25	21	14	5	0	164
Не сприятливі	31	26	26	15	3	5	7	6	9	17	25	31	201
18.00													
сприятливі	0	1	6	17	28	24	22	25	22	12	2	0	159
Не сприятливі	31	27	25	13	3	6	9	6	8	19	28	31	206

Терміни існування комфортної складової клімату наведено на рис. 3.3.2.

Найменші значення припадають на початок і кінця років. Починаючи з лютого кількість сприятливих днів зростає. У найбільш жаркому місяці (липні) комфортність за прийнятими показниками дещо погіршуються за рахунок підвищеної температури повітря.

Розподіл дискомфорту, прохолодного і жаркого субкомфورتу та комфорту та в основні строки спостережень (9.00, 12.00, 15.00, 18.00) за період травень-вересень зображений на графіку (рис.3.3.3.).

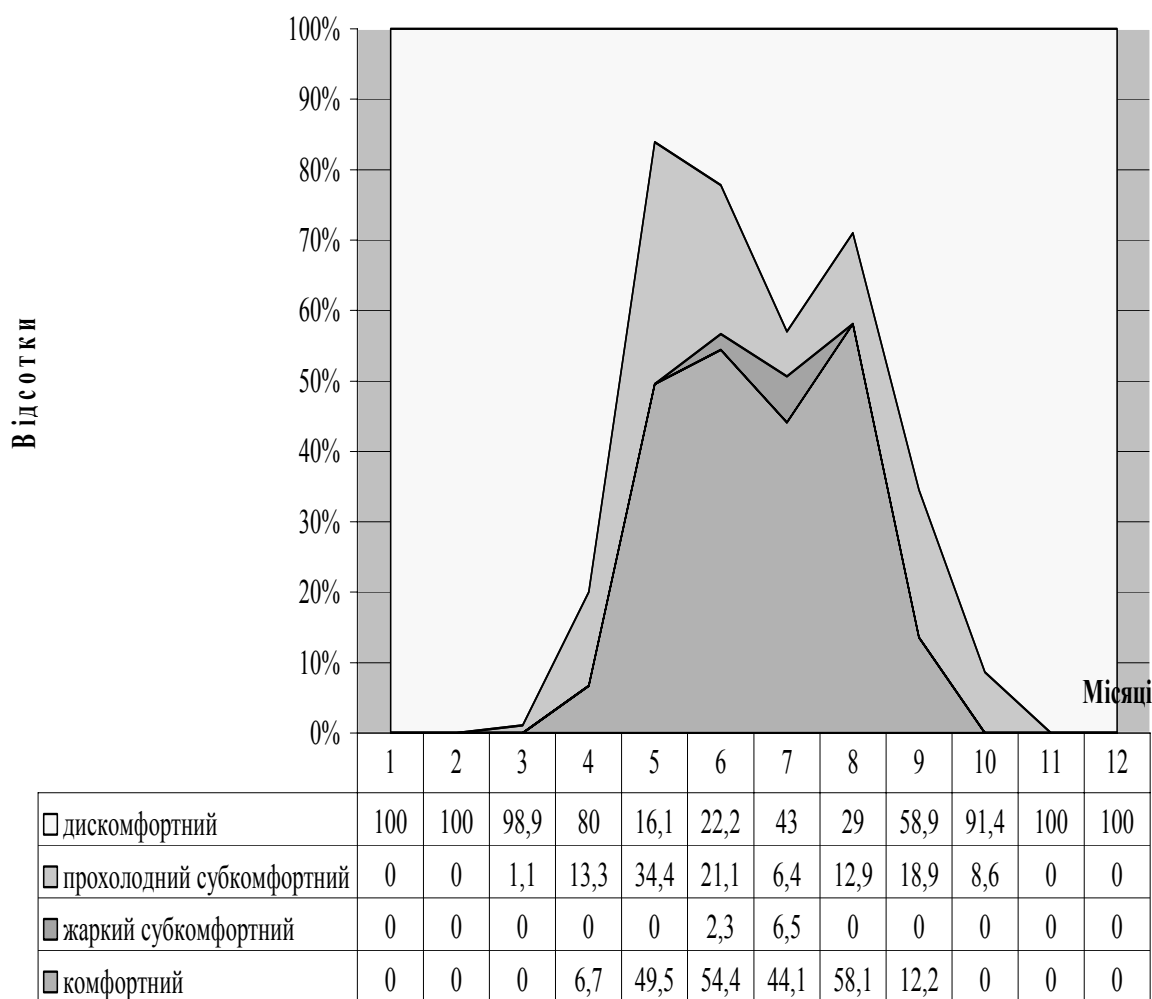

Рис. 3.3.2. Розподіл сприятливої і несприятливої погод для літньої рекреаційної діяльності (час спостереження 9.00). За матеріалами авторів та [11]

Як видно з графіка, найбільше відсоткове значення повторюваності комфорту спостерігається в 12.00 годин, мінімальне – в 9.00. Протилежна картина спостерігається для дискомфорту. Щодо жаркого дискомфорту, то максимальне його значення відзначається в 15.00, мінімальне – в 9.00. Для прохолодного субкомфорту максимальне значення в 9.00, мінімальне – в 18.00. (рис. 3.3.3.)

При вивченні умов для літньої рекреації узбережжя Дністровського водосховища видно, що території притаманна підвищена кліматична комфортність.

Сприятливі погоди мають місце з березня по жовтень.

Найбільша кількість днів з такою погодою спостерігається з травня по серпень, а найменша кількість дискомфортних днів мала місце у травні і серпні. Протягом цього періоду переважали комфортні й жаркі субкомфортні типи погоди.

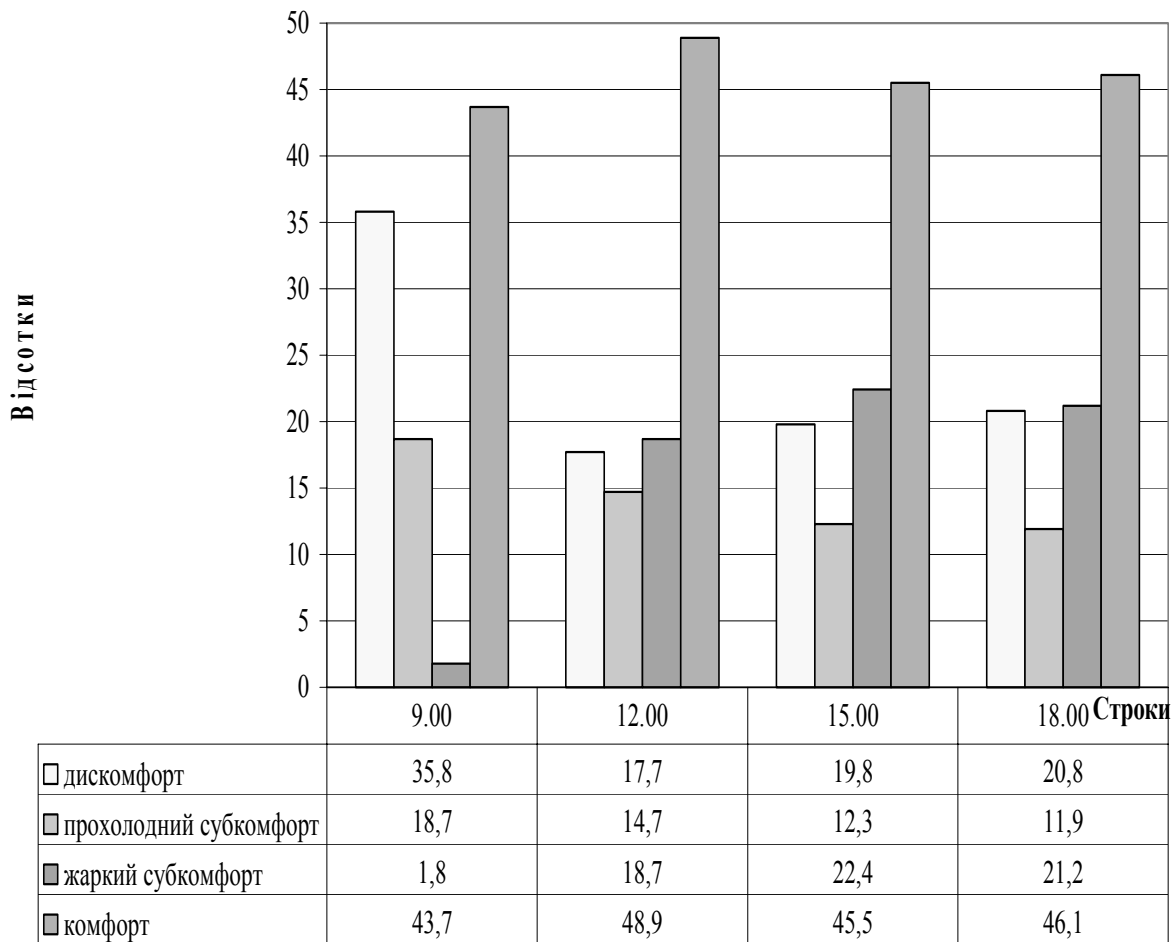

Рис. 3.3.3. Розподіл комфортності погод в основні терміни спостережень

Несприятливі для літньої рекреації зимові місяці і перший місяць весни (березень), упродовж яких спостерігались дискомфортні погоди. В середньому сприятливий період складає 146 днів, що становить 40% від загальної кількості днів у році.

Найсприятливіші умови для відпочинку в серпні, оскільки в цей період можна купатися в річці Дністер, температура води в якій піднімається вище 25 °С, тобто рекреаційна діяльність в ці дні можлива без якихось обмежень.

У рекреаційній практиці узбережжям належить досить важлива роль. Сполучення повітряних і сонячних ванн із купаннями та знаходженням на пляжі (як кажуть медики, таласотерапія або таласопротілактика) сприяє тренуванню нервово-гуморальних, серцево-судинних та інших механізмів терморегуляції, обміну речовин і диханню, нормалізуючи й стимулюючи процеси життєдіяльності організму [116].

Значний потенціал природно-географічних рекреаційно-туристських ресурсів досліджувального району зумовлений наявністю великого Дністровського водосховища, яке є одним із основних системоутворюючих рекреаційних об'єктів даного регіону, сформованого на р. Дністер, по якій проходить межа між Чернівецькою, Вінницькою, Хмельницькою та Тернопільською областями.

Серед великих водосховищ України Дністровське наймолодше – воно почало працювати 7 червня 1987 року. Середня глибина складає 22 м, максимальна – 54 м. ширина – 800-1000 м, максимальна – 3700 м. Довжина по фарватеру складає, за різними джерелами, від 194 до 204 км. Повний об'єм водосховища – 3 км³ [27]. Дністровське водоймище є третім в Європі за площею водного дзеркала (142 км²) після Балатону та Нейзідлер-Зе. Без врахування Дніпровського та Волжського каскадів. Проте за довжиною воно перевищує їх всіх. Протяжність берегової лінії 536 км, в тому числі по лівому березі – 346 км, по правому – 190 км.

З часу створення водосховища воно та прилегла до нього територія стали об'єктом рекреаційного використання. Спочатку для мешканців найближчих до водосховища населених пунктів, а потім і для більш віддалених. Зараз відбувається інтенсивне рекреаційне освоєння акваторії та узбережжя.

В туристсько-екскурсійній практиці сучасною тенденцією є формування багатокomпонентного туристичного об'єднання пізнавальної та оздоровчої функцій на базі одного або декількох провідних об'єктів. Найоптимальніший з освітньої, виховної, патріотичної позиції вибір історико-культурних, мистецьких, культурно-етичних або естетичних екзотів [174].

Район Дністровського водосховища характеризується значним потенціалом не лише природних рекреаційно-туристських ресурсів, але і суспільно-історичних ресурсів. Які на даній території

представлені майже всіма видами. Тут знаходяться і архітектурно-історичні пам'ятки, пам'ятки військової архітектури, культової (сакральної) архітектури, пам'ятки садово-паркового мистецтва, пам'ятки подій, особливо політичних, військових та культурних, а також пам'ятки, пов'язані із життям та діяльністю видатних та цікавих особистостей історії, науки, культури, політики тощо (іноді в літературі такий вид туристських ресурсів називають біосоціальними, проте, мабуть, у цьому випадку, можливе й інше термінологічне формулювання).

В комплексі виділяються три провідні потужні осередки туристсько-екскурсійних об'єктів: Чернівці (60 км до рекреаційної зони водосховища), Кам'янець-Подільський (15 км) та Хотин (2 км).

У місті *Чернівцях* наявна мережа готельних комплексів, а туристсько-екскурсійні ресурси забезпечені історико-культурними пам'ятниками: палацовий комплекс Буковинських митрополитів, нині центральні корпуси Чернівецького національного університету (1864-1882), Миколаївська церква (1607), монастир Різдва Пресвятої Богородиці та Георгіївська церква на Горечі (1766), Спиридонівська церква у Садгорі (1773), Успенська церква на Калічанці (1783), Вірменська церква (1869-1875), ратуша (1843-1847), кафедральний собор (1844-1864), міський театр (1904), старий християнський та єврейський цвинтарі, Ботанічний сад (1877), близько 30 об'єктів природно-заповідного фонду та понад 30 археологічних пам'яток різних часів.

Кам'янець-Подільський – це одне з найдавніших міст України, належить до визначних явищ європейської культури. Кам'янець-Подільський комплекс – перлина Поділля, в продовж останніх десятиліть залишається унікальним містом-музеєм. Воно складається з кількох частин: Старого і Нового міста, Руських і Польських фільварків, Карвасар, Видрівки, Підзамча. За кількістю цінних пам'яток історії та культури (152) місто Кам'янець-Подільський поступається лише Києву і Львову [68].

Кам'янець-Подільський комплекс включає музей-заповідник «Стара фортеця». Це унікальна оборонна споруда XI-XVII століть, побудована на скелястому мисі біля вузького перешийка, через який вела давня головна дорога до Старого міста. Кам'яні укріплення XI століття, побудовані на основі ще більш ранніх, мало чим

нагадували сучасну могутню твердиню з 11 башт, з'єднаних високими мурами.

Визначні твори сакрального мистецтва з фондів Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника відкрито для огляду туристами у приміщенні пам'ятки архітектури XV-XIX ст., у діючому кафедральному римо-католицькому храмі св.ап. Петра і Павла. Споруда протягом віків неодноразово добудовувалася. Одна з найцікавіших прибудов у вигляді мінарета з'явилася в кінці XVII століття за часів турецького панування. Побудований ними на західній каплиці мінарет має висоту 36,5 м. У 1756 р. на честь перемоги над турками на мінареті була встановлена фігура Мадонни (у 90-х роках XX ст. на кошти міста вкрита позолотою). Кам'янецький мінарет – це унікальна пам'ятка поєднання двох релігій.

Національний історико-культурний заповідник «Кам'янець» занесено до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [68].

В місті *Хотин* об'єктом туристично-екскурсійної діяльності є Хотинська фортеця, що входить до сімки найвидатніших пам'яток України. Вона – свідок багатьох яскравих історичних подій X – XVIII ст на Українських землях та в сусідніх державах. Насамперед це Хотинська війна 1621 року, яка прославила запорозьких козаків і гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного [43].

Серед архітектурних споруд воєнно-оборонного характеру фортеця помітно виділяється суворістю форм стін і башт, позбавлених будь-яких пластичних прикрас [65]. Оборонна стіна п'ятиметрової (а місцями десятиметрової) товщини з критими галереями для воїнів, бойові башти більш як 40-метрової висоти з трьома ярусами бійниць, величезні підвальні приміщення глибиною 7 метрів є унікальними серед середньовічних фортець України, Молдови та інших країн [162].

В 2000 році територія Хотинської фортеці отримала статус державного історико-архітектурного заповідника.

На базі цих трьох провідних центрів суспільно-історичних ресурсів формується багатокомпонентне об'єднання туристсько-екскурсійного ринку українського та навіть східноєвропейського рівня.

Перспективи розвитку рекреаційно-екскурсійного напряму туристичного бізнесу району Дністровського водосховища

забезпечуються інтенсивним формуванням загальної інфраструктурної бази туризму: готелів, автошляхів, кваліфікованої робочої сили, активізації маркетингової політики, відповідних інвестиційних позицій тощо.

3.4. ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ В ЗАКАРПАТСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Значна частина сучасних видів туризму, зорієнтована на використання переважно природних туристських ресурсів, об'єднана під назвою «природний туризм» (nature based tourism). Вагоме місце серед них займає екотуризм як концепція організації туристичної діяльності на принципах збалансованого розвитку, що передбачає використання туристських ресурсів із мінімізацією шкоди довкіллю. Світовий досвід показує, що екотуризм є найбільш вдалим видом діяльності, що сприяє збереженню природно-ресурсного потенціалу та отриманню від нього економічних та соціальних вигод місцевим населенням. Але в Закарпатті, як і в Україні загалом, екологічний туризм лише починається розвиватися. Зважаючи на зростаючий попит на екотуристські послуги в світі, а також в Україні, слід приділяти більше уваги питанням розробки маршрутів екотуризму, зокрема в регіональному аспекті.

Базовими територіями розвитку екотуризму в Закарпатській області є 453 об'єкти заповідного фонду, з них 36 – загальнодержавного значення сумарною площею майже 160 тис. га, що становить 12,5 % території області. Серед них: Карпатський біосферний заповідник, НПП «Синевир», Ужанський НПП, 62 заказники державного та місцевого значення, 340 пам'яток природи, 9 заповідних урочищ, 34 пам'ятки садово-паркового мистецтва, 4 дендрологічні парки, 1 ботанічний сад [59]. Між ними виділяють три основні об'єкти заповідного фонду області: Карпатський біосферний заповідник, національні природні парки «Синевир» і «Ужанський».

Карпатський біосферний заповідник створений у 1968 р., з 1992 р. входить до мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, з 2000 р. виступає українським партнером проекту WWF «Ініціатива

Карпатського Екорегіону». Загальна площа заповідника становить 53 630 гектарів [147].

До складу Карпатського біосферного заповідника входить шість відокремлених масивів та ботанічні заказники державного значення «Чорна Гора» і «Юлівська Гора». Вони розміщені на території Рахівського, Тячівського, Хустського та Виноградівського районів Закарпатської області в межах висот від 180 до 2061 м. Така територіальна структура репрезентує практично все ландшафтне та біотичне різноманіття Українських Карпат. Тут представлені найкраще збережені карпатські екосистеми, які є сховищем для багатьох рідкісних, а також зникаючих, видів флори та фауни.

У заповіднику є 64 види рослин і 72 види тварин, занесених до Червоної книги України та до Європейського Червоного списку. Майже 90 % його території вкрито лісами. Тут представлений весь комплекс висотної поясності Українських Карпат – від ділянок передгірних лук та дібров до альпійського поясу з лучними, скельно-лишайниковими ландшафтами.

На його території розгорнута мережа еколого-освітніх, науково-пізнавальних маршрутів та інформаційних центрів, працює єдиний в Україні Музей екології гір та історії природокористування Карпат, створений у середині 90-х років із метою збереження культурно-історичної спадщини українських горян та ознайомлення відвідувачів із природними особливостями даної заповідної території.

Кожен із заповідних масивів (Чорногірський, Марамороський, Свидовецький, Кузійський, Угольсько-Ширококолужанський і Долина нарцисів), що входять до складу Карпатського біосферного заповідника, вирізняється своїми характерними, неповторними природними об'єктами.

«Візитною карткою» *Чорногірського масиву* є найвища вершина України — гора Говерла, яка піднімається над рівнем моря на 2061 м. Поряд височать інші карпатські двотисячники – Петрос, Ребра, Бребенескул тощо. Рельєф високогір'я Чорногірського хребта носить сліди давнього зледеніння з характерними льодовиковими формами – мальовничими карами та троговими долинами.

Марамороський заповідний масив – Рахівські гори (відроги

Марамороського кристалічного масиву), що лежать на південь від Чорногори. Масив складений із твердих кристалічних порід, що зумовлює унікальність рельєфу цієї території, якій властиві глибокі міжгірні долини, льодовикові цирки, численні скелясті гребені та вершини (найвища точка – г. Піп Іван Марамороський, 1940 м). Через такий рельєф Марамороську частину Українських Карпат називають Гуцульськими Альпами.

Свидовецький заповідний масив охоплює найвищу частину Свидовця з вершинами Велика (1883 м) й Мала Близниці (1878 м), розлогими масивами пралісів і величними субальпійськими луками з розсипами едельвейсів, льодовиковими цирками і карами. За рейтингом туристичної популярності цей район поступається в Українських Карпатах тільки Чорногорі.

Кузійський заповідний масив охоплює південні відроги Свидовецького хребта з панівними вершинами Кимпа (1091 м) і Полянський (1094 м). Тут, на окремих скельних виходах, збереглися осередки тиса ягідного.

Угольсько-Широколужанський заповідний масив – найбільша частина Карпатського біосферного заповідника й водночас найбільший осередок букових пралісів у Європі. Південна частина масиву знаходиться у Пенінській зоні вапнякових стрімчаків із добре розвинутим карстом. Тут представлені найрізноманітніші підземні карстові об'єкти: печери, гроти, шахти, колодязі тощо. На території заповідного масиву їх понад 30, серед яких і найбільша печера Українських Карпат – «Дружба» сумарна довжина ходів якої становить близько кілометра. У печері «Молочний камінь» знайдено стоянку стародавньої людини періоду пізнього палеоліту. А серед надземних вапнякових утворів виділяється унікальний природний міст, відомий під назвою Кам'яного. Для території масиву властиві оригінальні геоморфологічні утвори – вапнякові стрімчаки, висота яких сягає понад 70 м. Значне багатство неживої природи масиву доповнюється різноманіттям живих об'єктів.

Заповідний масив *«Долина нарцисів»* знаходиться в Хустсько-Солотвинській долині на терасі р. Тиси біля с. Кіреші (Хустський район). Це унікальний ботанічний об'єкт, в якому

охороняється останній в Європі рівнинний осередок нарциса вузьколистого.

Вулканічні Карпати представлені в Карпатському біосферному заповіднику двома невеликими за площею заказниками «Чорна гора» та «Юлівська гора», які отримали свою назву від однойменних вершин Гутинського хребта. Рослинність цих масивів сформована унікальними для Українських Карпат деревостанами зі скельного, багатоплідного, бургундського видів дуба. Тільки у цих масивах заповідника поширені рідкісні види тварин середземноморського походження. Завдяки близькому розміщенню значних населених пунктів, зокрема Виноградова, ці осередки дикої природи мають велике рекреаційне значення.

Ужанський НПП створений у 1999 р. на площі 39 159 га. Втім, заповідні резервати «Стужиця» площею 831,8 га і «Тиха» площею 14,9 га існували на території сучасного парку ще з 1908 р. Зараз Ужанський національний парк входить до складу єдиного у світі тристороннього міжнародного біосферного резервату «Східні Карпати», який знаходиться в межах Польщі, Словаччини й України. Тут він безпосередньо межує зі словацьким національним парком «Полонини» та польським «Бещади».

Парк розташований на Південному схилі Східних Карпат, його територія простягається вздовж верхів'я р. Уж (притоки р. Тиса) і має видовжену форму довжиною 45 км і шириною 3-18 м. Найвищими вершинами є: г. Кременець (1214 м), г. Мала Равка (1303 м), г. Кінчик (1251 м). Басейни трьох великих річок – Дністра, Сяну та Тиси – сходяться разом у межах території парку на Ужоцькому перевалі (855 м). Саме тут проходить Європейський вододіл між Балтійським та Чорним морями.

У селах Ужок, Стужиця, Жорнава, Сіль – мінеральні джерела. Ця вода насичена діоксидом вуглецю з великою кількістю бору. Зазвичай, її широко використовують тутешні мешканці. Цікава територія парку і в спелеотуристичному плані – біля села Княгиня наявні малодосліджені карстові печери.

НПП «Синевир» створений у 1989 р. на площі 40 400 тис. га. Парк знаходиться у верхів'ях долини р. Терембі з унікальними середньогірними ландшафтами Горган, смерековими

масивами, численними потічками та озерами, з найкоштовнішою перлиною Українських Карпат — озером Синевир.

Не менш мальовничими заповідними урочищами парку є гірське озеро Озірце на північно-східному макросхилі г. Гропа, а також оліготрофні (з опукло-сферичною поверхнею) болота Глуханя та Замшатка.

Рослинність і тваринний світ парку вражають своїм багатством – тут охороняється понад 10 тис. вищих судинних рослин, а також 43 види ссавців, 91 – птахів, 7 – плазунів, 12 – земноводних, 24 – риб, більше 10 000 видів безхребетних організмів [147].

Крім названих територій найбільш відомі є: заказники Зачарована долина – в Іршавському районі, Соколові скелі – в Перечинському районі, Кедринський, Апшинецький, Горгани, Усть-Чорна – в Тячівському районі, Великодобронський – в Ужгородському районі, Потік Оса, Росішний – у Воловецькому районі. Пам'ятки природи: Болото Чорне багно – в Іршавському районі, Гора Яворник – у Велико-Березнянському районі, Чорна сосна, Невицький кар'єр – в Ужгородському районі, Бузок угорський – в Свалявському районі. Заповідні урочища: Берегівське горбогір'я, Гора Біганська – в Берегівському районі. Парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва санаторію «Карпати» в Мукачівському районі [59].

Відповідно до Закону «Про природно-заповідний фонд України» та Указу Президента України від 23 травня 2005 року № 838/2005 «Про заходи щодо подальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні», Держуправлінням екоресурсів за активної участі громадських екологічних організацій протягом останніх років ужито ряд практичних заходів по збереженню, створенню та розширенню територій та об'єктів природно-заповідного фонду в Закарпатській області. Згідно з цим Указом, ступінь заповідності області до 2010 року заплановано збільшити до 20-23 %. А на виконання іншого Закону України № 1989-III «Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки» обласною координаційною радою з питань формування регіональної екологічної мережі підготовлено проект обласної програми формування екомережі. На даний час ведеться співпраця по створенню білатерального

Українсько-Румунського біосферного заповідника, на базі Марамороського масиву, погоджено обласною радою створення природного парку «Зачарований край» загальною площею 6101 га, у 2005 році державним управлінням внесено пропозицію про його розширення до 8,5 тис. га.

Для забезпечення розбудови екомережі відповідно до проекту програми на території області заплановано на перспективу створення НПП «Ждимир» площею до 20 тис. га, розглядаються пропозиції громадських екологічних організацій по перспективі створення НПП «Закарпатські Besкиди» (2010 р.) площею до 40 тис. га, НПП «Жденієвський» (2010 р.) на площі 10 тис. га та регіонального ландшафтного парку «Шаянський» (2010 р.) площею до 10 тис. га. Ці об'єкти у майбутньому надають умови створення як мережі екологічних коридорів, так і цілісної системи екологічної мережі по сполученню не тільки окремих масивів і територій Карпатського біосферного заповідника, НПП «Синевир» та Ужанського НПП, а й інших запроєктованих територій. Зокрема, створення НПП «Ждимир» та «Жденієвський» забезпечить у майбутньому взаємозв'язок території Ужанського та Синевирського національних парків через екологічні коридори.

Рекреаційні зони названих об'єктів природно-заповідного фонду області найбільш вдалі для цільового інвестування в розвиток і транскордонного екологічного туризму, що збільшує значення екотуризму ще на порядок. Окрім економічних вигод, об'єкти заповідного фонду виконують екологічні та естетичні функції і використовуються для моніторингу за змінами, що відбуваються у довкіллі.

У Закарпатській області є досвід створення екотуристичних маршрутів та екостежок. Найкраще розгорнута мережа еколого-освітніх та науково-пізнавальних маршрутів у Карпатському біосферному заповіднику. Найпопулярніші екомаршрути «На гору Говерла з Лазещини», «Кевелівськими пралісами на Петрос», «Буковими пралісами Великої Угольки», «На Соколине Бердо». Параметри маршрутів та їх характерні особливості подаємо в таблиці 3.4.1.

В Ужанському НПП найбільш відвідувані такі екомаршрути: Чорні млаки, с. Кострино – г. Явірник, с. Ставне – г. Черемха, с. Жорнава – урочище Парашинський, Щербин – Ужоцький перевал,

с. Верховина Бистра – г. Плішка – с. Лубня, Кременець [32].
Особливості маршрутів ми узагальнили в таблиці 3.4.2.

Таблиця 3.4.1.

**Екотуристські маршрути Карпатського біосферного
заповідника**

Назва	Протяж- ність	Перепад висот	Тривалість переходу	Об'єкти природи й культури
«На гору Говерла з Лазещини»	16 км	1350 м	5 годин в один кінець	р. Лазещина, сірководневе джерело, г. Говерла (2061м)
«Кевелівсь- кими пралісами на Петрос»	12 км	660 м	4 години в один кінець	потік Кевелів, сірководневе джерело, г. Петрос (2021м)
«Буковими пралісами Великої Угольки»	5 км	400 м	3 години туди й назад	гідрокарбонатне джерело, букові праліси, вапнякові скелі, карстова печера "Молочний камінь"
«На Соколине Бердо»	4 км	370м	3,5-4 години	музей природи, залишки мисливського палацу Габсбургів, водоспад (2 м), доломітові штольні, вапнякові скелі, ділянка тиса

В НПП «Синевир» також створена мережа маршрутів екотуризму. Тут діють 3 кінні маршрути: Красний – озеро Синевир – Озірна – Бірок – Красний (протяжністю 12 км); Красний – Слобода – Буковинка – Ростока – Красний (12 км); Остріки – Гедешова – Дике Озеро – Музей лісосплаву – Остріки (12 км).

Екотуристські маршрути Ужанського НПП

Назва	Протяжність	Об'єкти природи й культури
«Чорні млаки»	14 км	геологічна пам'ятка природи, скелі, рідкісні рослини
«с. Кострино – г. Явірник»	8 км	буковий праліс, моніторингові ділянки лісу, г. Явірник (1017м)
«с. Ставне – г. Черемха»	7 км	урочище Багно з рідкісними рослинами, г. Черемха (1130м)
«с. Жорнава – урочище Парашинський»	5 км	гідрологічний пункт, потік Парашинський, ділянки рідкісних рослин
«Щербин – Ужоцький перевал»	7 км	Ужоцький перевал (889 м), військове кладовище
«с. Верховина Бистра – г. Плішка – с. Лубня»	11 км	г. Плішка (1066 м), скелі
«Кременець»	9 км	буковий праліс, г. Кременець, точка, де сходяться кордони України, Польщі, Словаччини

Розроблені два велосипедні: Остріки – озеро Синевир – Остріки; Остріки – Колочава – гребля ГЕС – Остріки [33]. Вдало оформлена пішохідна екостежка довкола озера, що містить усі необхідні елементи: місця для відпочинку, обладнане джерело питної води, смітники, інформаційні аншлаги.

Незважаючи на значні досягнення адміністрацій заповідних територій у напрямку створення маршрутів екотуризму, ця діяльність обмежується низкою проблем:

1) низьким рівнем екологічної освіти як туристів, так і місцевого населення;

2) недотриманням норм поведінки на природно-заповідних територіях;

3) недостатнім рівнем (а часто й відсутністю) контролю за поведінкою груп на маршрутах;

4) недоліками облаштування маршрутів (відсутність обладнаних бівуаків, кострищ, смітників);

5) недостатнім інформаційним забезпеченням екотуристських маршрутів (стендів, схем, буклетів).

Створення та функціонування маршрутів екотуризму в Закарпатській області повинне розв'язати ряд проблем, зокрема:

1) збереження об'єктів природної та культурної спадщини;

2) екологічного виховання, навчання та освіти туристів;

3) зростання зацікавленості місцевого населення у збереженні й відновленні природи та розвитку туризму;

4) забезпечення сталого розвитку області.

Організація маршрутів екотуризму в Закарпатській області є найбільш оптимальним способом використання природно-заповідних територій для туризму й рекреації. Але цього можна досягнути лише за умов його наукового обґрунтування й дотримання принципів умов розвитку екотуризму.

3.5. ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВОДНО-РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ ВЕРХНЬОГО БАСЕЙНУ ДНІСТРА

На сучасному етапі розвитку суспільства, туристсько-рекреаційна діяльність як масове соціально-економічне явище перетворюється у важливий стимул регіонального розвитку. Масштаби та результативність цієї діяльності залежить від багатьох факторів, і провідне місце серед них займає наявність потужного рекреаційного потенціалу в регіонах. Рекреаційні ресурси виступають передумовою формування та ефективного функціонування потужних територіально-рекреаційних комплексів як на загальнодержавному, так і регіональному рівнях [168].

Вимоги рекреації до стану навколишнього середовища надзвичайно високі, оскільки на характер рекреаційного використання акваторій і берегових зон особливо впливає сукупність природних і антропогенних факторів. Географічне положення, параметри водних об'єктів, їх гідрологічний, гідрофізикохімічний і гідробіологічний режими, економічна і транспортна освоєність території, склад учасників водогосподарського комплексу на крупних і середніх водних

об'єктах, об'єм скиду стічних вод, характер і масштаби забруднення навколишнього середовища, а також інші фактори визначають рекреаційну придатність і цінність акваторій в цілому або окремих ділянок. Рибогосподарський потенціал водних об'єктів суттєво впливає на масштаби їх рекреаційного використання, оскільки аматорська риболовля є одним із наймасовіших видів водних рекреацій. Тому важливо, щоб гідрологічний і гідрохімічний режими водойм були оптимальними для відновлення рибних ресурсів.

В організації відпочинку особлива роль належить водним об'єктам. Можливість займатися різноманітними видами спорту, мікрокліматичний комфорт, естетична дія берегових мальовничих ландшафтів, зміна вражень - усе це, діючи в комплексі, сприяє тому, що водойми цілком можна вважати природними лікувальницями. Саме тому більша частина рекреаційних закладів і майже всі заклади короткочасного відпочинку населення розміщуються або безпосередньо на берегах водойм, або поблизу них [154].

Кількість рекреантів на водно-рекреаційних територіях з року в рік зростає, проте екологічний стан водних об'єктів дедалі погіршується. Причин погіршення якості водних рекреаційних ресурсів та прилеглих територій надзвичайно багато. До прикладу, екологічний стан басейну р. Дністер (однієї з найпопулярніших водно-рекреаційних територій) викликає занепокоєння.

Враховуючи все вищевикладене, нами проведено оцінку екотоксикологічного стану малих річок басейну р. Дністер, які протікають у районах інтенсивного нафтодобування. Одним з етапів визначення екотоксикологічного стану води малих річок – їх екологічна діагностика, що базується на визначенні абіотичних компонентів, здатних викликати екологічну небезпеку водно-рекреаційних територій.

Досліджувані нами річки протікають неподалік нафтогазових родовищ, які вважаємо потенційними джерелами забруднення водойм нафтопродуктами. У даному розділі наведені результати гідрохімічного аналізу якості води малих річок Лекече, Стримба та Тисмениця безпосередньо в районах інтенсивного нафтодобування.

Важливим етапом у гідрохімічному аналізі є визначення показників, які повинні бути використані для оцінки якості води. У

літературі наведені приклади та пропозиції, які розділяють на три групи:

- показники, для яких установлені ГДК [22];
- невелика кількість нормованих показників [154];
- показники, які можуть утворюватися в результаті хімічних і біохімічних перетворень [106].

Звичайно, ідеальним варіантом було б визначення всіх показників, для яких установлено ГДК, але в реальних умовах це надто складно. Тому дослідники, як правило, надають перевагу використанню невеликої кількості показників. Одні обирають аналіз гідрофізичних і гідрохімічних характеристик [168, 107], інші визначають показники токсичного впливу [22], але в основному їх перелік знаходиться в межах 15-25.

Під час гідрохімічного аналізу води малих річок Лекече, Стримба та Тисмениця ми використовували принцип, який базується на визначенні репрезентативних гідрохімічних показників. Його суть полягає в розділенні забруднюючих речовин на дві групи: репрезентативні та фонові [45].

У нашому випадку до репрезентативних показників належать нафтопродукти, оскільки відбір проб води здійснювали поблизу нафтовидобувних підприємств. Фоновими показниками, які визначалися нами, були показники основні газові (O_2 , CO_2 , БСК₅, ХСК) та біогенні (NH_4^+ , NO_2^- , NO_3^-) показники.

Найбільш розповсюджений у даний час підхід до оцінки якості води базується на зіставленні результатів хімічного складу з відповідними нормативними показниками, якими є норми ГДК для водойм рибогосподарського призначення. Враховуючи район проведення досліджень, імовірно, вміст нафтопродуктів тут значно перевищуватиме ГДК, тому їх концентрація як основного токсиканту матиме визначальне значення для всієї гідроекосистеми.

Установлено достовірне підвищення концентрації нафтопродуктів у воді досліджуваних річок безпосередньо біля нафтової свердловини (рис. 3.5.1.).

Вірогідна відмінність вмісту нафтопродуктів у моніторингових точках безпосередньо біля нафтових свердловин і нижче течією від контролю засвідчує їх безперечну причетність до забруднення гідроекосистем.

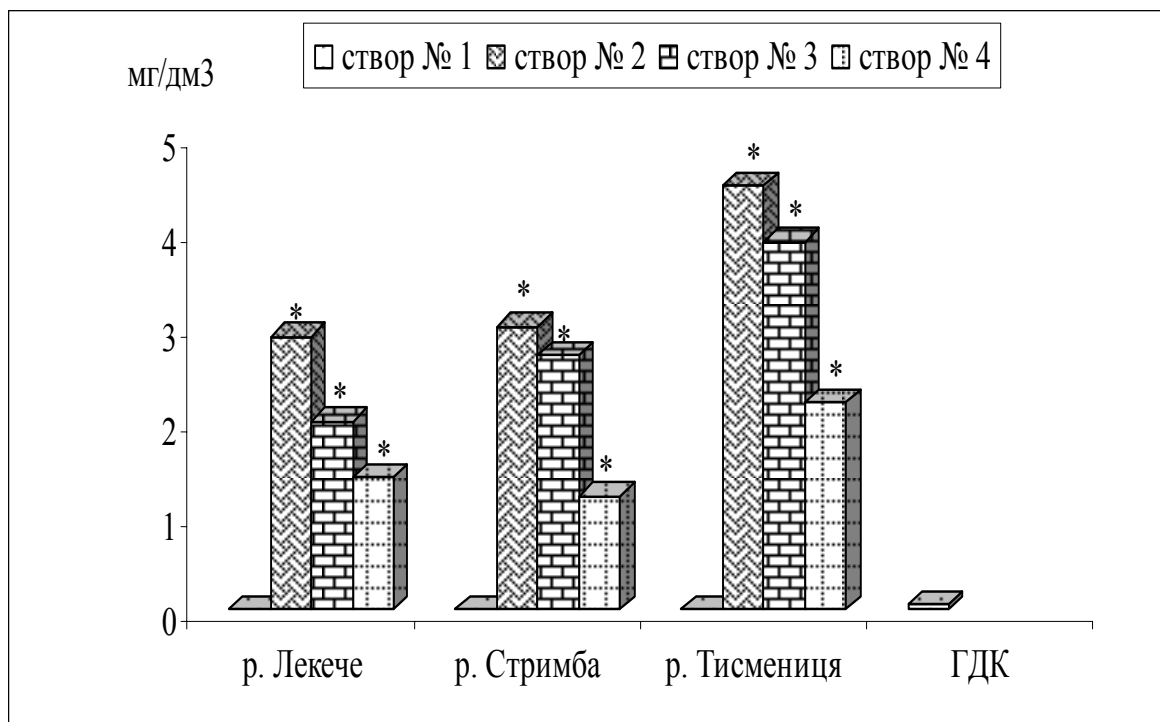

Рис. 3.5.1. Вміст нафтопродуктів у воді малих річок в умовах нафтовидобування

Примітки: 1. * – достовірна різниця щодо контролю ($P < 0,05$); 2. тут і надалі створ № 1 – контроль, (500 м до нафтової свердловини); створ № 2 – біля нафтової свердловини; створ № 3 – 500 м після нафтової свердловини за течією річки; створ № 4 – 1000 м після нафтової свердловини за течією річки.

Отже, нафтові свердловини, як потенційні джерела забруднення гідроекосистем нафтопродуктами, переходять до категорії реально небезпечних підприємств для екологічного стану річок Лекече, Стримба та Тисмениця.

За концентрацією нафтопродуктів у воді малих річок безпосередньо біля нафтових свердловин перевищення ГДК виявлено в усіх створах дослідження. Такий рівень забруднення води нафтопродуктами можна класифікувати як критичний. Так, безпосередньо біля нафтової свердловини у воді р. Тисмениця зафіксовано перевищення ГДК у 90 разів, річки Стримба – у 60 разів, а у воді річки Лекече – у 58 разів.

Нижче за течією річки концентрація нафтопродуктів дещо знижується залежно від відстані до нафтової свердловини. У воді р. Лекече (створ № 3) вміст нафтопродуктів складав $2,0 \text{ мг/дм}^3$, у р. Стримба – $2,7 \text{ мг/дм}^3$. Достатньо високою концентрація токсиканту

залишається у воді р. Тисмениця – (3,9 мг/дм³), що значно перевищує ГДК. Навіть на відстані 1000 м вниз за течією річки вміст нафтопродуктів не відновлюється до рівня ГДК, а перевищує його у воді р. Лекече – у 28 разів, р. Стримба – у 24 рази, р. Тисмениця – у 44 рази (рис. 3.5.1.).

Забруднення води річок нафтопродуктами може зумовлюватися більш інтенсивним видобутком нафтосировини, під час якого досить часто відбуваються аварійні скиди стічних вод із високим вмістом нафтопродуктів. Іншою причиною, ймовірно, є їх змивання з поверхні ґрунту внаслідок випадання опадів.

Враховуючи досить високий вміст нафтопродуктів, у воді досліджуваних річок можна очікувати зміни за іншими гідрохімічними показниками. Газовий режим водойми, імовірно, зміниться із потраплянням нафти. Нафтова плівка, вкриваючи поверхню води, перешкоджає доступу кисню у її товщу.

Саме тому подальші наші дослідження спрямовані на визначення вмісту кисню у воді малих річок. Адже відомо, що його вміст у воді характеризує кисневий режим водойми і визначає її екологічний та санітарний стан.

Як підкреслює С.М. Драчев [45], контроль вмісту кисню у воді – дуже злободенна проблема, в розв'язанні якої зацікавлені практично всі галузі народного господарства, включаючи чорну та кольорову металургію, хімічну промисловість, сільське господарство, медицину, біологію, рибну та харчову промисловість, служби охорони навколишнього середовища. Вміст розчиненого кисню визначають як у незабруднених природних водах, так і в стічних водах після очистки. Процеси очистки стічних вод завжди супроводжуються контролем вмісту кисню.

У воді досліджуваних нами річок вміст кисню, у контрольних створах, коливався від 4,02 мг/дм³ у р. Стримба до 5,03 мг/дм³ у Лекече. У пробах води, відібраних біля нафтової свердловини, вниз за течією, в усіх без винятку створах досліджень вміст розчиненого кисню достовірно знижувався порівняно з контрольним значенням. Так, у воді р. Лекече вміст кисню у досліджуваних створах складав 31-64 % від контролю, у воді р. Стримба – 57-85 %, р. Тисмениця – 22-46 % (табл. 3.5.1. додаток XVII).

Як показали результати наших досліджень, на відстані 500 та 1000 м нижче від нафтової свердловини вміст кисню залишається

достатньо низьким. Із віддаленням від нафтодобувного підприємства вміст кисню дещо збільшується, але так і не відновлюється до контрольного значення.

Найнижчий рівень кисню нами зафіксовано у воді р.Тисмениця, що свідчить про ймовірне накопичення окиснюваних органічних та інших домішок, розпад відмерлих організмів. За таких умов можлива зміна протікання біологічних процесів на цих ділянках водойми, а також підвищення забруднення речовинами (в першу чергу органічними), які біохімічно інтенсивно окиснюються. Низькі концентрації кисню у воді всіх досліджуваних річок зумовлюються високою концентрацією нафтопродуктів, на окиснення яких витрачається відповідний запас наявного у воді кисню.

Установлено високого рівня зворотний кореляційний зв'язок між вмістом нафтопродуктів і розчиненим киснем у воді р. Стримба (рис. 3.5.2., Б) та р. Тисмениця (рис 3.5.2., В).

Коефіцієнт кореляції (r) в обох випадках сягає 0,98. При збільшенні концентрації нафтопродуктів вміст кисню зменшується у воді річок Стримба та Тисмениця. Очікувана узгодженість між збільшенням концентрації діоксиду (IV) Карбону та зменшенням концентрації кисню, у порівнянні з контролем, виявлена у всіх пробах води досліджуваних річок.

Перевищення ГДК за вмістом діоксиду (IV) Карбону спостерігалось у воді р. Тисмениця у створах № 2 - 4, а також у воді р. Стримба у створі № 2 (табл. 3.5.1., див. додаток XVII). Зазначимо, що ГДК діоксиду (IV) Карбону у водоймах рибогосподарського призначення становить 20 мг/дм³.

Аналіз вмісту діоксиду (IV) Карбону у воді р. Лекече показав, що даний показник знаходиться в межах допустимих норм, однак зафіксовано значне перевищення контрольного значення, яке свідчить про суттєвий вплив стоків нафтовидобувних свердловин на рівень діоксиду (IV) Карбону у воді річок.

Це підтверджується парним кореляційним аналізом. Так, виявлено високого рівня прямий кореляційний зв'язок між даними показниками у воді річок Стримба та Тисмениця. Коефіцієнт парної кореляції (r) між вмістом нафтопродуктів і діоксидом (IV) Карбону у воді р. Стримба складає – 0,97 (рис. 2, Б), у воді р. Тисмениця – $r = 0,97$ (рис.2, В).

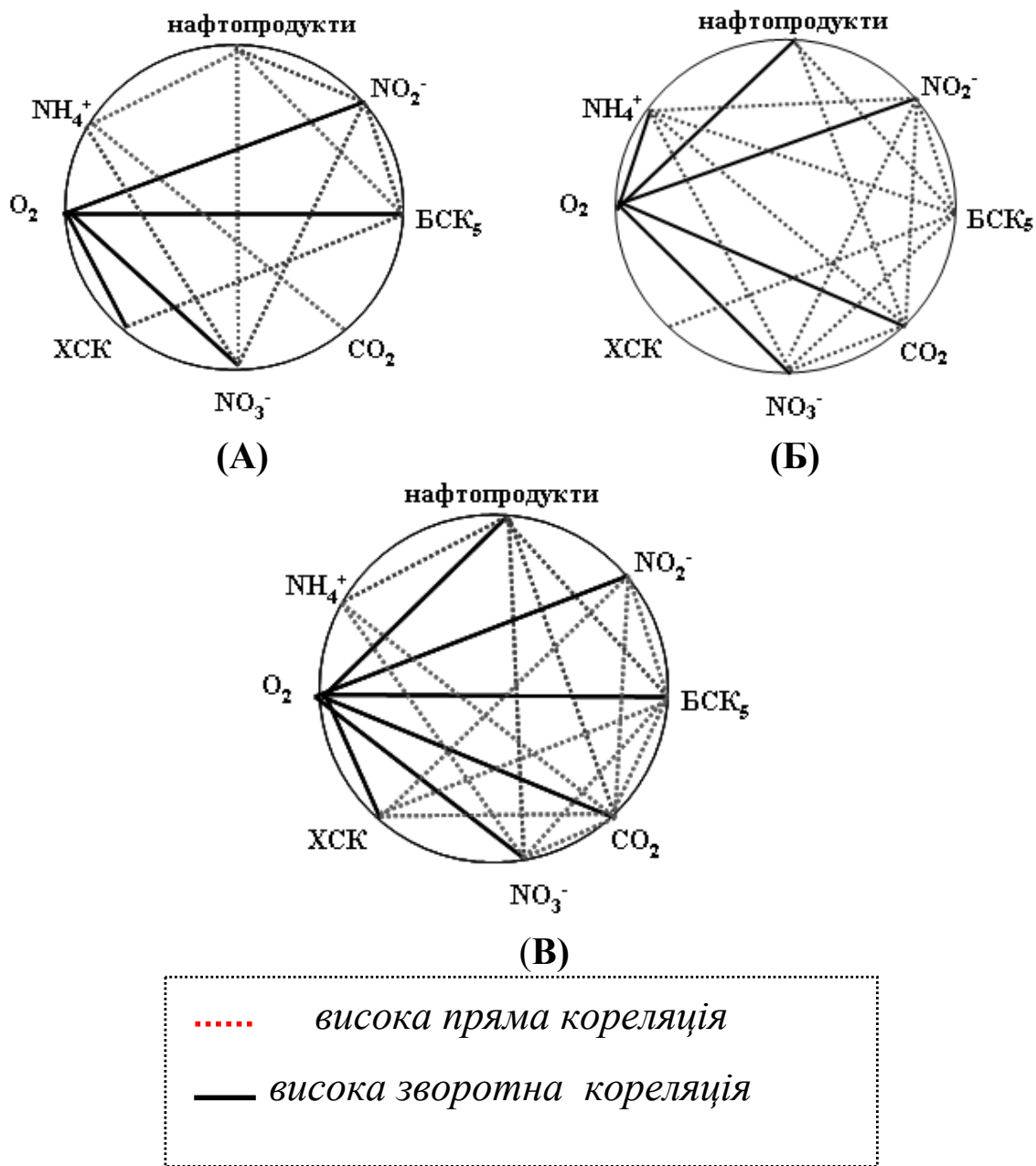

Рис. 3.5.2. Кореляційні залежності між гідрохімічними показниками р. Лекече (А), р. Стримба (Б), р. Тисмениця (В)

Високий вміст діоксиду (IV) Карбону, ймовірно, зумовлений значною концентрацією нафтопродуктів у воді, оскільки він є кінцевим продуктом їх розпаду. Виявлена також високого рівня кореляційна залежність між вмістом CO_2 та O_2 у воді річок Стримба (рис. 2, Б) та Тисмениця (рис. 3.5.2. В.) коефіцієнт кореляції r між якими сягає 1,0.

Визначення розчиненого кисню є частиною аналізу під час оцінки іншого важливого показника якості води – біохімічного споживання кисню (БСК). Показник БСК₅ відображає вміст біохімічно нестійкої, швидко окиснювальної речовини, достовірно збільшувався у всіх пробах води досліджуваних річок у порівнянні із контрольним значенням (див. додаток XVII).

Збільшення цього показника зумовлюється, перш за все, підвищеною концентрацією нафтопродуктів у воді і, частково, атмосферними опадами, що спричиняють надходження у водойми органічних забруднень із навколишніх територій. Виявлена високого рівня пряма кореляційна залежність між вмістом нафтопродуктів і показником БСК₅. Коефіцієнт кореляції (r) між кількістю нафтопродуктів та БСК₅ у воді р. Лекече сягає – 0,98, у р. Стримба – 0,97, у р. Тисмениця – 0,96. Це свідчить, що зі зростанням вмісту нафтопродуктів зростає кількість кисню, необхідного для окиснення органічних речовин. Саме тому із підвищенням вмісту кисню показник БСК₅ зменшується, а отже, і знижується кількість органічної речовини на забруднених ділянках водойми.

Високого рівня зворотний кореляційний зв'язок між вмістом кисню та БСК₅ виявлено у воді р. Тисмениця. Крім того, у воді цієї річки визначений високий позитивний кореляційний зв'язок між вмістом діоксиду (IV) Карбону та БСК₅. Коефіцієнт кореляції (r) становить 0,99.

Оцінити вміст речовин, які окиснюються хімічним шляхом, дає змогу показник хімічного споживання кисню (ХСК). Для даного параметра виявлена аналогічна тенденція, а саме: у пробах води досліджуваних річок достовірно збільшується ХСК у створах безпосередньо біля нафтових свердловин у порівнянні з контролем (див. додаток XVII).

Хоча перевищення встановлених норм ГДК зафіксовано лише у воді р. Тисмениця. У створі № 2 вміст ХСК перевищує ГДК у 1,36 разу, у створі № 3 – у 1,32, у створі № 4 – у 1,22 разу відповідно. У всіх інших малих річках вміст ХСК значно перевищує контрольні значення, що свідчить про прямий негативний вплив нафтовидобувних підприємств. Їх стоки містять велику кількість речовин, які окиснюються хімічним шляхом. Так, виявлений високий кореляційний зв'язок ХСК із показником БСК₅ у пробах води всіх досліджуваних річок. Коефіцієнт кореляції між цими показниками у

воді р. Лекече складає – 0,99 (рис. 3.5.2., А), у р. Стримба – 0,98 (рис. 2, Б), у р. Тисмениця – 0,99 (рис. 3.5.2., В). Визначена також залежність між ХСК і вмістом кисню та діоксиду (IV) Карбону у воді р. Тисмениця (рис. 3.5.2., В).

Отже, підсумовуючи все вищезазначене, можна стверджувати, що вміст органічних речовин, які окиснюються біохімічним і хімічним шляхом, збільшується за рахунок стічних вод із нафтових свердловин. Для їх окиснення витрачається значна кількість кисню, що і призводить до зниження його у водоймі. Підвищений вміст діоксид (IV) Карбону спостерігається в тих ділянках ріки, де проходить інтенсивне окиснення, оскільки він є одним із продуктів розпаду органіки.

Крім основних сполук хімічного складу води, для малих річок характерна наявність біогенних речовин, насамперед сполук Нітрогену. Саме вони визначають рівень біопродуктивності водних об'єктів, чим зумовлюють якість води.

Іони амонію – сполуки- індикатори, які свідчать про свіже забруднення води. Іон амонію з'являється у воді внаслідок розчинення в ній аміаку – продукту розкладу органічних нітрогеномістких речовин. Ця нестійка сполука швидко окиснюється до нітритів і нітратів [152].

Проведений гідрохімічний аналіз показав високу концентрацію іонів амонію у воді моніторингових створів. Вниз за течією річки (після нафтових свердловин) вміст даного іона суттєво перевищує ГДК та контрольні значення. Максимальні значення досліджуваного показника зафіксовано у воді р. Стримба. Так, у створі № 2 (біля нафтової свердловини) концентрація аміаку становить 6,3 мг/дм³, у створі № 3 – 4,1 мг/дм³, у створі № 4 – 3,2 мг/дм³, при ГДК 0,5 мг/дм³ та контрольному значенні 0,14 мг/дм³ (див. додаток XVII).

Аналогічна ситуація виявлена у воді річок Тисмениця та Лекече: після нафтовидобувних підприємств вміст іонів амонію також значно перевищував ГДК і контроль. Високий вміст амонію свідчить про анаеробні умови формування хімічного складу води та про її незадовільну якість. Зважаючи на те, що підвищення концентрації амонію часто спостерігається у місцях скиду стічних вод, припускаємо, що з нафтової свердловини у досліджувані річки потрапляють значні об'єми токсичних стічних вод.

Проведений нами парний кореляційний аналіз показав високий позитивний кореляційний зв'язок між вмістом нафтопродуктів та іонів амонію. Коефіцієнт кореляції у воді р. Лекече сягав 0,97 (рис. 3.5.2., А), а у воді р. Тисмениця – 0,99 (рис. 3.5.2., Б).

Відомо, що серед великої кількості гідрохімічних показників, достатньою інформативністю щодо забруднення природних вод володіють нітрит-іони [152].

При визначенні вмісту нітритів у воді малих річок зафіксовані їх високі концентрації у створах із високим вмістом нафтопродуктів у всіх досліджуваних річках (див. додаток XVII).

Максимальні значення нітритів визначені у р. Лекече та р. Тисмениця. Зазвичай, концентрація нітритів у природних водах дуже незначна. Підвищений вміст даних іонів свідчить про інтенсивний розклад органічних речовин, які надійшли зі стічними водами. Висока концентрація нітритів може свідчити про інтенсивний розклад органічних речовин (імовірно, нафтопродуктів), що уповільнює окислення нітритів до нітратів, чим призводить до вторинного забруднення водойми. Нітроти – сполуки неконсервативні, швидко окиснюються розчиненим у воді киснем до нітратів, їх концентрація вирівнюється та досягає природного фону.

Однак у забруднених токсикантами водоймах такі процеси порушуються. Нами виявлено високий вміст нітритів і на відстані 1000 м після нафтової свердловини за течією річки в усіх досліджуваних річках. Високий позитивний кореляційний зв'язок між вмістом нафтопродуктів та нітритів виявлено тільки у воді р. Лекече, де коефіцієнт кореляції сягає 0,97 (рис. 3.5.2., А).

Проведені дослідження показали відсутність перевищення ГДК за нітратами у воді досліджуваних малих річок (табл. 1). Однак у всіх створах моніторингу виявлено збільшення вмісту нітратів у порівнянні з контрольним значенням.

Отже, в результаті гідрохімічного аналізу води річок Лекече, Стримба та Тисмениця підтвердився негативний вплив нафтовидобувних підприємств на її якість. Основним токсичним агентом у їх водах є нафтопродукти, які й визначають подальший перебіг хімічних процесів у водоймах. Високі кореляційні залежності між зареєстрованими показниками свідчать про визначальний вплив нафтопродуктів на інші гідрохімічні показники.

Зауважимо, що навіть на відстані 1000 м від нафтової свердловини вміст гідрохімічних показників залишається достатньо високим і не відновлюється до контрольного значення.

3.6. РЕКРЕАЦІЙНА ОЦІНКА СПЕЛЕОРЕСУРСІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Туризм та активні види відпочинку населення, що бурхливо розвиваються в Україні в останні роки, потребують інтенсивного залучення чимраз нових видів та обсягів природних рекреаційних ресурсів. Проте таке залучення повинно бути науково обґрунтованим, а навантаження на ці ресурси має регулюватись відповідно до висновків фахівців. Дослідження природних та природно-антропогенних об'єктів, привабливих для рекреантів, вимагають детального комплексного вивчення. Неабияке значення для розвитку туристичної індустрії на території Чернівецької області має наявність підземних порожнин (спелеоресурсів). Більша частина території Чернівецької області знаходиться в межах поширення карстових порід, а саме Подільсько-Буковинської та Карпатської карстових областей.

Сучасні уявлення про спелеоресурси і спелеовикористання

Поняття спелеоресурсів ще недостатньо чітко окреслене. Питання про печери як особливий вид ресурсів (спелеоресурсів) було підняте практично одночасно у 1987 р. В.М. Андрейчуком, Г.А. Бачинським, В.П. Коржиком та І.І. Мінкевич [14, 82]. Г.А. Бачинський наголошував на необхідності соціоекологічного підходу до підземних порожнин, вказував, що печери належать до невідновних природних ресурсів [14]. В.Н. Андрейчук вважає, що спелеоресурси – це економічна категорія, оскільки печери задовольняють ті чи інші потреби людини. В. Коржик та І. Мінкевич до спелеоресурсів відносять компоненти печер, які мають матеріальних носіїв, розглядаючи як їх види об'єм печери, породи, підземну атмосферу, карстові води, відклади, біоту, об'єкти антропогенного походження. На їхню думку, при оцінці спелеоресурсного комплексу немає необхідності розрізняти природні та штучні підземні порожнини [14].

В.П. Коржик до спелеоресурсів відносить компоненти підземних порожнин, що мають матеріальних носіїв і утилітарну сутність (об'єм порожнини, як просторовий базис розміщення і поширення ресурсів інших компонентів); гірські породи-відклади, що вміщують в собі порожнини і визначають багато спелеологічних характеристик та екологічних показників; підземна атмосфера з притаманним кожній порожнині газовим складом; гідросфера (карстові та інші підземні води у всіх агрегатних станах); донні відклади та новоутворення автохтонної та алохтонної генези; біота. У зв'язку зі зростанням антропогенного навантаження методологічно доцільно виділяти як компонент антропогенні відклади та новоутворення (в т. ч. різноманітне технічне обладнання освоєваних печер) [79].

На думку Лук'яненко, відзначені компоненти є сукупністю ресурсів, що формують середовище, визначають екологічну рівновагу печери. При цьому не лише речовинний склад спелеоекосистеми, але й її морфогенетичні властивості виступають ресурсом, що формує середовище [95]

На нашу думку, спелеоресурси – це насамперед, підземні порожнини як природного, так і штучного походження, які вміщують у собі комплекс компонентів. Кожен окремий компонент можна назвати самостійним спелеоресурсом.

За В. П. Коржиком, повний набір компонентів мають порожнини зрілих, вадозних стадій розвитку (поліресурсні порожнини). Компоненти ж фреатичних чи обвальо-цементацийних стадій «малокомпонентні», тому можуть бути корисними лише як джерела водопостачання чи видобування корисних копалин. Отже, набір компонентів даної порожнини чи регіону характеризує їх спелеоресурсний комплекс.

У спелеовикористанні інтерес являють не стільки самі компоненти, скільки окремі їх параметри, властивості і характеристики. Під спелеовикористанням слід розуміти систему суспільних заходів, спрямованих на вивчення, раціональне використання, охорону та відновлення спелеоресурсного потенціалу, порожнини чи регіону в цілому. Тому важливим показником слід вважати спелеоресурсний потенціал як сукупність видів і ресурсів спелеовикористання, «придатних до вживання», з

урахуванням альтернативності й техніко-економічних можливостей кожного етапу розвитку суспільства [79]

Проблеми використання підземних порожнин

Розрізняють два види використання підземних порожнин: самих порожнин (їх площі та об'єми) та їх вмісту. В першому випадку порожнини в земній корі використовуються як місця перебування людей, шляхи сполучення, склади, джерело інформації та інше; в другому – як гірські і мінеральні утворення (відклади печер, продукти життєдіяльності тварин, водні ресурси, печерні атмосфера і клімат). В даній класифікації враховані не всі види використання печер. Але підхід до проблеми досить перспективний. Підземні порожнини можна поділити на доступні та недоступні для людини. Далі вони розподіляються за типами використання [46].

Підземні порожнини, недоступні для людини, утворюються природним шляхом (порові, тріщинні, кавернові колектори) або в результаті діяльності людини (підземне вилуговування сірки, добування солі та інших корисних копалин методом гідроврубів, підземних зривів).

Недоступні печери використовуються лише у двох сферах діяльності людини: промисловій та військовій.

Загальна характеристика спелеоресурсів Чернівецької області наведена у працях [6, 9, 81, 83, 135, 137-140], загальна бібліографія питання – в дослідженнях В.М. Андрейчука та Коржика В.П.

Рекреаційна оцінка спелеоресурсів Чернівецької області

Алгоритм рекреаційного оцінювання спелеоресурсів

У процесі дослідження ми розробили алгоритм рекреаційного оцінювання спелеоресурсів.

Перший крок, з якого починається процес оцінювання – це узагальнення кадастрових даних та рекогносціювання в полі. Фактичний матеріал власного дослідження та кадастрові матеріали дозволяють більш об'єктивно оцінити придатність підземних порожнин для рекреаційного використання, а також виявити певні обмежуючі фактори.

Другий крок – виявлення ресурсного потенціалу печер – складається з декількох етапів. Перший – добір критеріїв, що визначають цінність підземної порожнини для певного виду рекреаційного спелеокористування. Другий етап полягає в розробці

оцінної шкали критеріїв, що ґрунтується на визначенні частоти наявності й виразності виділених елементів підземної порожнини.

Третій етап – кількісне визначення цінності печери (бальна оцінка) – полягає в диференціальній оцінці окремих показників підземної порожнини для певного виду спелеокористування за розробленою шкалою і виведенні середнього інтегрального показника цінності підземної порожнини для того чи іншого виду спелеокористування. Оцінки окремих показників додаються, сума балів переводиться в загальну оцінку за спеціальною зведеною шкалою. Сума балів розбивається на 4 ступені зі значенням балів від 0 до 3.

Види рекреаційного використання печер

Незвична естетика підземного світу, особливо напливних карбонатних і кристалічних гіпсових печерних утворень, приваблює мільйони відвідувачів. Основна рекреаційна цінність печер як природних підземних музеїв природи полягає у тому, щоб приносити естетичне задоволення, пізнавальну та лікувально-оздоровчу користь рекреанту.

Оцінку природних та культурно-історичних умов загалом надати дуже важко, оскільки різні види рекреаційного спелеовикористання мають свої специфічні критерії.

Ми виділяємо такі види рекреаційного спелеовикористання: екскурсійний (showcaves); лікувально-оздоровчий; пізнавальний; науковий; прогулянковий; спортивний та екстремальний спелеотуризм.

До екскурсійного спелеовикористання ми відносимо колективне відвідування доступних для рекреантів спеціально обладнаних спелеооб'єктів з естетичною, пізнавальною та науковою метою.

Лікувально-оздоровчий вид рекреаційного спелеокористування використовує мікроклімат печери (газовий склад повітря, відсутність алергенів, постійні температури та підвищена вологість), підземні води зі значною мінералізацією (бальнеологічний аспект). Дуже цінним і перспективним для рекреантів, яким потрібне лікування дихальних шляхів, серцево-судинної системи, є відвідування печер із сприятливою підземною атмосферою [16, 17].

Під час пізнавального спелеовикористання людина може підвищити свій рівень знань у певній сфері (щодо об'єктів природного і культурного середовища). Пізнавальне спелеокористування –

відвідування необладнаних підземних порожнин, з метою «інформаційного споживання» культурних цінностей, тобто оглядом культурно-історичних пам'яток, архітектурних ансамблів, а також ознайомлення з природними явищами і господарськими об'єктами. Масове відвідування небажане, оскільки воно руйнує печерне середовище.

Підземні порожнини мають великий науковий інтерес. Проводяться наукові експедиції різних напрямів дослідження.

Прогулянкове спелеовикористання – це неорганізовані прогулянки в невелику за розмірами підземну порожнину з метою огляду її інтер'єрів.

Під час спортивного спелеовикористання проводиться тренування спортсменів [18], змагання із спелеотехніки та спелеоорієнтування. Цей вид використання вкрай небажаний для природних печер із погляду збереження спелеосередовища (проте допускається у штучних порожнинах), та все ж в Україні він був поширений у 1970-1980-ті роки (печери Млинки, Кришталева, Попелюшка, Кизил-Коба та ін.), і його рецидиви все ще трапляються.

Екстремальний спелеотуризм проводиться у печерах з екстремальними умовами (вертикальні печери, важкопрохідні, спелеодайвінг).

Рекреаційні спелеоресурси можуть бути поліфункціональні, тобто можуть мати кілька видів рекреаційного використання.

Розробка оцінної шкали

Бал – порядковий номер групи явищ, процесів, об'єктів, що ранжуються, обмежений певними межами їх інтенсивності або виявленості. Традиційна шкала балів – це кількісна класифікація або розбиття ряду явищ (процесів, об'єктів), що безперервно та поступово посилюються або послаблюються, на групи.

Іноді бали мають назву вимірювальних балів. Але частіше бали застосовуються для оцінки придатності певного об'єкта, ресурсу для певного «суб'єкта». Такі бали мають назву оцінювальних балів (останні ми використовуємо в цьому дослідженні).

На основі кількісних показників, експертного підходу, який базувався на значному експедиційному досвіді, з використанням чотирибальної шкали оцінювалися потенційно-придатні

спелеоресурси для екскурсійного та лікувально-оздоровчого використання, заповнювався ряд допоміжних таблиць.

Бальна оцінка певного рекреаційного спелеоресурсу проводилась за кількома критеріями. Остаточний бал визначався шляхом ранжування (теж за чотирибальною системою) сум складових бальних оцінок.

Для інших видів рекреаційного спелеовикористання, застосувалася експертна оцінка, на основі власного експедиційного досвіду та опитування експертів (спелеологів).

Відбір критеріїв, що визначають рекреаційну цінність печери

Під час дослідження, визначалися критерії оцінювання для екскурсійного та лікувально-оздоровчого видів спелеовикористання (див. додаток XVIII).

Для екскурсійного використання ми визначили такі критерії:

1. Транспортна доступність, оцінюється за такою шкалою:
 - підземна порожнина знаходиться: у населеному пункті / поряд з шляхами сполучення – 20 б;
 - до 1 км від шляхів сполучення – 15 б;
 - до 5 км від шляхів сполучення – 10 б;
 - 5 км від шляхів сполучення – 5 б.
 - протяжність підземної порожнини:
 - до 200 м – 4 б;
 - 200 – 2000 м – 8 б;
 - 2001 – 5000 м – 12 б;
 - 5000 м – 16 б.
2. Об'єм підземної порожнини:
 - до 1000 м³ – 6 б;
 - 1001- 3000 м³ – 9 б;
 - 3001 – 5000 м³ – 12 б;
 - 5000 м³ – 15 б.
3. Прохідність підземної порожнини:
 - добре прохідні – 15 б;
 - прохідні – 10 б;
 - погано прохідні – 5 б;
 - дуже погано прохідні – 0 б.
4. Естетична цінність (мальовничість):
 - надзвичайно привабливі – 15 б;

- привабливі – 10 б;
 - не дуже привабливі – 5 б;
 - непривабливі – 0 б.
5. Освітньо-наукова цінність:
- має великий науковий інтерес – 10 б;
 - науково приваблива – 8 б;
 - має незначні науково привабливі місця – 5 б;
 - не має наукового інтересу – 0 б.
6. Лімітуючі (обмежуючі) фактори:
- дуже значні обмежуючі фактори – 40 б;
 - значні обмежуючі фактори – 30 б;
 - незначні обмежуючі фактори – 20 б;
 - обмежуючі фактори майже відсутні – 5 б.

Критерії оцінювання для лікувально-оздоровчого спелеокористування:

1. Транспортна доступність:
- підземна порожнина знаходиться: у населеному пункті – 20 б;
 - за декілька м від автомагістралей – 15 б;
 - до 10 км від автомагістралей – 10 б;
 - 20 км від автомагістралей – 5 б.
2. Об'єм підземної порожнини:
- до 5000 м³ – 6 б;
 - 5001 – 8000 м³ – 9 б;
 - 8001 – 12000 м³ – 12 б;
 - 12000 м³ – 15 б.
3. Лікувально-оздоровча цінність:
- наявність сприятливого мікроклімату та лікувальних мінеральних вод – 20 б;
 - наявність сприятливого мікроклімату або лікувальних мінеральних вод – 15 б;
 - наявність незначних лікувальних умов – 10 б;
 - відсутність лікувальних умов – 0 б.
4. Лімітуючі (обмежуючі) фактори:
- дуже значні обмежуючі фактори – 20 б;
 - значні обмежуючі фактори – 15 б;
 - незначні обмежуючі фактори – 10 б;
 - обмежуючі фактори майже відсутні – 5 б.

При рекреаційній оцінці спелеоресурсів для екскурсійного використання слід враховувати, перш за все, естетичні якості та ступінь їх доступності (прохідності). Головними критеріями, які визначають естетичну цінність печери, є різноманітність спелеорельєфу, розмаїття вторинних утворень, наявність підземних річок, озер. Естетична цінність печери залежить від різноманітності печерного середовища, кількості одночасно видимих елементів, їхньою привабливістю, яка може бути зумовлена екзотичністю (незвичністю) об'єкта оцінювання, його мальовничістю та монументальністю, особливою формою. Доступність визначається транспортною доступністю та прохідністю самої порожнини.

Лікувально-оздоровча цінність печер визначається наявністю сприятливого мікроклімату та хімічним складом печерних мінеральними вод.

Освітньо-наукова цінність підземних порожнин може визначатись їх геоморфологічною, геологічною (оцінюваний об'єкт містить цінні у палеонтологічному, геохронологічному, стратиграфічному, мінералого-петрографічному відношенні відклади, рештки фауни), археологічною значущістю (унікальністю або типовістю). Освітньо-наукова цінність має суспільно-виховне значення.

Лімітуючі (обмежуючі) фактори впливають на розвиток рекреаційного використання спелеоресурсів. Вони гальмують, а частіше роблять неможливим це використання.

Рекреаційна оцінка спелеоресурсів Чернівецької області

Під час дослідження провели бальну рекреаційну оцінку лише перспективних для екскурсійного та лікувально-оздоровчого рекреаційного використання підземних порожнин. Тобто, якщо порожнина взагалі не придатна для цих видів використання, вона не оцінювалася.

Для інших видів рекреаційного спелеокористування застосувалася експертна оцінка.

Велике пізнавальне значення мають: найбільша печера регіону Попелюшка, а також печери Буковинка, Піонерка, Скитська (Гострі Говди), Полякова Дуча, Змієва, де можна ознайомитися з природними об'єктами; печерні культурно-історичні пам'ятки: Баламутівський грот, печери Мартинівка, Церквочка, Монастирська. Великий пізнавальний інтерес мають штольні поблизу с. Гринячка

(Хотинський р-н), сс. Комарів та Нагоряни (Кельменецький р-н), а також культові порожнини: «Турецька криниця», печерні монастирі та каплиці поблизу хут. Галиця (Сокирянський р-н), печери ур. Монастир біля с. Василів (Заставнівський р-н), печери-каплиці у сс. Бабин, Хрещатик та Василів, печери-сховища у сс. Василівці та Комарів (рис. 3.6.1.).

Великий науковий інтерес являють найбільші печери регіону: Попелюшка, Буковинка, Баламутівська, Піонерка, Мартинівка; печери Чорного потоку; а також усі культові порожнини регіону.

Для прогулянкового спелеокористування актуальні всі невеликі за розмірами печери регіону. Найбільш цікаві печери Піонерка, Дуча, Руїна; гірські: Довбуша-Німчич, печери ур. Протяте Каміння та ур. Соколиний Камінь, а також печери урочища Лекече

Ці печери можна враховувати при розробці рекомендацій для зеленого (сільського) туризму.

За нашими дослідженнями для екстремального спелеотуризму в регіоні можна використовувати важкопрохідні загазовані райони печери Попелюшка (Камікадзе, Підвали та ін.), вертикальну шахту Молочні Браття, систему вузьких та обводнених печер Чорного Потоку (Чорнопотоцька – Незабудка), печеру Баламутівська (пірнання з греблі), Кадубівська, карстовий міст Соколине Око разом з печерою. Спелеодайвінгом можна займатися у сифонах печери Попелюшка, а також у карстових вікнах (с. Кліводин, Кіцманського району). Екстремальні печери регіону мають категорії складності до 2 А (за винятком підводних печер, де категорійність істотно зростає, але ще не визначена).

Змагання із спелеоорієнтування у регіоні допустимо проводити лише у штольнях. Тренування спортсменів за О. В. Бобилевим (1997) можливе і навіть корисне у Попелюшці, але лише за умови відповідного спеціального обладнання частини печер. Для екскурсійного використання (див. додаток XVIII) потенційно придатні печери Попелюшка, Буковинка, Скитська (Гострі Говди), Баламутівська та Піонерка. Однак перспективні лише 4 порожнини (крім Буковинки).

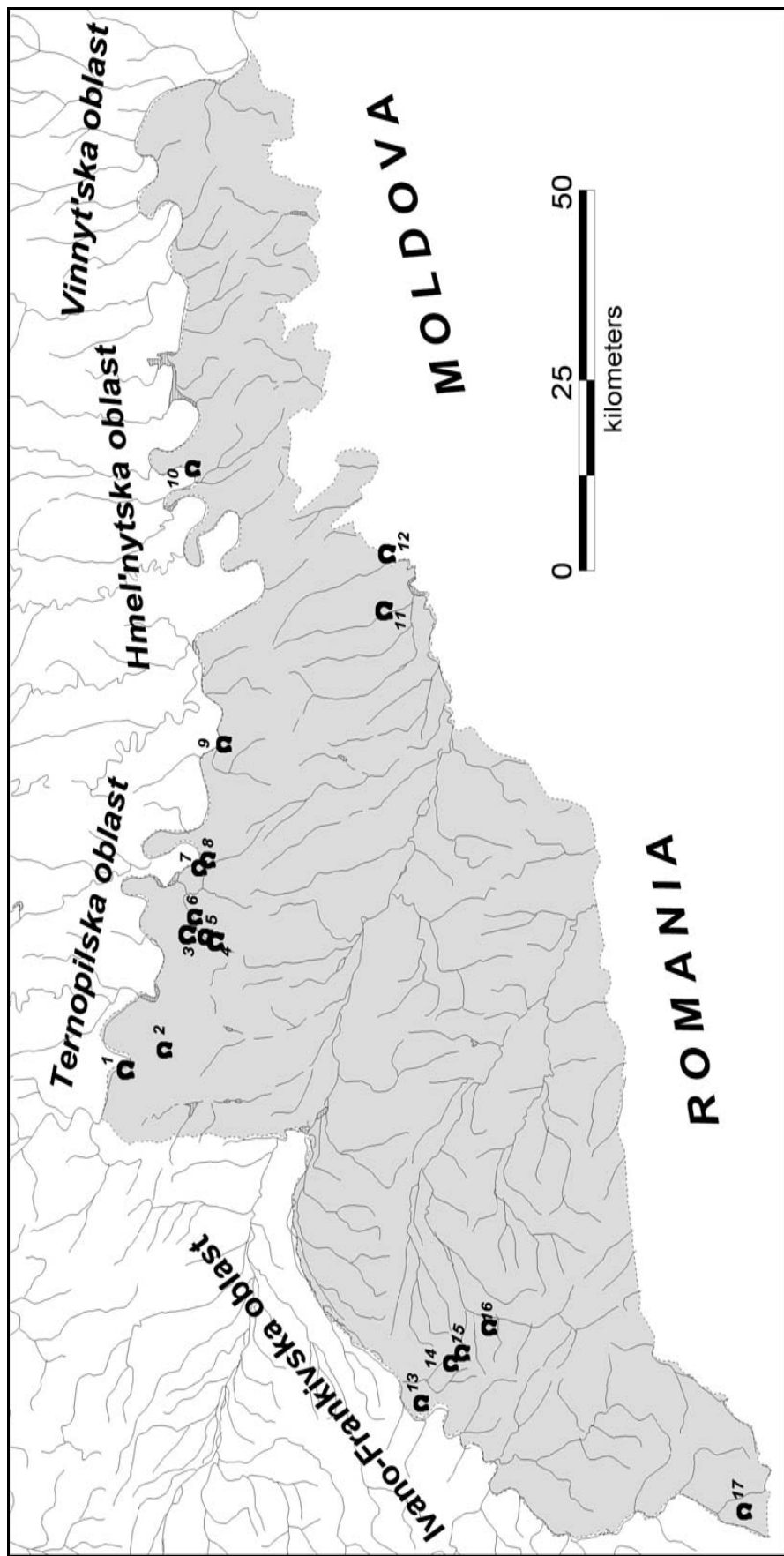

Рис. 3.6.1. Розташування печер придатних для рекреаційного використання на території Чернівецької області:

- 1 – Скитська (Гострі Говди); 2 – Кадубівська; 3 – Піонерка (Довгий Яр); 4 – Чернопоотоцька; 5 – Незабудка; 6 – Мартинівка; 7 – Баламутівська; 8 – Дуча; 9 – Полякова Дуча; 10 – Змієва; 11 – Буковинка; 12 – Попелюшка (Золушка); 13 – Довбуша (на г. Захарич); 14 – печери Протятого Каміння; 15 – печери Соколового Каменя; 16 – печери в ур. Лекече; 17 – печери хребта Чорний Діл.

Таблиця 3.6.1.

Зведена сумарна шкала оцінювання для екскурсійного спелеокористування

Сумарна оцінка	0-36	37-47	48-65	> 65
Загальна оцінка	0	1	2	3

Таблиця 3.6.2.

Зведена сумарна шкала оцінювання для лікувально-оздоровчого спелеокористування

Сумарна оцінка	0-35	36-39	40-45	> 45
Загальна оцінка	0	1	2	3

Таблиця 3.6.3.

Інтегральна оцінка спелеоресурсів бали

Печери \ Використання	Екскурсійне	Лікувально-оздоровче
Попелюшка	3	3
Буковинка	0	0
Скитська (Гострі Говди)	2	-
Баламутівська	2	-
Піонерка	1	-

Аналізуючи таблицю бачимо, що п. Буковинка потенційно можлива для екскурсійного використання: великі розміри печери, транспортна доступність та прохідність, велика естетична (за рахунок мальовничості інтер'єрів, різноманітності вторинних утворень та ін.) та освітньо-наукова цінність, але наявність обмежуючих факторів (наявність рідкісної материнської колонії кажанів (великої нічниці) та цінного місцезнаходження викопної четвертинної фауни) унеможлиблює її екскурсійне використання, оскільки обладнання печери для екскурсійного використання, а також масова відвідуваність печери можуть завдати їй нищівної

шкоди. Тому, за нашими оцінками, печера Буковинка оцінюється в 0 балів і не може бути рекомендована для екскурсійного використання.

Найбільш потенційно перспективна для даного виду використання підземних порожнин печера Попелюшка. Вигідна транспортна доступність, дуже великі розміри порожнини, чудова прохідність, велика освітньо-наукова цінність, надзвичайна естетична привабливість (велика кількість одночасно видимих інтер'єрів, різноманітні напливні утворення, наявність мальовничих підземних озер та ін.) та обмежуючі фактори, які, теоретично, можна подолати в процесі обладнання печери (потенційна затоплюваність порожнини, пов'язана з ймовірним припиненням відкачування води гіпсовим кар'єром на території сусідньої Молдови; наявність загазованої атмосфери; слабкий повітрообмін; чутливість підземного середовища до зараження бактеріальною мікрофлорою) – все це сприяє екскурсійному використанню печери. Ми оцінили її у 3 бали (тобто максимум). Але в даному випадку є ще один обмежуючий фактор – відсутність будь-якого входу в печеру з території України. До того ж, враховуючи білатеральне розташування печери (в межах держав Україна та Молдова), будь-яка діяльність у печері, що може призвести до зміни підземного середовища, потребуватиме міжнародного погодження.

Менш перспективні, але потенційно придатні для екскурсійного використання печери Скитська (Гострі Говди) та Баламутівська (її вхідна частина, яку прийнято називати Баламутівський грот).

Печера Скитська (Гострі Говди) має вигідну транспортну доступність (розташування входу в печеру неподалік від сільської вулиці), значні розміри, значну естетичну цінність (наявність мальовничих інтер'єрів, стінки печери вкриті кристалами), що сприяє екскурсійній перспективі. Обмежуючі фактори – досяжність для екскурсантів вторинних кристалічних утворень та погана прохідність – можуть бути подолані шляхом відповідного обладнання печери. Перспективне екскурсійне використання печери ми оцінюємо в 2 бали.

Баламутівський грот цікавий своєю культурно-історичною цінністю (зооморфні та антропоморфні наскельні малюнки). Хоча в порівнянні з попередніми печерами розміри гроту значно менші,

його доцільно використовувати для екскурсійних цілей. Іншу, внутрішню частину печери, можна використовувати для екстремального спелеотуризму.

Грот має надзвичайну естетичну привабливість, освітньо-наукову цінність, добру прохідність та є транспортно доступним. Обмежуючі фактори – активне вивітрювання стелі та знищеність більшості малюнків – усуваються шляхом інженерних та реставраційних робіт. Перспективне екскурсійне використання Баламутівського гроту оцінено теж у 2 бали.

Печера Піонерка найменш потенційно придатна для екскурсійного використання порівняно з попередніми печерами, але на фоні інших показників є досить перспективна.

Обмежуючі фактори використання печери – сезонне затоплення нижнього поверху – легко долаються при її обладнанні. Оцінка її 1 бал (при максимальній оцінці – 3 бали).

Для лікувально-оздоровчого використання оцінювалися лише перспективні для цього виду використання печери – Попелюшку та Буковинку.

Так, печера Буковинка має великі лікувально-оздоровчі властивості (див. додаток XVIII) (наявність сприятливої підземної атмосфери), при цьому має достатній об'єм (11250 м³) та транспортну доступність. Але як ми вже зазначали вище, в печері є обмежуючі фактори. Через них неможливе обладнання печери для лікувальних цілей. Тому ми оцінили печеру в 0 балів і для цього виду спелеовикористання.

Печера Попелюшка має надзвичайно великі лікувально-оздоровчі властивості (в печері наявний сприятливий мікроклімат – газовий склад повітря – та корисні мінеральні води сульфатно-кальцієвого типу), вигідну транспортну доступність, великий об'єм (706637 м³). Це визначає її як потенційно придатну та перспективну для даного виду використання. Ми оцінили її у 3 бали.

За умови влаштування входу в Попелюшку з українського боку, печеру можна буде обладнати і використовувати для лікування населення.

3.7. СЕРЕДНЬОВІЧНІ ОБОРОННІ СПОРУДИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПІЗНАВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ

Україна – країна, що в усі часи перебувала між різними політично етнокультурними ойкуменами: Заходом і Сходом, Північчю і Півднем. Такий буферний статус вимагав від державників та чільників українських земель невпинно дбати про оборону рідного краю від численних загарбників. Так, століття за століттям поставили на українській землі величні замки, могутні фортеці та оборонні чернечі обителі.

Усі збережені пам'ятки архітектури і містобудування України зараз перебувають під охороною й на обліку держави. Найбільше фортифікаційних споруд, з огляду на особливості історико - регіонального розвитку, збереглося на заході України. Саме в цьому регіоні найбільшого розквіту досягла Давньоруська держава (доба Данила Галицького, якому вдалося об'єднати землі від Карпат до Дніпра) й найдовше протрималась українська державність. А згодом саме тут на місці давньоруських твердинь, польські завойовники вибудували свої перші кам'яні замки, аби утримати новозахоплені руські краї у покорі.

На сьогоднішній день багато замків і фортець знаходяться не в досить атрактивному стані, тому сьогоднішня державна політика і сама держава акцентує свою увагу на відновленні історичних цінностей доби Середньовіччя саме в нашому регіоні.

Деякі міста зі своїми відновленими спорудами вже готові приймати групи як українських так і іноземних туристів, зокрема Кам'янець-Подільський, Хотин, Олеськ, Луцьк, Мукачеве.

Незважаючи навіть на такий жахливий стан деяких фортець на західній Україні, багатьом подорожуючим цікаво дізнатися про історичні події та баталії споглядаючи руїни замку і уявляти все розказане гідом.

Вся проблема збереження замкових комплексів полягає в недостатньому виділенні коштів на реставраційні роботи. Адже зробивши це можна і національну історичну культуру підняти і збільшити потік іноземних туристів до України.

Особливості створення оборонних об'єктів в епоху Середньовіччя та їх архітектурні стилі

Організація охорони племінних та державних земель, утворення спеціальних структур та побудова споруд для цього просліджується на території України з часу розселення тут слов'янських племен.

Оскільки держава антів, а потім і слов'янські племена страждали від постійних навал кочівників, то свою оборону і захист територій вони організовували не лише силою зброї, а й з допомогою будівництва городищ. Усього археологи дослідили понад півтори тисячі таких споруд. Частина їх походить ще з доісторичного часу, але переважно це V – VII ст. Слов'яни не мали сил, щоб перемогти ворога у чистому полі, тому й оборонялися тим, що ставили скрізь укріплення, в чому були великими фахівцями.

Майже всі архітектурні споруди – храми, замки, фортеці тощо – завжди споруджувались з урахуванням екологічних особливостей того чи іншого ландшафту.

Оборонні споруди завжди будувались на підвищенні. Силует замки чи фортеці чітко вимальовувався на фоні неба, споруда вражала своєю відповідністю навколишньому пейзажу, була домінантою забудови поселення. Цей прийом знайшов подальший розвиток у професійній архітектурі.

В Західній Україні є багато архітектурних споруд, які мають величний вигляд на фоні природного ландшафту. Яскравим прикладом поєднання архітектури та природного ландшафту є замки.

Більшість замків споруджувались на високих пагорбах, скелях, у місцях важкодоступних для ворогів (Кремецький, Олеський, Мукачівський замки тощо). Руїни цих замків і тепер нагадують про мужність захисників своєї землі та є мальовничою окрасою навколишніх ландшафтів. Але було також чимало оборонних споруд, які зводились у місцях рівнинних, заболочених або оточених водою (наприклад, Бережанський замок).

Фортифікаційні споруди були побудовані в різних стилях, зокрема раннього бароко (наприклад, Бродівський замок на Галичині). В декорі замків простежувався стиль ренесансу (наприклад, у Бережанському замку, Збаразському, Добромільському). Замки та фортеці в ході історії зазнавали руйнувань. Після відновлення вони частково набували нового

вигляду, відповідно і змінювався архітектурний стиль. Так, Скаладський замок, після реставрації у ХІХ ст. набув рис неоготики.

Однією з перших квадратних бастіонних споруд в Україні є Олеський замок, збудований у 1564 році. По периметру фортеця була оточена ровом, який зберігся до наших днів. У ХVІІІ ст. замок втратив свої оборонні функції. Замоквий двір забудований цегляними корпусами. Три з них двоповерхові, один – триповерховий. До замку передбачено два в'їзди. Головним корпусом тут вважається палац, розташований у південно-східній частині. Він прямокутний у плані, триповерховий, з двома входами. Між входами на рівні другого поверху раніше був балкон із балюстрадою, що спиралася на аркадну галерею першого поверху.

Справжньою перлиною давньоруського фортифікаційного мистецтва є Острозький замок. Замок розташований на відносно невеликому (0,7 га) овальному майданчику на пагорбі. Сама природа тут піклувалася обороною місця: південна та східна сторони замку виходили на крутий схил більш як 20-метрової висоти, а північна та західна частини відділені від міста глибокими rovami на основі колись існуючого тут яру. В ансамбль замку входять сьогодні чотири основних будівлі: житлова оборонна вежа – «Вежа мурована», Богоявленська церква, башта Нова та дзвіниця більш пізньої забудови (1905 р.). Найдавніша споруда фортеці – «Вежа мурована» (так її названо в акті від 1603 р. про розділ маєтків князя К.-В. Острозького поміж його синами). Перші камені в її фундамент поклав ще Даниїл Острозький. Розміщена вона біля південно-східного рогу замкового пагорба. Це досить рідкісний для України тип середньовічної башти-донжона. В нижньому ярусі споруди зберігалися різноманітні припаси, тут же було зроблено глибокий колодязь. Верхня частини башти – результат пізніших перебудов ХІХ - початку ХХ століть.

Частиною оборонних споруд були церкви. Наприклад, в Острозькому замку, де церква була частиною оборонних споруд міста: для цього її північну стіну, яка виходить на глибокий штучний рів, було потовщено до 2,8 м та з'єднано із фортечними стінами. В нижній її частині з'явилися бійниці, у верхній – досить широкий уступ для вартових. Церква більш як 200 років стояла пустою і до середини ХІХ ст. перетворилася на руїну. Лише в 1886 р. почалася реконструкція храму за проектом архітектора В.

Токарева. Відновлення, в ході якого була збережена лише північна стіна з бійницями, було завершено в 1891 р. Копія в натуральну величину зберегла основні пропорції чотиристовпного п'ятиглавого храму, так характерного для давньої Русі.

Фортецею, збудованою за зразками голандського фортифікаційного мистецтва була Бродівська. В проектних працях брали участь, певне, Г. де Боплан та А. Дель Аква. Твердиня постала в західному кінці міста Броди, з іншого боку її захищали болота і ставки. Фортеця була яскравим прикладом оборонної споруди раннього бароко. В плані це був п'ятикутник, оточений глибоким земляним ровом. Укріплення склалися з 5 бастіонів і куртин із казематами в товщі валів, виконаними з цегли та каменя. Усіх казематів, враховуючи шестигранні, налічується 75. Бастіони простотою своєї побудови нагадували аналогічні споруди Підгорецького замку. В'їзд до замку здійснювався через підйомний міст із боку міста.

Принципи територіальної побудови оборонних споруд

Оборонні споруди завжди будувались групами оскільки, одну твердиню було завжди легше взяти, ніж кілька одним рейдом. Якщо завойовувався один замок, то його мешканці завжди могли сховатися на деякий час у сусідньому. Особливості створення фортифікаційних споруд були різноманітними. Зокрема, можна виділити територіальне створення за такими принципами:

1. Побудова замків за особливостями рельєфу (за рельєфом). Замки в більшості випадків будувалися на високих пагорбах, а іноді – на високих горах. Це давало змогу краще відбиватись і атакувати ворога, котрий насувався на фортецю. Але були й винятки побудови замків у низинах (Бережанський замок, Червоноградський замок).

2. За місцем створення в структурі міста (еволюційного розвитку). Оборонну споруду могли спорудити на передовій міста з роздільними мурами, які плавно переходили в оборонний редут самого населеного пункту. З другого боку сама фортеця з усіма стрільницями і бойовими позиціями могла знаходитись в глибині міста, для кращого огляду позицій противника з усіх чотирьох сторін.

3. Спорудження замку на перехресті торгових шляхів (за принципом форпосту). Такі замки зазнавали найбільшого ураження від ворогів, навіть від тих, хто не мав намірів захоплювати їх. Такі

споруди переважно були відділені від самого міста. Вони слугували також сигналом про наближення ворога, основний удар завжди замок-форпост приймав на себе, а коли ворог проривався до міста в бій вступала більшість населення.

4. Побудова поблизу ще однієї фортеці чи замку (за страховим принципом). Принцип, який можна назвати «страховкою поразки». Якщо поряд є ще одна фортифікаційна споруда неподалік, то військо, що відступає, завжди може сховатися, відновитися і підготуватись до поспішної оборони від вже послабленого війська противника.

Історико-хронологічні принципи побудови оборонних споруд

Історико-хронологічна побудова угруповань оборонних споруд безпосередньо пов'язана з перебігом історичних подій на Західній Україні. Тому доцільно було б їх поділити за такими принципами:

– Створення замків в певний період (оборонна необхідність). Коли на певній території осідало якесь поселення, воно розбудовувалось і починало займатися господарською діяльністю, але не думало про оборону від кочівників чи інших ворогів. На спорудження оборонного замку наштовхувало перше пограбування з боку ворогів. Тому в міжвоєнний період, у період затишшя на Україні великої інтенсифікації побудови замків не було.

– Принцип історичної непорушності. Коли створювався замок, місце для нього вибиралось досить довго. Адже там де засновували дерев'яні укріплення, там згодом велась перебудова в кам'яну фортецю. А отже замок не зміщували і не перебудовували в другому місці, а саме там, де предки спорудили городище, там завжди існувала фортеця.

– За історичними особливостями території (принцип пануючої нації). На території Західної України було безліч етнографо- та державноспецифічних областей областей, князівств, округів і навіть частин держав. Тому створення деяких із замків велось з урахуванням саме місцевої, характерної для пануючого народу воєнної архітектури. Звичайно, могли бути й винятки, коли князь чи гетьман міг запросити іноземних військових інженерів з інших країн для побудови більш потужнішого і надійнішого замку.

3.8. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ЗАМКІВ ТА ФОРТЕЦЬ (НА ПРИКЛАДІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Замки та фортеці Хмельницької області є одними з об'єктів рекреаційно-туристичного потенціалу регіону та займають чільне місце поруч із пам'ятками громадської, промислової, сакральної, військової архітектури, скульптурними пам'ятками, архітектурними монументами і пам'ятками садово-паркового мистецтва, а також різними цікавими об'єктами природи. Наявність в області фортифікаційних споруд у більшій чи меншій мірі може додатково привернути увагу тих відвідувачів, які цікавляться історією рідного краю, його культурою та визначними пам'ятками. Тому розвиток туристичної інфраструктури навколо цих об'єктів дав би можливість додаткового надходження коштів до місцевих бюджетів, що в свою чергу приводило б до збільшення направлення вільних коштів на реставраційні та ремонтні роботи з метою відновлення, відбудови і підтримки існуючих на сьогодні в області замків та фортець.

У Хмельницькій області є 12 фортифікаційних споруд різного ступеня збереженості та значення. Кожний із цих об'єктів має свої особливості – чи то в її розміщенні, стані збереження, наявності поблизу інших цікавих об'єктів, чи в розвитку туристичної інфраструктури тощо. Тому кожний замок (фортеця) має свою рекреаційно-туристичну привабливість, яка залежить як від вищезгаданих факторів, так і від багатьох інших. Оцінка цього показника дає змогу виявити: 1) найбільш цікаві та привабливі для туристів фортифікаційні споруди; 2) першочергові заходи, необхідні для підвищення ступеня привабливості об'єктів та визначення пріоритетних напрямків розвитку туристичних комплексів на основі існуючих фортифікаційних споруд.

Для оцінки рекреаційно-туристичної привабливості замків та фортець обрано 13 критеріїв. До них належать: ступінь збереженості замку (фортеці); наявність навколо замку чи фортеці цікавих об'єктів природи; наявність інших пам'яток архітектури; зручність розташування замку (фортеці); наявність в замку (фортеці) музею; наявність об'єктів туристичної інфраструктури довкола замку чи фортеці; цінність пам'ятки (який статус має замок чи фортеця); проведення реставраційних та ремонтних робіт з метою збереження

об'єкта; проведення різних розважальних, пізнавальних, спортивних та інших заходів на терені замку (фортеці); висвітлення об'єктів у засобах масової інформації; можливість поєднання відвідування замку з іншими цікавими об'єктами, розташованими неподалік; наявність поблизу замкових комплексів місцевостей, пов'язаних із життям чи перебуванням тут видатних особистостей; можливість поєднання історико-пізнавального та рекреаційно-лікувального туризму. В сукупності ці критерії дають загальну оцінку рекреаційно-туристичної привабливості фортифікаційних споруд. Проаналізувавши їх, можна зробити висновки щодо доцільності створення та розвитку рекреаційно-туристичних комплексів на базі існуючих замків та фортець Хмельницької області.

За ступенем збереженості можна виявити найбільш привабливі об'єкти військово-фортифікаційної архітектури регіону дослідження. З огляду на сучасний стан замків та фортець Хмельниччини, їх умовно поділяють на чотири групи [53]:

- замки та фортеці, що збереглися майже повністю, мають задовільний технічний стан і потребують незначних витрат на реставраційні та ремонтні роботи;

- замкові комплекси, що дійшли до нас із деякими втратами та потребують значних реставраційних та відновлювальних робіт;

- замки, що збереглися фрагментарно і підлягають реконструкції лише окремі замкові споруди;

- замкові комплекси, що збереглися лише у вигляді руїн з окремими частинами споруд і не підлягають відновленню.

До першої групи можна віднести Кам'янець-Подільську та Меджибізьку фортеці, до другої – Старокостянтинівський та Ізяславський замки, до третьої – Летичівський та Сатанівський замки і до четвертої групи – решту 6 замків Хмельниччини. Відповідно зі зниженням ступеня збереженості замкових комплексів знижується їх рекреаційно-туристична привабливість. Тому для підвищення цього рівня слід вишукувати альтернативні рекреаційно-туристичні ресурси, що знаходяться довкола фортифікаційних споруд з метою підвищення рівня зацікавленості з боку відвідувачів

Наявність навколо замку чи фортеці цікавих об'єктів природи значно підвищує їх рекреаційно-туристичну привабливість. Такими об'єктами можуть бути мальовничі ландшафти, наявність лісових

масивів, водосховищ, живописні річкові долини тощо. Великим плюсом у цьому плані може бути розміщення неподалік замку чи фортеці природоохоронних територій – заказників, заповідників, парків тощо. В Хмельницькій області у 1996 році, згідно з Указом Президента України «Про збереження та відтворення природних ландшафтів півдня та південного заходу Хмельницької області», створено Національний природний парк Подільські Товтри на терені Кам'янець-Подільського, Чемеровецького та Городоцького районів [133]. У межах цього парку знаходиться 6 із 12 фортифікаційних споруд області. В перспективі – створення на терені північних районів Хмельниччини Національного природного парку Мале Полісся, у межах якого бути розташований Ізяславський замок. Це може додатково привернути увагу відвідувачів до ознайомлення з пам'ятками архітектури оборонного типу.

Збільшує рекреаційно-туристичну привабливість і наявність довкола замкових споруд інших пам'яток архітектури – громадської, промислової, культової (сакральної), архітектурних монументів, пам'яток садово-паркового мистецтва тощо [165]. Найкращим прикладом є місто Кам'янець-Подільський, яке має цілий арсенал пам'яток архітектури різних стилів, видів та культур [24, 64]. Непогане поєднання різних пам'яток архітектури в містах Старокостянтиніві, Ізяславі, селищах Летичеві та Сатанові, хоча вони за кількістю й ступенем збереженості значно поступаються Кам'янцю-Подільському.

Зручність розташування фортифікаційних споруд також впливає на їх рекреаційно-туристичну привабливість. Більшість замкових комплексів Хмельницької області мають невідгдане та важкодоступне для туристів розташування (переважно у невеликих і віддалених від головних магістралей поселеннях із поганими шляхами сполучення, а то і взагалі без них). Тому ці об'єкти для туристів залишаються маловідомими. Така віддаленість фортифікаційних споруд від головних транспортних шляхів не тільки не сприяє їх відновленню, але й, вірогідно, що приводила і приводить до більшої руйнації комплексів. Найбільш вдало розташованими замковими комплексами області можна вважати Кам'янець-Подільську, Меджибізьку фортеці, Старокостянтинівський та Летичівський замки. Найгірше щодо розташування виглядають замки у Чорнокозинцях, Рихті, Сутківцях, Зінькові та Панівцях.

Наявність у замку (фортеці) музею сприяє підвищенню рекреаційно-туристичній привабливості об'єкта. Відвідувачі можуть не лише оглянути фортифікаційну споруду, але й ознайомитись на місці з історією її виникнення, розвитку та розквіту. В Хмельницькій області, на жаль, у більшості замкових комплексів музеї відсутні, вони функціонують лише у Кам'янець-Подільській та Меджибізькій фортецях. Відповідно, привабливість цих фортифікацій значно вища в порівнянні з іншими замковими комплексами. В майбутньому, при проведенні реставраційних та відновлювальних робіт, можливе відкриття музеїв у Старокостянтинівському та Ізяславському замках. Щодо інших замків, то з огляду на ступінь їх збереженості створення музеїв тут є неможливим.

Організація об'єктів туристичної інфраструктури – готелів, кемпінгів, ресторанів, розважальних закладів тощо – також дозволяє значно підвищити рівень рекреаційно-туристичної привабливості замкових комплексів. Це насамперед стосується транзитного, тривалого та довготривалого туризму. Сьогодні головною проблемою організації об'єктів туристичної інфраструктури є їх модернізація, перепрофілювання, кардинальні зміни у сфері обслуговування, приведення до європейських стандартів. Найбільші зрушення в цьому плані має місто Кам'янець-Подільський. Інші населені пункти з об'єктами фортифікаційного будівництва не мають об'єктів туристичної інфраструктури відповідного рівня.

Цінність пам'ятки також визначає її привабливість. Більшість замкових комплексів Хмельницької області мають статус пам'яток архітектури місцевого значення і лише Кам'янець-Подільська та Меджибізька фортеці мають статус пам'яток архітектури державного значення. На базі цих об'єктів створено історико-архітектурні заповідники «Кам'янець» та «Меджибіж» [24, 57, 64].

Проведення реставраційних та ремонтних робіт із метою збереження фортифікаційних споруд теж впливає на їх рекреаційно-туристичну привабливість. Темпи таких робіт у замкових комплексах Хмельницької області могли б бути кращими. Можна відмітити деякі позитивні зрушення у Старокостянтинівському замку. Деяка підтримка споруд проводиться у Кам'янець-Подільській та Меджибізькій фортецях, хоча на недостатньому рівні. Що стосується інших замкових комплексів, то тут не лише відсутні будь-які відновлювальні роботи, але й не робиться взагалі

нічого для підтримки та збереження сучасного стану фортифікацій. Така байдужість з боку місцевої влади призводить до подальшої руйнації замкових комплексів. Прикладом такого недбалого ставлення до історичних пам'яток може слугувати нещодавнє руйнування пам'ятки архітектури національного значення – Надбрамної вежі Польської брами, унікальної фортифікаційно-гідралічної споруди початку XVI століття у Кам'янці-Подільському.

Проведення різних розважальних заходів на терені замку не тільки збільшує його рекреаційно-туристичну привабливість, але й сприяє популяризації комплексу не лише в області, а й за її межами. Сьогодні тільки у Кам'янець-Подільській та Меджибізькій фортецях вживаються подібні заходи. Наприклад, у Кам'янці-Подільському проводять різноманітні фестивалі, свята, спортивні програми, зокрема Міжнародний лицарський турнір «Terra heroïka», Міжнародний фестиваль «Сім культур», Міжнародний фестиваль із повітроплавання, Чемпіонат з авторалі тощо. У Меджибізькому замку, починаючи із 2005 року, щорічно проводиться історико-музичний фестиваль «Стародавній Меджибіж». Що стосується інших замкових комплексів області, то проведення подібних розважальних заходів на їх базі хоча і можливе, але практично відсутнє не стільки через їх незадовільний технічний стан, скільки через запущеність та захаращення території чагарниками і деревами й бездіяльність місцевої влади щодо впорядкування території цих замків.

Підвищує рівень рекреаційно-туристичної привабливості замків та фортець висвітлення, підтримка та популяризація їх у засобах масової інформації. На жаль, сьогодні ця підтримка стосується лише окремих фортифікаційних споруд – Кам'янець-Подільської та Меджибізької фортець. Останнім часом більше уваги приділяється Старокостянтинівському замку. Значно менше у ЗМІ висвітлюється Летичівський, Ізяславський, Сатанівський замок і майже не звертається увага на решту замкових комплексів Хмельниччини, що призводить до того, що переважній більшості громадян вони просто невідомі.

Важливим критерієм рекреаційно-туристичної привабливості є можливість відвідувати, крім замкового комплексу, й інші цікаві об'єкти розташовані у найближчих населених пунктах. Хмельницька

область має значний потенціал пам'яток архітектури різного значення, розміщених майже рівномірно по всій області. Але ці об'єкти слід визначати, враховуючи тривалість маршрутів від замків (фортець) до них, що не повинна перевищувати 1 – 2 години. Наприклад, всього за декілька годин можна побувати в Зіньківському замку, Михайлівській церкві XVIII століття, Троїцькому римо-католицькому костельці XVIII століття, садибі XIX століття, відвідати село Адамівку Віньковецького району – давній центр гончарства на Поділлі та Покровську церкву XVIII століття, далі – побувати у Сутковецькому замку і Покровській церкві-фортеці XV століття, на паперовій фабриці XIX століття та водяному млині XIX століття у Проскурівці Ярмолинецького району, а потім – Малієвецькому парку-пам'ятці садово-паркового мистецтва XVIII століття [11]. Це дасть змогу відвідувачам не лише побувати в одній фортифікаційній споруді, але й дізнатися про інші пам'ятки, розташовані неподалік.

Суттєво може вплинути на збільшення відвідувачів замкових комплексів і наявність тут місць, пов'язаних із видатними особистостями. Так, відвідуючи Летичівський замок, можна побувати на могилі народного героя Поділля – Устима Кармелюка, а також в санктурії Летичівської Божої Матері. У Меджибожі туристи мають змогу побувати у некрополі основоположника хасидизму Ізраеля-Баал-Шем-Това (1689-1760) тощо [11].

Впливає на рівень рекреаційно-туристичної привабливості замків і можливість поєднання тут історико-пізнавального та рекреаційно-лікувального туризму. Таким прикладом є містечко Сатанів, в околицях якого розвідано родовища мінеральних вод «Збручанське» та створено санаторно-курортну зону [125]. Відвідувачі курорту Маків Дунаєвецького району мають можливість побувати у Кам'янець-Подільській фортеці.

Оцінка рекреаційно-туристичної привабливості проводилася за трибальною шкалою, причому 3 бали визначалися як «добре», 2 бали – «задовільно» та 1 бал – «незадовільно». У сукупності критеріїв оцінка рекреаційно-туристичної привабливості замків та фортець розподілила їх на п'ять груп: висока, достатня, середня, низька та дуже низька. Відповідно до цього замкові комплекси Хмельницької області за рекреаційно-туристичною привабливістю розподіляються так:

- *висока* (33 – 40 балів) – Кам'янець-Подільська, Меджибізька фортеці;
- *достатня* (25 – 32 бали) – Летичівський та Старокостянтинівський замки;
- *середня* (17 – 24 бали) – замкові комплекси у Сатанові та Ізяславі;
- *низька* (9 – 16 балів) – замкові комплекси у Жванці, Панівцях та Рихті;
- *дуже низька* (1 – 10 балів) – замки у Зінькові, Сутківцях та Чернокозинцях.

До об'єктів високої рекреаційно-туристичної привабливості (33 - 40 балів) відносять Кам'янець-Подільську та Меджибізьку фортеці. Найбільшу кількість балів – 37 – отримала Кам'янець-Подільська фортеця. Маючи досить зручне розташування, у місті, котре довгий час було визначним центром Поділля, адміністративним центром повіту, воєводства, намісництва, губернії, округу, області [64], а також досить високий ступінь збереженості, вона найбільше привертає увагу туристів у порівнянні з іншими замковими комплексами Хмельницької області. До того ж тут можна вдало поєднати такі різні види туризму, як пізнавальний, краєзнавчий, культурно-розважальний, історико-етнографічний, релігійний, історико-культурний, ландшафтно-екологічний, спортивний, діловий, навчально-освітній тощо. В Кам'янці-Подільському вперше в Україні створено та успішно діє туристичний кластер «Кам'янець».

Маючи багато цікавих пам'яток архітектури (міська ратуша, Польська та Руська брами, кафедральний собор XV століття, турецький мінарет, дерев'яна Хрестовоздвиженська церква XVIII століття, інші пам'ятки Старого Міста), цікаві об'єкти природи (ботанічний сад, мальовничі краєвиди каньйонів річки Смотрич), а також зручне розташування й налагоджену туристичну інфраструктуру, Кам'янець-Подільський у майбутньому може стати значним туристичним центром Поділля.

Меджибізька фортеця за оцінкою рекреаційно-туристичної привабливості отримала 33 бали. Вона має досить високий ступінь збереженості, розташована у мальовничій місцевості біля злиття річок Південного Бугу та Бужка на важливому автошляху Львів –

Вінниця. Тут функціонує музей фортеці, етнографічний музей, також нещодавно відкритий музей голодомору 1932-1933 років. Маючи ще низку цікавих архітектурних пам'яток (некрополь Баал-Шем-Тови, старосєврейське кладовище, Троїцький костьол XVII століття, колони, ротонди XVII століття, палац XVI століття), у Меджибожі можна поєднати краєзнавчий, історико-культурний, історико-етнографічний, культурно-розважальний, релігійний та зелений туризм.

Достатня рекреаційно-туристична привабливість (21 – 30 балів) характерна для Летичівського та Старокостянтинівського замкових комплексів. Летичівський замок, маючи вигідне розташування та задовільний технічний стан, отримав 26 балів. У цьому містечку є змога поєднати відвідування місцевого замку з іншими пам'ятками архітектури (санктуарій Летичівської Божої Матері, могила народного героя Устима Кармелюка, Михайлівська церква з дзвіницею XVII століття, костьол Успіння XVII століття тощо). Тут органічно поєднується пізнавальний, історико-культурний, краєзнавчий, релігійний та зелений туризм.

Старокостянтинівський замок (25 балів) посідає четверте місце за рекреаційно-туристичною привабливістю. Він розташований у мальовничій місцевості біля злиття річок Случі та Ікопоті. У Старокостянтиніві є чимало цікавих пам'яток архітектури (історичний музей, костьол Іоанна Хрестителя XVIII століття, неподалік розташований історико-культурний заповідник «Самчики»). Проведення реставраційних робіт сприяє збільшенню відвідувачів. У Старокостянтиніві можна вдало поєднати краєзнавчий, історико-культурний, ландшафтно-екологічний та зелений види туризму.

До об'єктів середньої рекреаційно-туристичної привабливості (17 – 24 бали) належать замкові комплекси у Сатанові та Ізяславі. Сатанівський замок (20 балів) завдяки розташуванню в санаторно-курортній зоні все ж таки має трохи вищий рівень привабливості. Завдяки наявності тут Троїцький монастиря XVI-XVIII століть, синагоги XVI століття та інших пам'яток, у Сатанові можна вдало поєднати курортно-лікувальний, історико-культурний, краєзнавчий, спортивний та зелений види туризму.

Ізяславський замок (18 балів) розташований на березі річки Горинь. Ступінь збереженості та відсутність відновлювальних робіт

не сприяють його популяризації, проте наявність в Ізяславі пам'яток архітектури (костюл Іоанна Хрестителя XVI століття, монастир Бернардинців початку XVII століття, садиба XVIII століття) дозволяє поєднувати тут краєзнавчий, історико-культурний та зелений туризм.

Низька рекреаційно-туристична привабливість (9 – 16 балів) притаманна таким фортифікаційним спорудам регіону, як замки у Жванці, Панівцях та Рихті. Жванецький замок (15 балів), який розташований у безпосередній близькості від Хотинської та Кам'янець-Подільської фортець на важливій автомагістралі Житомир – Чернівці, все ж не має значної рекреаційно-туристичної привабливості через низький ступінь збереження замку, відсутність реставраційних робіт та погане висвітлення замку в ЗМІ. Більшість туристів, мандруючи з Кам'янець-Подільської до Хотинської фортеці, просто обминають його, не знаючи, що у Жванці існує замок. Хоча й тут можна поєднати краєзнавчий, історико-культурний, ландшафтно-екологічний, спортивний та зелений види туризму.

Панівецький замок та замок у Рихті, відповідно до критеріїв оцінювання, отримали по 9 балів. Розташування цих замкових комплексів у безпосередній близькості до Кам'янця-Подільського, а також кращий технічний стан, ніж в інших оборонних спорудах, дозволяє віднести їх до цієї групи.

До дуже низької рекреаційно-туристичної привабливості (1 – 8 балів) можна віднести 3 замкових комплекси Хмельницької області (у Зінькові, Сутківцях, Чернокозинцях). Низький ступінь збереження, неможливість відновлення окремих замкових комплексів, незручне розташування у важкодоступних місцях, відсутність фінансування з метою збереження та підтримки замкових комплексів не тільки не сприяють підвищенню рекреаційно-туристичної привабливості, але й з кожним роком її знижують. Переважній більшості туристів ці замки теж залишаються невідомими, тому тут буває невелика кількість відвідувачів. Із метою підвищення рівня привабливості цих комплексів, доцільно поєднувати на навколишніх територіях пізнавальний та зелений види туризму.

Половина замкових комплексів – 6 із 12 – мають низьку та дуже низьку рекреаційно-туристичну привабливість. Це

пояснюється як поганим ступенем збереженості замків та фортець, відсутністю відновлювальних, реставраційних і ремонтних робіт, низькою популяризацією їх у ЗМІ, так і поганим рівнем розвитку туристичної інфраструктури. Маючи довкола замкових комплексів багато інших пам'яток архітектури, доцільно поєднувати тут різні види туризму, зокрема краєзнавчий, історико-культурний, ландшафтно-екологічний, спортивний, релігійний, зелений тощо.

4. РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В ПОЛЬЩІ

4.1. АТРАКЦЫЈНОЌ ТУРЫСТЫЧНА ВУЖЫНЫ ЧЭЎСТОХОВСКИЕЈ: ШКІС ГЕОГРАФІЧНО- КУЛЬТУРОВАУ НАРЫС (ТУРЫСТІЧНА АТРАКТЫВНІЌЬ ЧЭНСТОХОВСЬКОЇ ВІСОЧІНІ: ГЕОГРАФІЧНО- КУЛЬТУРОЛОГІЧНІЙ НАРЫС)

Region Wyżyny Częstochowskiej jako obszar szczególnie cenny przyrodniczo i kulturowo może się poszczycić bardzo bogatą dokumentacją naukową, będącą efektem stosunkowo wczesnej eksploracji badawczej. Od słynnej wyprawy naturalistów warszawskich (Taczanowski, Stronczyński, Waga) w rejon Ojcowa i Złotego Potoku minęło blisko 155 lat, a fascynacja naukowa tą krainą trwa nadal [250]. Obecnie podejmowane badania geograficzne mają nieco inny charakter. W dużym stopniu mają wymiar aplikacyjny i koncentrują się one na ocenie wpływu antropopresji na środowisko i krajobraz regionu.

Jest to ponadto obszar, na którym koncentrowało się już pradziejowe osadnictwo, które wykorzystywało walory tutejszej przestrzeni. Tym samym, region charakteryzuje się pełnym profilem kulturowym – występujące tu nawarstwienia kulturowe są przedmiotem badań i interpretacji archeologicznych, historycznych oraz kulturoznawczych.

Ze względu na to, iż jest to obszar cieszący się od wielu lat wzrastającym zainteresowaniem turystycznym, niezwykle ważne są aktualnie prowadzone studia nad waloryzacją turystyczną krajobrazu, a także oceną wpływu turystyki na geosystem Wyżyny. Dzisiejszy stan poznania środowiska przyrodniczo-kulturowego tego regionu pozwala już na próby opracowań kompleksowych walorów turystycznych.

Cechy środowiska przyrodniczego jako podstawa kształtowania się walorów turystycznych

W klasyfikacji dziesiętnej J. Kondrackiego (1998), wybrany obszar należy do makroregionu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej (341.3) i mezoregionu Wyżyny Częstochowskiej (341.31). W klasyfikacji geomorfologicznej S. Gilewskiej (1972) wyróżniony obszar należy do makroregionu Wyżyna Krakowska, mezoregion Płaskowzgórze Częstochowskie.

Tak wyróżniona Wyżyna Częstochowska zajmuje obszar 1 299 km² i rozciąga się między przełomową doliną Warty pod Częstochową na północy, a obniżeniem Białej Przemszy – Szreniawy na południu. Zachodnią granicę stanowi wyraźny próg strukturalny o schodkowym profilu, założony na wychodniach wapieni malmu, które zapadają pod kątem 6–8° ku NW. Na wschodzie Wyżyna Częstochowska opada stromym progiem denudacyjnym ku Wyżynie Miechowskiej [192].

Wyjątkowy charakter krajobrazu przyrodniczego całej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej «zakodowany» jest przede wszystkim przez jej budowę geologiczną, którą stanowią trzy główne piętra strukturalne [216]:

- sfałdowane utwory podłoża paleozoicznego,
- monoklinalnie ułożone utwory płyty mezozoicznej,
- pokrywowe osady kenozoiczne.

Dla rozwoju krajobrazu regionu najistotniejsze znaczenie ma płyta utworów węglanowych. Wyżynę tworzy bowiem płyta wapieni górnourajskich, nachylona monoklinalnie ku NE, gdzie zapada w piaskowcach i ilach kredowych Wyżyny Małopolskiej. Grubość płyty wzrasta od 300 m na wschód od Częstochowy do 450-500 m w części południowej. Pod względem pozycji stratygraficznej utwory węglanowe należą do oxfordu i dolnego kimerydu. Podstawowymi typami skał są na tym terenie wapień płytowe, skaliste, margliste, kredowe oraz margle.

Krajobrazową odrębność Wyżyny podkreśla od strony zachodniej kuesta o wysokości 100 m. Podłoże geologiczne w dużym stopniu decyduje o ewolucji krasowej rzeźby, która rozwijała się w zmieniających się warunkach klimatycznych. W górnej kredzie, doszło do transgresji morskiej, która doprowadziła do wypełnienia form krasowych. Pod koniec kredy, w wyniku ruchów laramijskich obszar został wydźwignięty i podlegał odpreparowaniu z osadów. Od tego czasu trwają intensywne procesy denudacji chemicznej i fizycznej tego terenu. Dla rozwoju rzeźby pierwszoplanowe znaczenie mają procesy krasowe, natomiast drugorzędne znaczenie mają procesy fluwialne, fluwioglacjalne i eoliczne.

Wykształcona w obrębie wierzchowiny rzeźba krasowa manifestuje się licznymi malowniczymi formami skalnymi – ostańcami krasowymi, a także setkami jaskiń i schronisk skalnych. Pokrywa utworów młodszych, «wygładza» nieco rysy rzeźby trzeciorzędowej. Na

obszarze Wyżyny Częstochowskiej osady kenozoiczne zajmują blisko połowę wychodni i zaliczyć je należy do dwóch pięter:

- trzeciorzędowych utworów w postaci glin, ilów i piasków zwietrzelinowych oraz utworów «formierskich», na które składają się piaski, gliny i ły z rumoszem,
- czwartorzędowych utworów piaszczystych, rzadziej gliniastych, ilastych i lessowych o zróżnicowanej genezie i pozycji stratygraficznej [217, 219].

Przeszłość geologiczna i wynikająca z niej urozmaicona rzeźba oraz warunki hydrogeologiczne całej Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej decydują o wykształceniu się specyficznych cech i elementów krajobrazu.

Analizowany obszar cechują typowe dla obszarów krasowych stosunki wodne. Przy słabo rozwiniętej sieci wód powierzchniowych istnieją zasobne zbiorniki wód podziemnych o wodach bardzo dobrej jakości [191, 200]. Ubóstwo wód powierzchniowych potwierdza gęstość sieci rzecznej Wyżyny Częstochowskiej wynosząca średnio 1km/km² [192]. Liczne, aczkolwiek o niewielkiej wydajności źródła, krótkie, często okresowe potoki stanowią podstawowe elementy tutejszej sieci hydrograficznej.

W obrębie Wyżyny Częstochowskiej wody podziemne występują w obrębie dwóch pięter: czwartorzędowego oraz jurajskiego, w tym poziomu piaskowców międzyrudnych (dogger) i poziomu wapieni górnourajskich. Największe znaczenie ma poziom górnourajski. Wody podziemne charakteryzują się bardzo dużą dynamiką [275]. Woda krąży w systemie porowym, systemie szczelinowym i systemie kanałowym. Wody tego terenu charakteryzują się na ogół dobrą jakością (klasa I a i I b). A. Kleczkowski [215] podaje, iż wody podziemne jury górnej mają temperaturę 9–11°C. Wykazują mineralizację 200–500 mg/l, wyjątkowo 600 mg/l.

Cechą szczególną krajobrazu naturalnego Wyżyny jest zróżnicowane pokrycie roślinne (7 zbiorowisk leśnych – buczyny na podłożu węglanowym oraz borów sosnowych na podłożu piaszczystym), a także bogaty świat zwierząt. W przyrodzie ożywionej spotykamy nadal wiele gatunków endemicznych i reliktowych.

Spośród pozostałych elementów środowiska naturalnego należy wymienić stosunkowo słabej jakości gleby – w przewadze rędziny i

bielice, często o płytkim profilu glebowym - bardzo trudne w użytkowaniu.

Powyższe elementy środowiska przyrodniczego można interpretować w kategoriach walorów turystycznych (zał. XIX).

Elementy kulturowe w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej

Podstawą wykształcenia się na Wyżynie Częstochowskiej zróżnicowanych walorów kulturowych jest złożona i długa historia osadnicza i gospodarcza. Trwający od schyłkowego paleolitu proces zagospodarowania terenu spowodował wykształcenie unikatowego krajobrazu. Jego wyjątkowość polega m.in. na harmonijnym splataniu i dopełnianiu walorów środowiska naturalnego z materialnymi przejawami działalności człowieka [181].

Procesy osadnicze na obszarze Wyżyny Częstochowskiej mają bardzo odległą, sięgającą paleolitu przeszłość. Źródła archeologiczne potwierdzają bytowanie na tych terenach ludności kultur prasłowiańskich: łużyckiej z epoki brązu oraz kultury przeworskiej z epoki żelaza [206, 219].

Wczesne średniowiecze było okresem, który charakteryzował się rozwojem osad obronnych, gęsto zabudowanych, otoczonych murami i fosami. Powstawały tu grody obronne wykorzystujące do budownictwa naturalny surowiec skalny, np.: Gąszczyk, Wały (Złoty Potok), Góra Birów [180, 182, 259].

Były one załążkiem większości stałych osad - złożonych z kilku lub kilkunastu chat.

Pod koniec X i w XI wieku w omawianym obszarze miała miejsce druga fala osadnicza – zaczęły powstawać załążki miast tworzonych przy małych grodach i ośrodkach religii chrześcijańskiej.

Czasy Kazimierzowskie na obszarze Wyżyny Częstochowskiej znaczą warownie zakładane w XIV w. przez Kazimierza Wielkiego dla ochrony granic Korony ze Śląskiem, będącym wówczas w sferze wpływów czeskich. Powstawały obronne rezydencje szlacheckie lub biskupie m.in.. Mirów, Ryczów, Przewodziszwice, Olsztyn, Ostrężnik, Ogrodzieniec, Bobolice. Rosnące poczucie bezpieczeństwa zdecydowało o wzroście intensywności procesów osadniczych. Dlatego wiek XIII i XIV był okresem krystalizowania się podstawowego zrębu miejskiej sieci osadniczej. Powstała wówczas sieć miast, pomiędzy którymi odległość nie mogła przekraczać jednego dnia drogi, czyli 17–20 km. Od XIV w. miasta te przyjmowały nowe funkcje, wyraźnie wzrosła pozycja

rzemiosła. Powstawały ośrodki skupione w dolinach rzecznych, wykorzystujące napęd koła wodnego. W tym okresie zaczęły powstawać także pierwsze osady górnicze, np. rud żelaza koło Zawiercia.

Następująca w XVII wieku kolejna fala osadnicza związana była z powstawaniem prywatnych miast i wsi a stare miasta uzyskiwały nowe przywileje. Wiele zamków uległo wówczas przekształceniu w renesansowe rezydencje. Upadek lub początek destrukcji przyniósł tym budowlom potop szwedzki.

Cechą charakterystyczną form własności na Wyżynie Częstochowskiej były folwarki – duże gospodarstwa rolne. Zabudowania tego typu zachowały się jeszcze np. w Jaroszowie, Poniku, Żarkach, Przewodiszowicach, Pabianicach, Żurawiu, Biskupicach, Zagórz.

Okres XIX w. zaznaczył się na Wyżynie Częstochowskiej jako czas wielkiego bumu rzemiosła wodnego. Doliny rzeczne zmieniły się w duże zagłębienia o załączkach struktur przemysłowych [249]. Młyny zbożowe i słodowe, kaszarnie, olejarnie, prochownie, papiernie, folusze, tkalnie, garbarnie, tartaki, kuźnie i fryszerki, hamernie, ślusarnie, szabelnie, to tylko niektóre z najpopularniejszych wówczas inwestycji lokowanych nad rzekami. Zapoczątkowane wówczas intensywne prace techniczne, w tym budowa licznych stawów i spiętrzeń w korytach rzek zainicjowały proces przeobrażeń naturalnych ekosystemów w dolinach. Przemianom przestrzennym na prowincji towarzyszyły zabiegi funkcjonalno-estetyczne powstawały liczne założenia parkowo-pałacowe.

Opisany styl gospodarowania typowy był na tym obszarze aż do wybuchu II wojny światowej. Wraz ze zmianą ustroju polityczno-gospodarczego na terenie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej zaznaczyły się wielkie przemiany znajdujące wyraz w zagospodarowaniu przestrzennym i fizjonomii środowiska. Majątki podworskie objęto uwłaszczeniem, dokonując ich parcelacji. Spowodowało to fragmentację powierzchni rolnych i leśnych. Miało to ogromne konsekwencje ekologiczne i fizjonomiczne. Upaństwowiono lasy. Na obszarach byłych folwarków powstawały Państwowe Gospodarstwa Rolne i Rybackie. Upadły zakłady rzemieślnicze lub były przymusowo unowocześniane - upaństwowiono i zelektryfikowano duże młyny wodne i fabryki – np. w dolinie Wiercicy [254, 249]. Zabudowania podworskie ulegały przebudowie lub zniszczeniu wskutek braku finansowego wsparcia. Wiele obiektów zabytkowych uległo całkowitemu zrujnowaniu. Miasta traciły i odzyskiwały prawa miejskie - zaczynały ugruntowywać swą

pozycję w tradycyjnej dla nich roli lub przyjmowały nowe funkcje, np. związane z obsługą przemysłu i usług a z czasem narastającego ruchu turystycznego [290].

Tak więc elementami kultury materialnej na tym obszarze są liczne obiekty zabytkowe. Należą do nich m.in. obiekty architektury sakralnej (kościół, kapliczki, figury świętych, liczne krzyże przydrożne); architektury obronnej (grodziska i strażnice); osadniczej i rezydencjalnej – dwory, pałace, całe układy architektoniczne, systemy hydrologiczne (stawy dekoracyjne i hodowlane), obiekty architektury przemysłowej (tartaki, młyny), komponowane układy zieleni (zabytkowe parki i ogrody) oraz obiekty małej architektury [244, 247, 245].

Dużą wartość przedstawia kultura duchowa i symboliczna, w tym zwyczaje, obrzędy, pielgrzymki, do miejsc otoczone szczególnym kultem. Jednym z jej aspektów, jest kultura ludowa związana z wodą. Znaczenie wody w kulturze ludowej zostało udokumentowane w literaturze etnologicznej [230, 243, 278]. Powszechnie uważano, że woda ma moc oczyszczającą i uzdrawiającą. Wokół Źródeł wody wykształciły się miejsca pielgrzymkowe i pątnicze związane z kultem leczniczej wody (cudowne źródelka, «złote studnie»), cudownych obrazów, figur, głównie św. Jana Nepomucena i objawieniami świętych [231]. Na Jurze można wskazać kilka lokalnych miejsc, do których pielgrzymowała lokalna ludność oraz miejsca pątnicze skupiające wiernych z odleglejszych stron. Stanowią one obecnie swoisty walor kulturowy dla turystyki pielgrzymkowej, religijnej i zdrowotnej.

Zaproponowana typologia walorów kulturowych w załączniku XX dopasowuje wiodące rodzaje turystyki kulturowej w klasyfikacji zaproponowanej przez A. M. von Rohrscheidta oraz A. Kowalczyka [224, 268].

Obszar Wyżyny Częstochowskiej charakteryzuje się bardzo dużym potencjałem turystycznym, który jest rezultatem złożonej ewolucji środowiska przyrodniczego oraz długiej historii osadniczej i gospodarczej. Obok stwierdzonych i opisanych powyżej walorów związanych z poszczególnymi obiektami przyrodniczymi i miejscami kulturowymi, występują określone cechy organizacji przestrzeni, które podnoszą w oczach turysty ogólny walor krajobrazowy regionu. Wśród nich należy wymienić wysoką lesistość regionu, niski wskaźnik urbanizacji i industrializacji, utrzymywanie tradycyjnych form gospodarowania ziemią (tzw. rolnictwo ekologiczne). Tradycyjne w

dużej mierze użytkowanie terenu powoduje, iż region ten jest niezwykle interesujący dla agroturystyki i tzw. ekoturystyki. Bliskość konurbacji katowickiej i aglomeracji częstochowskiej sprawia, że w regionie odbywa się wiele imprez o charakterze krajoznawczym – łączącym treści edukacyjne, poznawcze i rekreacyjne (zielone szkoły, warsztaty edukacyjna, lekcje terenowe).

Dodatkowo atrakcyjność Wyżyny Częstochowskiej podnoszą wysokie walory aerosanitarne powietrza, dobra dostępność komunikacyjna i stale wzrastająca i udoskonalana infrastruktura turystyczna (zaplecze hotelowe, żywieniowe, baza towarzysząca). Coraz częściej obserwujemy dowody przemysłanej polityki turystycznej gmin, które lansują własne produkty turystyczne szybko stające się marką regionu, a także organizują coraz liczniejsze imprezy turystyczne, wpisujące się na stałe w kalendarz imprez turystycznych popularnej Jury Częstochowskiej.

4.2. ZNACZENIE DZIEDZICTWA PRZEMYSŁOWEGO KONURBACJI KATOWICKIEJ (WOJEWÓDZTWO ŚLĄSKIE) DLA TURYSTYKI (ЗНАЧЕННЯ ПРОМИСЛОВОЇ СПАДЩИНИ КАТОВИЦЬКОЇ КОНУРБАЦІЇ (СІЛЕЗЬКЕ ВОЄВОДСТВО) ДЛЯ ТУРИЗМУ).

Konurbacja katowicka stanowi dziś urbanistyczny rdzeń województwa śląskiego. Województwo śląskie w obecnych granicach powstało 1 stycznia 1999 roku na obszarze o powierzchni 12,3 tyś. km² i jest najsilniej zurbanizowanym obszarem Polski. Po zmianach ustrojowych nastąpiła restrukturyzacja gospodarki w Polsce która doprowadziła w 1999 roku po raz pierwszy w historii regionu katowickiego do przewagi liczby pracujących w usługach nad zatrudnionymi w przemyśle.

W artykule opisano potencjał katowickiej konurbacji dla rozwoju turystyki przemysłowej. Wyszczególniono markowe produkty turystyczne obejmujące zachowane w oryginale historyczne obiekty poprzemysłowe i towarzyszącą im infrastrukturę komunalną, rewitalizowane obszary zdegradowane przez przemysł i adoptowane dla celów rekreacji, obiekty poprzemysłowe lub ich fragmenty zaadoptowane do innych niż turystyka celów a z turystyką silnie związane (np. sklepy,

galerie, instytucje kulturalne, obiekty gastronomiczne) a nawet mające na nią znaczący wpływ. Do markowych produktów najczęściej zwiedzanych i najwyższej ocenianych przez ankietowanych mieszkańców regionu należą: Kopalnia Zabytkowa Rud Srebronośnych w Tarnowskich Górach z Muzeum, Kopalnia Zabytkowa «Guido» w Zabrze, Skansen Górniczy «Królowa Luiza» w Zabrze, Tyskie Browary Książęce z Muzeum Piwowarstwa, Osiedla «Giszowiec» i «Nikiszowiec» w Katowicach, «Ficinus» w Rudzie Śląskiej, obszary rezerwatu Seget położonego na terenie wyrobisk dawnego górnictwa cynkowo-ołowiowego połączone z obszarem rekreacyjno-sportowym «Dolomity» obejmującym zarastający dawny kamieniołom dolomitu i położone w pobliżu obiekty związane z uprawianiem sportów zimowych, Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie obejmujący kompleks obiektów sportowych, hoteli, restauracji, park etnograficzny, ogród zoologiczny, planetarium, sztuczne zbiorniki wodne, kąpielisko, rosarium, wesołe miasteczko, kompleks handlowo-rozrywkowy «Silesia City Center» na terenach byłej kopalni «Kleofa» («Gottwald»), w skład którego wchodzi zrewitalizowane budynki maszynowni i cechowni oraz wieża wyciągowa, Górnośląska Kolej Wąskotorowa, Radiostacja w Gliwicach należąca do Muzeum w Gliwicach. Opisano antropogeniczne zbiorniki wodne i ich rolę w rekreacji.

Znaczenie turystyki w strategii rozwoju województwa śląskiego zapisane w programie na lata 2004-2013 jest niewspółmierne większe niż wskazują na to konkretne działania w tej dziedzinie władz administracyjnych. W artykule zwrócono uwagę na duże znaczenie w przyszłości dla promocji regionu powołanej w 2004 roku Śląskiej Organizacji Turystycznej. W zakończeniu opisano zagrożenia dla turystyki przemysłowej w konurbacji. Do najpoważniejszych należą takie czynniki obiektywne jak bliskie sąsiedztwo bardziej atrakcyjnych turystycznie regionów oraz rozproszenie środków finansowych na rewitalizację obiektów poprzemysłowych.

Rewolucja przemysłowa dokonująca się na przełomie XVIII i XIX wieku była jednym z najważniejszych etapów rozwoju cywilizacji. Wywołała istotny przewrót w stosunkach ekonomicznych i społecznych oraz daleko idące i niespotykane dotąd zmiany w środowisku. Z uwagi na niezbyt odległą przeszłość historyczne znaczenie tego okresu jest słabo zaznaczone w świadomości społecznej.

Jednym z kluczowych w Europie miejsc gdzie rozgrywała się przemysłowa rewolucja był obszar leżący dziś w granicach Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego określany katowicką konurbacją.

Konurbacja katowicka stanowi dziś urbanistyczny rdzeń województwa śląskiego obejmujący 17 miast położonych w centralnej jego części [199]. Województwo śląskie w obecnych granicach powstało 1 stycznia 1999 roku na obszarze o powierzchni 12,3 tys. km² i jest najsilniej zurbanizowanym obszarem Polski. W jego granicach znajduje się 71 miast z czego 19 na prawach powiatów grodzkich. Województwo w 2002 roku dostarczało 13,7 % PKB Polski. Materialny poziom życia w tym regionie uznawany jest za najwyższy w kraju. Decydujący wpływ na przestrzenną strukturę i morfologię dzisiejszej konurbacji katowickiej miał rozwijający się dynamicznie od XIX wieku przemysł ciężki bazujący głównie na występujących tu zasobach węgla kamiennego i rud cynkowo-ołowiowych. Jedną z cech krajobrazu tego obszaru są rozmieszczone w nim obiekty dokumentujące kolejne etapy rozwoju gospodarczego. Gwałtowna eliminacja z poprzemysłowego krajobrazu zamykanych zakładów rozpoczęła się od początku przemian ustrojowych w Polsce. Zniknęły przy okazji obiekty o dużym znaczeniu dla dokumentacji historii. Do nich należą między innymi hala Silesia w Katowicach-Wełnowcu czy dawna huta cynku «Uthemann» w Katowicach-Szopienicach, posiadająca unikalny w skali europejskiej zespół pieców muflowych. Czekają na zagospodarowanie wieża wyciągowa z zespołem dawnej kopalni «Szombierki» w Bytomiu, szyb «Andrzej» w Rudzie Śląskiej czy stara bytomska oczyszczalnia ścieków (pierwsza na świecie biologiczna oczyszczalnia ścieków). W tym okresie w wielu miastach konurbacji w strukturze zatrudnienia wzrastało znaczenie usług. W 1999 roku po raz pierwszy w historii regionu katowickiego liczba pracujących w usługach przekroczyła liczbę zatrudnionych w przemyśle. Towarzyszył temu postępujący proces suburbanizacji [271]. Obecnie w wielu miastach udział sektora usługowego przekracza 60%. Temu trendowi towarzyszy wzrost roli usług turystycznych i coraz większe zainteresowanie własnymi zasobami turystycznymi.

Z inicjatywy Prezydenta Miasta Zabrze w 2009 roku powołano przy Zabytkowej Kopalni Guido w Zabrzu Radę Naukową Międzynarodowego Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki. Ma to być organ doradczy Centrum a także

ciało opiniujące propozycje zabytków mających znaleźć się na projektowanej Światowej Liście Dziedzictwa Przemysłowego dla Turystyki. Wcześniej w 2004 roku powstała Śląska Organizacja Turystyczna.

Specyfika poprzemysłowego dziedzictwa w konurbacji katowickiej i jej znaczenie dla turystyki

Geosystem konurbacji należy do najsilniej zmienionych antropogenicznie środowisk w Europie. Był to do niedawna obszar największych zanieczyszczeń wód i powietrza na kontynencie. Restrukturyzacja gospodarki po zmianach ustrojowych w Polsce wpłynęła zarówno na zmniejszenie antropopresji jak i modyfikację priorytetów w planach rozwoju regionu. W związku z historią przemysłu niewątpliwym potencjałem turystycznym Śląska są wyłączone z produkcji obszary poprzemysłowe i znacznie wcześniej zaadoptowane dla rekreacji obiekty na terenach zdegradowanych przez działalność gospodarczą. Specyfiką spuścizny postindustrialnej opisywanego obszaru jest zachowanie układów architektonicznych w niezmiennym stanie od początków ich istnienia a także często zabytkowy park maszynowy w części zakładów przemysłowych. W modernizującej się w szybkim tempie Europie zachodniej jest to dość rzadkie zjawisko [198, 197].

Proces adaptacji dla turystyki i rekreacji obiektów poprzemysłowych województwa Śląskiego zbiega się ze światową «modą» na promowanie obiektów postindustrialnych jako markowych produktów turystycznych. Ukoronowaniem tego trendu było wpisanie na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w 1994 roku pierwszego na świecie obiektu poprzemysłowego (niemiecka huta żelaza z XIX-XX wieku w Volklingen). Niewątpliwie konurbacja katowicka jest regionem o największym w Polsce potencjale dla rozwoju turystyki przemysłowej i w tej dziedzinie należy spodziewać się największej progresji. Rozwój turystyki będzie miał w dalszej perspektywie wpływ na dynamizowanie gospodarcze regionu.

W tym celu należy poddać ocenie czynniki mające aktywizować ruch turystyczny związany z turystyką przemysłową w konurbacji.

Do najważniejszych należą:

- atrakcyjność produktów markowych;
- inne atrakcje turystyczne w otoczeniu obiektów poprzemysłowych;

– skuteczność promocji w regionie a przede wszystkim poza regionem;

– miejsce turystyki w strategii rozwoju województwa śląskiego;

– poziom obsługi ruchu turystycznego i dostępność komunikacyjna.

Duży wpływ na aktywność turystyczną w obrębie konurbacji mają i będą miały czynniki ponadregionalne. Należą do nich: poziom edukacji turystycznej w szkołach, ogólne trendy („mody”) w turystyce, poziom ekonomiczny i struktura wolnego czasu potencjalnych turystów.

Obiekty markowe związane z przemysłem jako produkt turystyczny

Na liście markowych produktów znajdują się lub powinny się znaleźć zachowane w oryginale historyczne obiekty poprzemysłowe i towarzysząca im infrastruktura komunalna, rewitalizowane obszary zdegradowane przez przemysł i adoptowane dla celów rekreacji, obiekty poprzemysłowe lub ich fragmenty zaadoptowane do innych niż turystyka celów a z turystyką silnie związane (np. sklepy, galerie, instytucje kulturalne, obiekty gastronomiczne) a nawet mające na nią znaczący wpływ.

Atrakcje turystyczne konurbacji związane z przemysłem można pogrupować następująco:

1. przystosowane do ruchu turystycznego podziemne fragmenty kopalni;

2. naziemne obiekty przemysłowe i poprzemysłowe;

3. zabytkowe osiedla robotnicze;

4. zagospodarowane do celów rekreacji wyrobiska i antropogeniczne zbiorniki wodne;

5. zachowane fragmenty konstrukcji zakładów przemysłowych w obrębie kompleksów urbanistycznych lub wkomponowane w pojedyncze budynki o innym przeznaczeniu;

6. inne (mosty, kolejki wąskotorowe, dworce kolejowe, kanały wodne, wieże wodne, bunkry itp.).

Wśród tych atrakcji najczęściej uznawanymi za produkty markowe są:

Ad. 1.

– Kopalnia Zabytkowa Rud Srebrnośnych z Muzeum w części naziemnej i «Sztolnia Czarnego Pstrąga» w Tarnowskich Górach;

– Kopalnia Zabytkowa «Guido» w Zabrze;

– Skansen Górniczy «Królowa Luiza» w Zabrze.

Ad. 2.

- Tyskie Browary Książęce z Muzeum Piwowarstwa;
- Zespół przemysłowy szybu «Alfred» z osiedlem robotniczym w Katowicach Wełnowcu.

Ad. 3.

- Osiedla «Giszowiec» i «Nikiszowiec» w Katowicach, «Ficinus» w Rudzie Śląskiej, «Zgorzelec» w Bytomiu, Donnersmarcka w Zabrze.

Ad. 4.

– Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie obejmujący kompleks obiektów sportowych, hoteli, restauracji, park etnograficzny, ogród zoologiczny, planetarium, sztuczne zbiorniki wodne, kąpielisko, rosarium, wesole miasteczko. Wszystko to w przeszłości było skomunikowane ze sobą najdłuższą w Europie naziemną kolejką linową «Elką». Kompleks ten pobudowany na przemysłowych nieużytkach jest rozmieszczony wśród przestrzeni zielonej na powierzchni 600 ha (dla porównania - powierzchnia Central Parku w Nowym Jorku wynosi 256 ha). Należy on do najbardziej imponujących dokonań w dziedzinie rewitalizacji przemysłowych nieużytków;

– Obszary rezerwatu Seget położonego na terenie wyrobisk dawnego górnictwa cynkowo-olowiowego połączone z obszarem rekreacyjno-sportowym «Dolomity» obejmującym zarastający dawny kamieniołom dolomitu i położone w pobliżu obiekty związane z uprawianiem sportów zimowych.

Ad. 5

– Kompleks handlowo-rozrywkowy «Silesia City Center» na terenach byłej kopalni «Kleofas» («Gottwald»), w skład którego wchodzi zrewitalizowane budynki maszynowni i cechowni oraz wieża wyciągowa;

– «Muzeum Śląskie w budowie» na obszarze przemysłowym KWK «Katowice»;

– Fragmenty zabudowy kopalni «Wieczorek» zaadoptowane przez galerię sztuki;

– Budynek lampiarni Zakładów Górniczo Hutniczych «Orzeł Biały» w Bytomiu zaadoptowany na mieszkanie prywatne.

Ad. 6

– Górnośląska Kolej Wąskotorowa;

– Radiostacja w Gliwicach należąca do Muzeum w Gliwicach.

Większość wymienionych produktów markowych ma charakter unikalny w skali Polski.

W odróżnieniu od przemysłowych obiektów Niemiec czy Wielkiej Brytanii starania Polski o wpisanie najciekawszych obiektów przemysłowych na listę światowego dziedzictwa nie zostały do tej pory zwieńczone sukcesem. Starania te dotyczą w pierwszej kolejności kopalń w Tarnowskich Górach i Zabrzu. Adaptacja do celów innych niż przemysłowe dla wielu zabytkowych obiektów industrialnych jest obecnie jedyną drogą służącą ich zachowaniu. Tym bardziej, że obserwuje się degradację i demontaż wielu opuszczonych zakładów przemysłowych. Przykładem postępującego demontażu jest stopniowe znikanie obiektów huty «Kościuszko» w Chorzowie. Planowany w to miejsce wielki kompleks handlowy ma włączyć resztki dawnej walcowni w nową konstrukcję architektoniczną co pozwoli na zachowanie fragmentów zakładu.

Ogółem liczba obiektów przemysłowych województwa śląskiego wpisanych do rejestru zabytków Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji w Warszawie wynosiła w 2006 roku 171. Najważniejsze z nich znajdują się dziś na «Szlaku Zabytków Techniki Województwa Śląskiego» biegnącego przez następujące miasta: Bytom, Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Gliwice, Katowice, Pyskowice, Radzionków, Ruda Śląska, Sosnowiec, Tarnowskie Góry, Tychy, Zabrze. Dzięki staraniom Wydziału Promocji i Współpracy Międzynarodowej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego i Śląskiej Organizacji Turystycznej wydano mapę Szlaku Zabytków Województwa Śląskiego z kartą informacyjną na odwrocie [276].

Wśród zabytków techniki na Szlaku znajdują się unikalne w skali kraju obiekty pokopalniane. Należą do nich: Zabytkowa Kopalnia Rud Srebronośnych w Tarnowskich Górach z 270 metrowym podziemnym korytarzem pokonywanym łodziami, oraz znajdująca się w odległości 4 km Sztolnia Czarnego Pstrąga z 600 metrowym «wodnym szlakiem» podziemnym, skansen Górniczy «Królowa Luiza» w Zabrzu z udostępnionym dla turystów fragmentem podziemnego chodnika o długości 1560 m., zabytkowa Kopalnia Węgla Kamiennego «Guido».

Do unikalnych muzeów związanych z techniką należą; pierwsze w Polsce Muzeum Piwowarstwa w Browarze Książęcym w Tychach, Muzeum Chleba w Radzionkowie, Muzeum Techniki Sanitarnej w

Gliwicach, Muzeum Pożarnictwa w Mysłowicach, Muzeum Browaru Żywiec.

Na szczególną uwagę z powodów historycznych zasługuje Radiostacja Gliwicka będąca nie tylko interesującym zabytkiem techniki ale także istotnym miejscem historii II wojny światowej. Radiostacja Gliwicka jest znana powszechnie w Polsce jako miejsce hitlerowskiej prowokacji z 31 sierpnia 1939 roku. W mniejszym stopniu rozpowszechniona jest informacja że jest to najwyższa na świecie drewniana konstrukcja. Została zbudowana z modrzewia na wysokość 111m. Aktualnie mieści się w niej Muzeum Historii Radia i Sztuki Mediów.

Unikalne są także Górnośląskie Koleje Wąskotorowe reklamowane jako najstarsza na świecie czynna kolej wąskotorowa (zbudowana w 1853 r.). Aktualnie czynny jest 22 kilometrowy odcinek dawnej 160 kilometrowej sieci.

Wojewódzki Park Kultury i Wypoczynku w Chorzowie i jego perspektywy

W latach 50-tych na terenach dawnych nieużytków przemysłowych zaczął powstawać największy w Polsce Park Kultury i Wypoczynku. Wykonano gigantyczne prace rekultywacyjne a pół wieku wspomaganą rewitalizacji doprowadziło do uformowania kompleksu zieleni z wplecionym w jego 600 hektarową powierzchnię zespołem budynków służących rekreacji oraz dróg i alei tworzących sieć 80 kilometrowych duktów. W czasie gdy powstawał WPKiW na terenie Śląska istniało 300 zakładów przemysłowych a zanieczyszczenia powietrza osiągały ogromne rozmiary. Całość Parku zlokalizowano na biedaszybach, hałdach i wysypiskach ziemi. W trakcie prac ziemnych przemieszczono 3,5 miliona metrów sześciennych ziemi. Nawieziono 500 000 m³ gleby i 50 000 m³ torfu.

Utrzymanie Parku wymagało dużych nakładów finansowych i jasnych programów dotyczących perspektyw kompleksu. Mało kto pamięta, że Park ten w dużej części był budowany ze środków pochodzących ze składek społecznych. Nie wiadomo dlaczego nie bierze się możliwości odwołania do podobnej reakcji Ślązaków w dzisiejszych realiach kiedy egzystencja Parku jest zagrożona.

Przykładem kryzysu jest zaniechanie utrzymywania najdłuższej w Europie naziemnej kolejki linowej. Nadzieją na rozbudowę i poprawę

wizerunku Parku jest ewentualne uczestnictwo Śląska w przygotowaniach do Euro 2012.

Nadal jest to jedyne na Śląsku miejsce turystyki weekendowej mogącej konkurować z leżącymi w obszarze dzisiejszego województwa śląskiego atrakcyjnymi terenami Wyżyny Częstochowskiej i Beskidu Śląskiego. Na terenie parku znajdują się między innymi tak ważne obiekty jak Stadion Śląski, Górnośląski Park Etnograficzny, Ośrodek Harcerski, Rosarium, Śląskie Wesołe Miasteczko, Śląski Ogród Zoologiczny, Planetarium i Obserwatorium Astronomiczne, Dom Turysty, Galeria Rzeźby Śląskiej. Ponadto można skorzystać z lokali gastronomicznych, parkingów, zbiorników wodnych, kortów tenisowych, sankodromu. Wszystkie te obiekty położone są wśród bujnej zieleni.

Dnia 27. 02. 2006 r. Urząd Marszałkowski zorganizował Konferencję «Wizja rozwoju Wojewódzkiego Parku Kultury i Wypoczynku im gen. Jerzego Ziętka» Konferencja miała być impulsem do powstania jednolitego programu działań naprawczych i rozwoju WPKiW.

Aktualnie na adresie internetowym www.silesia-region.pl/wiadomosc.php w zakładce «wypełnij ankietę dotyczącą parku» można zamieszczać własne pomysły naprawcze.

Antropogeniczne zbiorniki wodne i ich rola w rekreacji

W granicach Wyżyny Śląskiej w 2002 roku stwierdzono występowanie 2405 zbiorników wodnych (łączna powierzchnia 60, 78 km²). Najliczniejszą grupę stanowią zbiorniki o powierzchni poniżej 1 ha. Zbiorniki te tworzą Górnośląskie Pojezierze Antropogeniczne. Są to zbiorniki występujące w nieckach osiadania i zapadliskach Wyżyny Katowickiej i Płaskowyżu Rybnickiego, zbiorniki w wyrobiskach poeksploatacyjnych na całym obszarze Wyżyny Śląskiej oraz akweny zaporowe. Największe mają pow. kilku km² (Dzierżono Duże, Dzieńkowice, Kuźnica Warężyńska). Na Wyżynie Katowickiej gęstość zbiorników wodnych wynosi 76,3 na 100 km², a na Płaskowyżu Rybnickim 94,4 na 100 km².

Wskaźniki jeziorności są tu porównywalne, a w niektórych przypadkach nawet wyższe niż wartości dla obszarów naturalnych pojezierzy Polski północnej [233, 272].

Niektóre ze zbiorników zostały zagospodarowane dla celów turystyki i rekreacji. Przykładami takich zbiorników są: staw Wesołe Miasteczko i Przystań w Wojewódzkim Parku Kultury i Wypoczynku w

Chorzowie; Pogoria I, Pogoria III i Kuźnica Warężyńska w Dąbrowie Górniczej; Zbiornik Czechowice i Kąpielisko Leśne w Gliwicach; Sosina w Jaworznie; Maroko oraz zbiorniki w dolinie Trzech Stawów w Katowicach; Stawiki i Balaton w Sosnowcu; Skalka w Świętochłowicach; Paprocany w Tychach. Niektóre z nich wykorzystywane są jako kąpieliska, służą także do uprawiania żeglarstwa, kajakarstwa i wędkarstwa. Poziom infrastruktury turystycznej wokół nich budzi jednak wiele zastrzeżeń.

Znaczenie turystyki w strategii rozwoju województwa Śląskiego na lata 2004-2013

Prognoza rozwoju turystyki w województwie Śląskim zawarta w analizie SWOT uwzględnia między innymi następujące słabe strony regionu mające wpływ na turystykę miejską:

- niewydolny system dystrybucji materiałów informacyjnych;
- utrzymująca się popularność turystyki wyjazdowej;
- brak koncepcji zagospodarowania i użytkowania obiektów i terenów przemysłowych;
- brak monitoringu turystyki;
- brak umiejętności promowania własnych osiągnięć w branży turystycznej;
- niepełna wiedza administracji lokalnej oraz przedsiębiorstw turystycznych o możliwościach różnych instrumentów finansowych;
- brak prowadzenia badań chłonności i pojemności turystycznej na obszarach atrakcyjnych turystycznie.

W «Strategii...» przedstawiono propozycję Polskiej Organizacji Turystycznej dotyczącą umieszczenia na liście zabytków techniki i przemysłu województwa śląskiego obiektów które powinny znaleźć się w przyszłości na szlaku turystycznym. Jest tu 116 obiektów w tym 64 z obszaru konurbacji (z tego 2 z Bytomia, 5 z Chorzowa, 1 z Czeladzi , 2 z Czerwionki, 2 z Dąbrowy Górniczej, 8 z Gliwic, 2 z Jaworzna, 12 z Katowic, 1 z Łazisk Górnych, 1 z Mikołowa, 1 z Mysłowic, 4 z Rudy Śląskiej, 7 z Zabrze, 2 z Tychów, 3 z Tarnowskich Gór, 3 ze Świętochłowic, 3 z Sosnowca, 1 z Siemianowic Śląskich, 2 z Rydułtowy, 2 z Rybnika).

W «Strategii...» zawarto także następujące wskazania:

- Podjęcie działań uświadamiających społecznościom lokalnym, że obiekty i urządzenia techniki stanowią potencjał, który po odpowiedniej

analizie i selekcji powinien stanowić podstawę kreowania nowych funkcji (np. turystycznych) gmin, miast lub ich części, szczególnie wtedy, gdy w ich otoczeniu zlokalizowane są zabytkowe osiedla i kolonie robotnicze.

–Przeprowadzenie szczegółowej inwentaryzacji obszarów górniczych i przemysłowych oraz opracowanie projektów technicznych i studiów wykonalności dla wytypowanych obszarów.

–Wytypowanie zakładów, zlikwidowanych kopalń lub ich elementów technicznych z przeznaczeniem do odpowiedniego zagospodarowania turystycznego.

–Opracowanie oferty zwiedzania i prezentacji zabytków techniki, skierowanej do organizatorów turystyki.

–Szersze promowanie zabytków techniki w środkach masowego przekazu, a także w przewodnikach turystycznych i opracowaniach specjalistycznych.

–Włączenie do programu wycieczek szkolnych zwiedzanie różnych zabytków techniki.

–Zagospodarowanie turystyczne ze szczególnym uwzględnieniem bazy gastronomicznej.

–Przeznaczenie rozległych terenów kopalnianych oraz niezagospodarowanych obszarów na pola golfowe.

–Przygotowanie założeń i opracowanie szlaków turystyki przemysłowej.

Konkretnie postulowano:

–utworzenie «Parku Północnego» w Jaworznie;

–rewitalizacja kolejki wąskotorowej od Markłowic do Gliwic w powiecie gliwickim;

–zorganizowanie w Zabrzu Ośrodka Kultury Technicznej i Turystyki Przemysłowej.

Tezy zawarte w «Strategii...» są jednak zbyt ogólnikowe aby można się do nich ustosunkować. Pewnym konkretem związanym z realizacją zawartych tam wskazań jest powołanie Śląskiej Organizacji Turystycznej.

Rola Śląskiej Organizacji Turystycznej w promocji regionu

Promocją turystyki przemysłowej najwcześniej zajmowało się Śląskie Centrum Dziedzictwa Kulturowego, które od 2000 roku skupiało

się głównie na dokumentacji dziedzictwa kultury technicznej i działalności edytorskiej.

Do momentu powołania Śląskiej Organizacji Turystyki promocją regionu zajmowała się Polska Organizacja Turystyczna która organizowała między innymi konkursy na najlepszy produkt turystyczny. W 2003 roku na liście laureatów konkursu na najlepszy produkt znalazły się Skansen Kolei Wąskotorowej w Rudach i Zabrze jako miasto turystyki przemysłowej. W 2005 roku w zorganizowanej przez Polską Izbę Turystyki III edycji konkursu na najlepszy produkt turystyczny w województwie śląskim wygrywały m.in. «Zwiedzanie Tyskich Browarów Książęcych» i «Tyskie Muzeum Piwowarstwa».

Dzięki POT został wprowadzony Internetowy system Informacji Turystycznej i Promocji Polski – ISIT, w którym znajduje się m. in. strona www.turystyka.silesia-region.pl.

W 2004 roku została powołana do życia Śląska Organizacja Turystyczna. Działania ŚOT obejmują m.in. oznakowanie turystycznymi znakami drogowymi 10 największych atrakcji turystycznych, wydawanie Biuletynu Informacyjnego «Śląskiej Organizacji Turystycznej», prowadzenie badań ruchu turystycznego w oparciu o ankiety, stworzenie Systemu Certyfikacji. W 2005 roku z inicjatywy ŚOT został formalnie powołany do życia Szlak Zabytków Techniki (wcześniej istniały szlak «Początków Hutnictwa» i szlak «Historii Górnictwa Górnośląskiego»). Aktualnie obejmuje on 31 obiektów które dzięki inicjatywie Urzędu Marszałkowskiego zostały zaprezentowane na mapie turystycznej. Na jej rewersie zamieszczono skrócone informacje o obiektach łącznie z danymi o lokalizacji, adresami e-mailowymi i czasem udostępnienia. Szlak ten został nagrodzony Złotym Certyfikatem Polskiej Organizacji Turystyki. Wraz z mapą wydano informator w wersji tekstowej (96 stron) i CD. W 2006 roku dzięki inicjatywie ŚOT i wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Śląskiego i POT wydano przewodnik turystyczny Województwo Śląskie. Obejmuje on dwie mapy turystyczne w skali 1: 100 000 z komentarzem tekstowym. Śląska Organizacja Turystyczna kooperuje z Wydziałem Promocji Regionu Turystyki i Sportu Urzędu Marszałkowskiego.

Zagrożenia dla turystyki przemysłowej w konurbacji

Badania ankietowe przeprowadzone w celu zbadania świadomości mieszkańców miast konurbacji w zakresie znajomości obiektów poprzemysłowych i ich atrakcyjności wykazały, że większość

respondentów dostrzega potencjał turystyczny jaki tkwi w zabytkach przemysłowych. Jednak wśród osób poniżej 20-go roku życia 60% jest zdania, że omawiany obszar jest nieatrakcyjny, zanieczyszczony i zdegradowany a rewitalizacja obiektów przemysłowych jak również już istniejące obiekty przystosowane do zwiedzania nie zmieniają jego wizerunku [234]. Za największą atrakcję wśród obiektów przemysłowych respondenci uznali zabytki Tarnowskich Gór, natomiast Skansen Górniczy «Królowa Luiza» oraz «Zabytkowa Kopalnia» «Guido» – obiekty będące wizytówką Zabrze – miasta turystyki przemysłowej, w ocenie respondentów znalazły się na dalszych miejscach.

Inne rezultaty uzyskano ankietując studentów GWSH w Katowicach. Z tej ankiety wynika, że wśród młodzieży kształcącej się 52% respondentów wskazało na dużą atrakcyjność turystyczną województwa śląskiego a 81% sądzi, że w województwie może się rozwijać turystyka przemysłowa. Wśród ankietowanych 66% widzi potencjalną atrakcyjność województwa w przyszłości. Do najważniejszych obiektów zaliczono Sztolnię Czarnego Pstrąga, Tyskie Browary Książęce, Muzeum Górnictwa Węglowego w Zabrzu, Skansen Górniczy «Królowa Luiza» w Zabrzu i Radiostację w Gliwicach. Wśród badanych 43 % widzi w najbliższym otoczeniu obiekty przemysłowe zagospodarowane dla potrzeb turystyki a 61% możliwe do zagospodarowania. W opinii pokolenia potencjalnych decydentów o przyszłości regionu istnieje wysoka ocena zasobów dla turystyki przemysłowej [273].

W dotychczasowych studiach problemu turystyki industrialnej w konurbacji katowickiej daje się zauważać dysonans między świadomością potencjalnych turystów, planami władz regionu a realnymi działaniami. Głównie polega to na uwarunkowaniach obiektywnych. Trzy z nich wymienimy poniżej:

1. Wydzielenie turystyki przemysłowej jako odrębnej gałęzi turystyki jest zabiegiem czysto akademickim ale mało praktycznym. Tego typu metodologia wpłynęła między innymi na utworzenie odrębnego Szlaku. Zabytków Techniki adresowanego raczej do koneserów. Licząc na zwiększenie liczby zwiedzających należy proponować alternatywne szlaki kompilowane w obrębie których znajdowały by się obiekty industrialne.

2. Turystyka do obiektów przemysłowych ma z reguły charakter poznawczy i edukacyjny czym różni się od turystyki sentymentalnej. Oznacza to, że liczba osób zwiedzających wielokrotnie te same obiekty jest ograniczona. To powoduje, że nie należy się liczyć ze wzrostem liczby turystów w czasie. Przykładem jest względnie ustabilizowana liczba turystów zwiedzających Kopalnię w Tarnowskich Górach. W pierwszym roku 1976 zwiedziło ją 423 osoby. W 1997 roku liczba zwiedzających osiągnęła 103 371 osób. W 2004 roku było to tylko 67636 osób a w 2007 – 75327 osób. W stosunku do liczby zwiedzających Kopalnię w latach 90-tych obserwuje się obecnie zmniejszenie ruchu turystycznego [176].

3. W pobliżu konurbacji katowickiej istnieją atrakcyjne turystycznie regiony obejmujące fragmenty Wyżyny Częstochowskiej i Beskidów. Regiony te są miejscem turystyki zarówno wypoczynkowej, weekendowej jak i specjalistycznej chętnie uczęszczanymi przez mieszkańców konurbacji. Paradoksalnie bardzo dobre skomunikowanie z resztą kraju jest zagrożeniem dla ruchu turystycznego w regionie. Bliskie położenie i dobre skomunikowanie z Krakowem i Wrocławiem kieruje ruch turystyczny mieszkańców Śląska poza jego granice. Wzrost roli w międzynarodowym ruchu lotniczym lotniska w Pyrzowicach w połączeniu z wysokim średnim dochodem mieszkańców regionu i duża oferta lokalnych biur podróży są natomiast przyczynami zainteresowania obszarami pozaregionalnymi.

Perspektywy i wskazania

Obecna sytuacja turystyki industrialnej w konurbacji katowickiej wymaga szeregu działań nakierowanych na zdobycie środków materialnych, podniesienia poziomu promocji produktów markowych i większej aktywności działań konserwatorskich:

– Konieczny jest wzrost nakładów na rewitalizację przemysłowych obiektów. Wymaga to właściwych starań i wykorzystania środków z Unii Europejskiej na rozwój infrastruktury towarzyszącej turystyce.

– Promocja turystyki przez Śląską Organizację Turystyczną na Międzynarodowych Targach Turystyki w Berlinie, Londynie i Kijowie jest właściwym kierunkiem działań marketingowych. Ta młoda jeszcze organizacja powinna być instytucją wiodącą w promocji turystyki przemysłowej. Wzrost znaczenia turystyki biznesowej w regionie

powinien być wykorzystany do promocji turystyki przemysłowej w większym niż dotychczas stopniu.

– Powołanie Rady Naukowej Międzynarodowego Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki przy Zabytkowej Kopalni Guido w Zabrze jest nadzieją na wzmoczenie starań o wpisanie na projektowaną Światową Listę Dziedzictwa Przemysłowego dla Turystyki najważniejszych markowych obiektów poprzemysłowych Śląska.

– Włączenie Chorzowa do sieci miast Euro 2012 daje niepowtarzalną szansę na zaprezentowanie walorów regionu gościom zagranicznym. Z uwagi na krótki czas do rozpoczęcia mistrzostw konieczne jest podjęcie konkretnych zsynchronizowanych działań.

– Konieczna jest intensyfikacja działań ośrodków, instytucji odpowiedzialnych, zainteresowanych lub zobligowanych statutowo do tego celu to jest Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, Delegatury KOBiDZ, muzeów, stowarzyszeń i organizacji (np. NOT).

4.3. LECZNICTWO UZDROWISKOWE CZY TURYSTYKA UZDROWISKOWA. ALTERNATYWY DLA POLSKICH UZDROWISK (КУРОРТНО-ЛІКУВАЛЬНА СПРАВА ЧИ ЛІКУВАЛЬНИЙ ТУРИЗМ. АЛЬТЕРНАТИВИ ДЛЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗДРАВНИЦЬ).

Polskie określenie uzdrowisko jest synonimem słowa kurort wywodzącego się od słów *cura, curatio* (łac.) oznaczających opiekę, troskę, leczenie, leczenie przez lekarza sanatoryjnego. Europa jest kolebką lecznictwa uzdrowiskowego. Około 1100 kurortów europejskich funkcjonuje dziś w oparciu o trzy różne modele. Trzon stanowią tradycyjne uzdrowiska gdzie przeważa klasyczny model leczenia uzdrowiskowego opartego na naturalnych surowcach leczniczych. Dynamicznie rozwijają się uzdrowiska w których inwestuje się w ośrodki «spa» a dominuje oferta quasi lecznicza z zabiegami opartymi na wodach termalnych uzupełniona o usługi z zakresu wellness, fitness, beauty, modern health. Podobnie perspektywicznymi są ośrodki rekreacji, rozrywki i usług czasu wolnego z bogatym programem spa, wellness, fitness, beauty. Ta dynamicznie rozwijająca się dziedzina gospodarki

turystycznej z którą powszechnie wiążą nadzieję polskie uzdrowiska dominuje w USA, Japonii, Niemczech, Francji, Włoszech, Wielkiej Brytanii i Chinach.

Światowa gospodarka spa według raportu Global Spa w 2007 roku przyniosła 250 mld dolarów dochodu a przy rozszerzeniu usług związanych z kosmetyką, dietetyką, fitness światowe wpływy sięgają biliona dolarów. W tym samym roku w spa zainwestowano 13 miliardów dolarów. Tymczasem w Polsce w latach 2005-2007 dokapitalizowanie przez ministra Skarbu Państwa 18 uzdrowisk których jest współwłaścicielem bądź wyłącznym właścicielem wyniosło 101,5 mln złotych. (Wiadomości turystyczne.2008). Struktura własności polskich uzdrowisk wyklucza sensowne inwestycje w ich modernizację. Jak do tej pory sprywatyzowano Zakład Lecznicy «Uzdrowisko Nałęczów» S.A.i podpisano porozumienie w sprawie prywatyzacji Uzdrowiska Szczawnica. W latach 2008-2011 planuje się prywatyzację pięciu uzdrowisk. Nie przewiduje się natomiast prywatyzacji takich markowych uzdrowisk jak Busko-Zdrój, Ciechocinek, Kołobrzeg, Krynica, Żegiestów, Łądek Zdrój, Długopole, Rymanów, Świnoujście. Tymczasem na modernizację uzdrowisk zarządzanych przez państwo, w tym budowę basenów rehabilitacyjnych, zakup nowego sprzętu rehabilitacyjnego, zabiegowego i diagnostycznego potrzeba co najmniej 1,3 mld dolarów. Są to środki niezbędne do utrzymania jedynie lecznictwa uzdrowiskowego bez uwzględnienia powszechnego na świecie trendu rozwoju turystyki uzdrowiskowej.

Kilka uwag o profilu polskich uzdrowisk

Atutem ośrodków lecznictwa uzdrowiskowego jest najczęściej długoletnia tradycja i zasoby naturalne. Wiele słynnych najstarszych europejskich kurortów bazuje na wodach mineralnych, wodach termalnych, peloidach, gazach leczniczych i klimacie. Dodatkowym atutem w wielu przypadkach jest otaczający krajobraz. W Polsce funkcjonują 42 uzdrowiska z czego osiem położonych jest w przedziale wysokości 500-700 m n.p.m. i zaliczanych do uzdrowisk górskich a 16 leżących w przedziale 300-500 m n.p.m. zalicza się do uzdrowisk podgórskich [235].

Zlokalizowane w obszarach górskich i podgórskich uzdrowiska posiadają dodatkowe atuty krajobrazu przyciągające turystów nie związanych z lecznictwem , uprawiających turystykę kwalifikowaną a

mogących korzystać jednocześnie z zabiegów oferowanych przez sanatoria.

Leżące poza obszarem górskim tzw. uzdrowiska nizinne posiadają również atuty okolicznego krajobrazu rzutujące na wysoką ich atrakcyjność. Są to często miejscowości niekoniecznie kojarzone przez opinię publiczną z uzdrowiskiem jak nadmorski Kołobrzeg, Sopot czy Świnoujście, jak i miejsca znane z długoletniej tradycji leczniczej do których zalicza się m.in. Ciechocinek, Nałęczów, Połczyn Zdrój, Solec Zdrój.

Lecznicza oferta polskich uzdrowisk obejmuje dość szeroki pakiet zabiegów. Dominuje tu jednak pewna specjalizacja. Polskie uzdrowiska statutowe w większości specjalizują się w leczeniu chorób narządów ruchu i reumatycznych. Na listę kurortów świadczących takie usługi wpisanych jest 25 miejscowości, 20 oferuje leczenie głównie chorób układu oddechowego a 19 układu krążenia. Trzy uzdrowiska specjalizują się dodatkowo w leczeniu chorób skóry (Busko-Zdrój, Łądek Zdrój, Świnoujście), a cztery chorób układu moczowego (Cieplice- Śląskie Zdrój, Krynica, Szczawno Zdrój, Wysowa). W Długopolu Zdrój leczy się stany po żółtaczce zakaźnej. Uzdrowiska leczące choroby przewodu pokarmowego (12 uzdrowisk) rozprowadzają w kraju wody lecznicze przez co z pewnością maleje zapotrzebowanie na leczenie sanatoryjne tych dolegliwości. W ofercie uzdrowisk pojawiają się także usługi rozszerzające zakres głównych kierunków leczenia. Częste są oferty leczenia otyłości, osteoporozy, schorzeń neurologicznych i nerwic.

Turyści w uzdrowiskach

Autorzy opisujący współczesny model działalności uzdrowisk proponują do ich zadań dołączyć, obok leczenia poszpitalnego i edukacji zdrowotnej także turystykę uzdrowiskową [237].

Wydzielenie turystyki uzdrowiskowej jest między innymi skutkiem wprowadzania coraz bardziej rozbudowanych podziałów i w związku z tym wydzielenia nowych jej form. W opublikowanej w 2007 roku monografii pod red. W. Kurka wśród licznych form turystyki opisano między innymi turystykę zdrowotną. Wyróżniono w niej turystykę uzdrowiskową, turystykę spa i wellnes oraz turystykę medyczną [229]. Kuracjusz mający skierowanie do zakładu lecznictwa sanatoryjnego jest turystą uzdrowiskowym, a jeżeli korzysta z usług stomatologa protetyka w innym miejscu sanatorium jest turystą medycznym. Jeżeli dodatkowo korzysta z gabinetów spa jest turystą spa, a przyjeżdżając do uzdrowiska

celowo w okresie tradycyjnych koncertów muzycznych jest turystą kulturowym.

Ponieważ turystyka uzdrowiskowa jest związana ze świadczeniem usług dla klientów – pacjentów i turystów – w zakresie leczenia, zakwaterowania, wyżywienia, zabiegów i usług handlowych na terenie uzdrowiska [223] należy zrezygnować ze sztucznego rozdzielania przybywających do uzdrowiska gości i wszystkich zaliczyć do turystów uzdrowiskowych.

Pogląd, że w uzdrowiskach zasadniczym rodzajem ruchu turystycznego jest ruch docelowy w celach leczniczych i, że uzdrowiska są dodatkowo celem turystyki poznawczej, wypoczynkowej czy kwalifikowanej nie daje się utrzymać w świetle danych o ruchu turystycznym.

We wszystkich polskich zakładach lecznictwa uzdrowiskowego w trybie stacjonarnym w 2005 roku przebywało 550 tys. kuracjuszy a w trybie ambulatoryjnym 56 tysięcy. Z drugiej strony tylko w trzech uzdrowiskach Kołobrzegu, Świnoujściu i Ustroniu nocowało w 2004 roku prawie 500 tys. osób. Z kolei w Ustroniu tylko 18,7 % miejsc noclegowych wykorzystano w zakładach lecznictwa uzdrowiskowego. Pozostali korzystali z innych zasobów lokalowych tej miejscowości i mogli uprawiać inne formy turystyki. Generalnie ilość turystów przybywających do gmin uzdrowiskowych zdecydowanie przekracza liczbę kuracjuszy przybywających na leczenie [210].

Od 1991 roku do 2004 liczba sanatoriów uzdrowiskowych w Polsce zmalała z 242 do 155 a liczba łóżek z 38 tys. do 34,7 tys. W gminach uzdrowiskowych w 2004 roku funkcjonowały natomiast 844 obiekty turystyczne z czego 79% stanowiły obiekty całoroczne. Baza typowo wypoczynkowa obejmowała 318 obiektów z 30,1 tys. miejscami noclegowymi. Najwięcej miejsc noclegowych mają duże uzdrowiska nadmorskie jak Kołobrzeg, Świnoujście, Ustka czy znane uzdrowisko górskie Krynica Zdrój obsługujące nie tylko turystykę uzdrowiskową ale wypoczynkową, biznesową, specjalistyczną, kulturową i inne.

Ogólny potencjał recepcyjny gmin uzdrowiskowych wynosi 22428,3 tys. nominalnych noclegów (stopień wykorzystania 43,7%) z tego 6,8 mln noclegów przypada na zakłady uzdrowiskowe. Zasoby turystyczne wielu gmin uzdrowiskowych są więc adresowane nie tylko do tradycyjnych kuracjuszy.

W latach 1995 - 2004 liczba łóżek w sanatoriach rehabilitacyjnych zmalała z 4115 do 3354. Niepełne było także wykorzystanie liczby łóżek w zakładach uzdrowiskowych (w 2004 roku wynosiła w Polsce wg GUS 66,7%). Powodów takiego stanu rzeczy można upatrywać w niedoinwestowaniu oraz wzroście kosztów utrzymania niewspółmiernym do jakości oferowanych usług. We wszystkich uzdrowiskach Polski najwyższe standardy usług hotelowych (pięć i cztery gwiazdki) miało zaledwie 9 obiektów. Trzy i dwugwiazdkowe standardy miało 95 obiektów.

W latach 2001-2004 w gminach uzdrowiskowych wyraźnie wzrosła liczba turystów zagranicznych (w 2001 roku wynosiła 192 634 osób a w 2004 – 334 430 osób). Ich zainteresowania są jednak podyktowane głównie względami ekonomicznymi (między innymi kursem złotówki) i w coraz mniejszym stopniu sentymentami. Nie stanowią oni i nie będą w przyszłości stanowić trwałego składnika masy potencjalnych turystów w polskich uzdrowiskach. Niezmienna pozostaje natomiast liczba turystów polskich. We wspomnianym okresie obejmowała ona od 1,6 do 1,7 mln osób.

W 2004 roku najwięcej turystów nocowało w hotelach (27%), zakładach uzdrowiskowych (21,1%) i ośrodkach wczasowych (18,5%). W zakładach uzdrowiskowych i ośrodkach wczasowych były to długoterminowe pobyty co odbiło się w statystyce największą liczbą noclegów (odpowiednio 5,1 mln i 1,9 mln). Hotele w tym czasie udzieliły 1,2 mln noclegów. Te dane wskazują na nasilenie krótkich, weekendowych przyjazdów do miejscowości uzdrowiskowych. Ma to związek z dużą aktywnością zawodową i koniecznością aktywnego krótkiego wypoczynku. Powinno to sugerować kierunek potencjalnego rozwoju obsługi ruchu turystycznego w uzdrowiskach.

W 1948 roku WHO (Światowa Organizacja Zdrowia) zdefiniowała zdrowie jako «fizyczny i psychiczny stan dobrego samopoczucia i pomyślności, niekoniecznie tylko brak choroby». Większość współczesnych nowoczesnych kurortów oferuje usługi dla zdrowia w tym właśnie ujęciu. Ten model jest powszechnie przyjęty w USA a ISPA (Międzynarodowy Związek Uzdrowisk i Fitness) określa «spa» jako czas kiedy można się zreklasować, rozluźnić, odnowić pod względem fizycznym i psychicznym oraz dobrze się zabawić. Amerykański model preferuje zatem krótsze pobyty relaksacyjne w dogodnych do tego miejscach. Przez dogodne miejsca należy rozumieć te obszary, które

charakteryzuje zróżnicowana oferta turystyczna często o wysokim standardzie.

Dane GUS o ruchu turystycznym w Polsce za lata 2005-2006 wskazują, że pobyty turystyczno-wypoczynkowe krótkookresowe wzrosły w tym czasie z 23% wszystkich podróży do 27%. Bardzo mały jest udział długo- i krótkookresowych wyjazdów zdrowotnych (krótkookresowe 1%, długookresowe 3-4%).

Polscy turyści w przeważającej masie nadal w małym stopniu korzystają z pośredników w organizowaniu czasu wolnego. Samodzielnie organizowane podróże wzrosły z 82% w 2005 roku do 89% w 2006 roku. Zakwaterowanie podczas podróży u krewnych to nadal do 40% noclegów przy podróżach długookresowych, a blisko 60% w podróżach krótkookresowych. W hotelach podczas tych wyjazdów nocuje zaledwie 12 % turystów, a w obiektach sanatoryjnych 5 % przy długookresowych wyjazdach natomiast 2% przy krótkookresowych [210].

Dane podawane przez Instytut Turystyki [186] wskazują, że polski turysta jest na razie materialnie nieprzygotowany do korzystania z drogich ofert Hoteli Spa, jakie są planowane w projektach rozwojowych uzdrowisk i innych miejscowości turystycznych.

Model rozwoju usług «spa» atrakcyjny zarówno w uzdrowiskach i poza ich obszarem może się zderzyć z barierą jaką są zasoby finansowe potencjalnego turysty. Wszystkie dotychczasowe inwestycje spa są projektowane przy założeniu, że mogą stanowić atrakcję dla wymagającego turysty zagranicznego i bogatego turysty polskiego. Uważa się, że Spa stanie się konkurencyjne dla tradycyjnych uzdrowisk. Niektóre uzdrowiska dzięki Spa już dziś zdobywają około 1/3 swoich przychodów.

Kondycja polskich uzdrowisk w dużej mierze wynika ze sposobów ich finansowania a możliwości wypierania przez usługi «spa» klasycznych osadzonych w zaszcłościach finansowych usług sanatoryjnych jest jedynie mało realnym życzeniem.

«Średni Polak» odwiedzający uzdrowiska to w 49 procentach osoba powyżej 55 roku życia (22% powyżej 65 lat). Kuracjusze w wieku 19-34 lat potencjalnie chętnie korzystający z zabiegów spa stanowią zaledwie 9,4 % populacji. W grupie klientów uzdrowisk 84,7% to ludzie z wyższym i średnim wykształceniem. Dane z wywiadów w poszczególnych uzdrowiskach różnią się w szczegółach ale nie odbiegają zasadniczo od tego modelu.

Wśród uzdrowisk z grupy, która w najbliższych latach nie jest przeznaczona do prywatyzacji przedstawimy wyniki dla Buska-Zdroju, Krynicy Zdroju i Kołobrzegu.

Idealnie blisko średniej oscylują dane z Krynicy. Wśród osób odwiedzających to uzdrowisko blisko 46% stanowią ludzie w wieku powyżej 55 lat, z tego powyżej 65 roku blisko 20%. Udział turystów między 34 a 19 rokiem życia to zaledwie niecałe 10%.

W Busku Zdroju odsetek ludzi starszych jest jeszcze większy. Odwiedzających uzdrowisko powyżej 55 roku życia przybywa tu blisko 58 % a powyżej 65 roku 26,7%. Natomiast młodzi ludzie w wieku 34-19 lat stanowią zaledwie 2,4% .

Nieco inne proporcje zanotowano w Kołobrzegu gdzie powyżej 55 roku życia przybywa 57% i aż 37% stanowią osoby powyżej 65 roku życia.

Wśród gości wspomnianych uzdrowisk od 83% do 95 % to ludzie ze średnim i wyższym wykształceniem. Blisko połowa wszystkich kuracjuszy to ludzie z wykształceniem wyższym.

Sprywatyzowany Nałęczów i prywatyzowana Szczawnica również nie odbiegają od stereotypu. Tu też w 2004 roku wśród gości przeważali ludzie starsi. W Nałęczowie nawet 45% gości było starszych niż 65 lat. Wśród osób w przedziale wieku 34-19 lat Nałęczów odwiedziło zaledwie 1,7% (w Szczawnicy 13,8%). Również w tych uzdrowiskach wśród gości dominowali ludzie wykształceni [186]. Typowy klient uzdrowiska jest więc człowiekiem u schyłku aktywności zawodowej lub emerytem, wykształconym i średnio zamożnym. Więcej niż połowę stanowią ludzie kierowani i opłacani z Narodowego Funduszu Zdrowia lub częściowo z tego Funduszu dofinansowani. Dane statystyczne nie uwzględniają jednak czasu oczekiwania na taką formę dofinansowania. W mniejszości są kuracjusze finansujący się ze środków własnych, niewielki procent stanowią także kuracjusze finansowani z ZUS, jak i dofinansowani z zakładów pracy lub innych źródeł. Bardzo mało ludzi z własnych środków finansuje dodatkowe usługi w uzdrowisku i poza nim. Trudno sobie wyobrazić by z tej grupy wyłonili się masowo odbiorcy usług spa i fitness.

Perspektywy

Narodowy Fundusz Zdrowia główny sponsor wyjeżdżających na leczenie sanatoryjne w latach 1998 - 2006 zmniejszył nakłady na

lecznictwo uzdrowiskowe z 4,5 % swego rocznego budżetu do niespełna 1% [281].

Przy takim podejściu należy się spodziewać, że od zamożności przeciętnego klienta polskich uzdrowisk będzie głównie zależeć ich rozwój. Jakikolwiek zmiany ustrojowe związane z takimi instytucjami jak NFZ czy ZUS i proces prywatyzacji uzdrowisk mogą zniweczyć skutki forsowanej słusznie koncepcji modernizacji, rozszerzenia zakresu usług, wprowadzania usług spa i wellness z powodu braku środków własnych potencjalnych kuracjuszy. Zmiany w uzdrowiskach wymagają pozyskania środków na inwestycje, przy założeniu, że będą adresowane do innego niż dziś klienta, klienta zamożnego, który stanowi nieznaczną część populacji dzisiejszych polskich kuracjuszy.

Perspektywa starzenia się społeczeństwa tylko pozornie może sugerować wzrost liczby klientów uzdrowisk. Wraz ze wzrostem liczby emerytów będzie się prawdopodobnie pauperyzować środowisko ludzi w podeszłym wieku.

Nadzieje związane z wprowadzaniem na rynek uzdrowiskowy usług spa są związane z sukcesami pojedynczych przedsięwzięć.

Przykładem sukcesu nowej ekskluzywnej oferty spa jest Solec Zdrój. Na marginesie należy zaznaczyć, że w 2004 roku w Solcu Zdroju przebywało 825 (słownie osiemset dwudziestu pięciu) turystów z czego 771 w ośrodkach czasowych. Wybudowanie hotelu Malinowy Zdrój w Solcu Zdroju zdaniem właścicieli stworzyło konkurencyjny dla Buska Zdroju ośrodek sanatoryjny. Mocna pozycja Malinowego Zdroju polega na indywidualnym kliencie któremu oferuje się usługi na wysokim poziomie. Funkcjonujące w Polsce Spa & Wellness Quality Forum pracuje nad certyfikatem spa. Planuje się wprowadzenie tak zwanego Certyfikatu Basic. Audytowane będą obiekty, które mogą dołączyć do Polish Spa & Wellness Hotels.

Tak jak kiedyś turystyka zdrowotna była uzupełnieniem lecznictwa uzdrowiskowego, teraz klasyczne leczenie balneologiczne i klimatologiczne może uzupełniać oferta spa w kurortach które do tego czasu przetrwają. Na razie mają w konkurencji ze spa jeden mocny atut jakim jest wyspecjalizowana kadra medyczna i wsparcie finansowe instytucji państwowych adresowane do niezamożnego klienta. Realia dzisiejsze wskazują, że pomysły wpompowania dużych pieniędzy w spa mające zwiększyć atrakcyjność uzdrowisk mogą nie znaleźć takiej liczby odbiorców usług która wpłynęłaby na ich rentowność.

Przeciętny polski kuracjusz wydaje na cały pobyt leczniczy w uzdrowisku równowartość jednodniowego pobytu w wysokiej klasy hotelu spa. Stąd zrozumiałym jest, że w zamieszczonym we wstępie wykazie krajów, w których nowoczesne usługi towarzyszące uzdrowiskowym lub lokalizowane poza uzdrowiskami są najbogatsze kraje świata. Nowy trend jest zatem godny poparcia ale adresowany do niewielkiej części populacji współczesnych Polaków.

4.4. TURYSTYKA KULTUROWA W POLSCE W ASPEKTCIE DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO (КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ В ПОЛЬЩІ В АСПЕКТИ АРХЕОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ).

Rodząca się w XIX wieku turystyka stanowiła nową jakość cywilizacyjną czasów *post quem* doby rewolucji przemysłowej. Związana z nią, zwolna postępująca poprawa kondycji ekonomicznej społeczności europejskich, również uświadomienie i poszerzanie zakresu potrzeb indywidualnych i grupowych, też stabilizacja związana z sytuacją społeczną, w sporym stopniu wpłynęły na rozwój turystyki poznawczej, zaś w jej ramach – kształtowanie się tzw. kulturowej. Łączyła się ona z podróżami do miejsc, z którymi są związane różne atrakcje kulturowe. Ich poznanie poszerza wiedzę, umożliwia zdobywać nowe doświadczenia, zaspokaja potrzeby zainteresowanych osób, zarówno «czysto» poznawcze, jak też związane z tzw. gustem lub smakiem. Wspomniana odmiana turystyki w swych pierwocinach stanowiła jeden z ważniejszych i najstarszych jej segmentów (Europa była i jest uważana za kolebkę kultury światowej).

Uwzględniając motywacje osób i grup zainteresowanych spędzaniem wolnego czasu należy wskazać na poszerzającą się w czasie ilość zainteresowanych partycypowaniem i obcowaniem z tzw. kulturą wysoką, zaś w jej ramach - z dziedzictwem kulturowym [211, 269].

Specyfika dziedzictwa kulturowego

Termin dziedzictwo kulturowe obejmuje zasób rzeczy nieruchomych i ruchomych wraz ze związanymi z nim wartościami niematerialnymi (duchowymi, zjawiskami historycznymi i obyczajowymi), uznawany za godny ochrony prawnej dla dobra społeczeństwa i jego rozwoju, oraz przekazania następnym pokoleniom z

uwagi na zrozumiałe i akceptowane wartości historyczne, patriotyczne, religijne, naukowe i artystyczne, mające znaczenie dla tożsamości i ciągłości rozwoju politycznego, społecznego i kulturalnego, dowodzenia prawd i upamiętniania wydarzeń historycznych, kultywowania poczucia piękna i wspólnoty cywilizacyjnej.

Turystyka, której motywy mogą być różne (wśród nich chęć obcowania z zabytkami), stanowiła od dawna bardzo ważnych element aktywności człowieka, związanej ze spędzaniem wolnego czasu. Jej początki z pewnością należy łączyć z zasobniejszymi grupami społecznymi. W przypadku Polski wymieńmy Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła (1549-1616), noszącego przydomek Sierotka, który w latach 1582-1584 pielgrzymował do tzw. Ziemi Świętej, zwiedzając przy okazji różne części Starego Świata. Poza Palestyną przebywał on na różnych wyspach greckich, Krecie, Cyprze, Półwyspie Apenińskim, w Syrii, a także Egipcie (w delcie Nilu, Kairze i Aleksandrii). Michał *Sierotka* pozostawił relacje z podróży. Opisując pobyt w Kairze wspominał m.in., że [...] przy jednej dosyć wielkiej piramidzie wpuściliśmy się w jedno antrum, głębokie kilkanaście łokiet, gdzie potem w skale pod ziemią naleźliśmy wiele antra albo pieczur, w których wielkie mnóstwo ludzi pochowanych było, z których ciał mumią biorą [?.] Kupiłem natenczas dwie ciele zupełne, mężczyzny i białej głowy, u Arabów, któreśmy naleźli w trunach, obie za dwa cekiny [?.]. Ogłaszane przez Michała opisy podróży stały się znane w całej Europie [264], przysparzając z jednej strony chwały autorowi, z drugiej wzbudzając zainteresowanie tajemniczym Orientem [214]. Historyczne zainteresowania przyczyniły się do odkrywczych wypraw m.in. Jana Potockiego (1761-1815), zwiedzającego Turcję, Egipt, także Dolną Saksonię – w tym przypadku w poszukiwaniu zabytków związanych ze Słowiańszczyzną [208, s. 54]. Niemniej dopiero w wyniku europejskiej rewolucji przemysłowej i kształtowania się egalitaryzmu społeczno-ekonomicznego Europejczyków, chęć poznawania świata obejmowała coraz szersze grupy.

W ramach analiz historii, stanu i perspektyw rozwoju turystyki światowej wskazuje się, że w przypadku niektórych regionów lub krajów (np. Grecja, Włochy, Egipt, Meksyk) właśnie chęć zobaczenia zabytków (znanych dość powszechnie dzięki powszechnej edukacji), uznanych przez specjalistów za ważne w historii ludzkiej, niepowtarzalne, już od około 100 lat jest podstawowym motorem napływu zwiedzających.

Jednym z fragmentów ogólnoswiatowego dziedzictwa kulturowego jest dziedzictwo archeologiczne. Według Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego z La Valetta (1992), której sygnatariuszami jest większość państw europejskich. Termin ten obejmuje wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok, a zwłaszcza takie:

1) których zachowanie i analiza pomogą prześledzić historię ludzkości i jej stosunek do środowiska naturalnego;

2) dla których wykopaliska i odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i jej środowiskiem są podstawowym źródłem informacji.

Innymi słowy archeologiczne dziedzictwo kulturowe obejmuje wszystkie dawne struktury, konstrukcje, zespoły budowlane, eksploatowane tereny, przedmioty, zabytki innego rodzaju, jak też ich otoczenie znajdujące się na ziemi, pod ziemią lub pod wodą.

W miejscu tym należy podkreślić – zdaniem autorów – jeszcze kilka ważnych kwestii. W kręgu decyzji motywujących do wyboru oferty spędzenia wolnego czasu wydaje się być czymś oczywistym chęć zobaczenia piramid w Gizie koło Kairu, ateńskiego Akropolu, czy – przykładowo – kręgu megalitycznego w Stonehenge w Wielkiej Brytanii lub jaskini Lascaux we Francji. Ale choćby wymienione kompleksy, stanowiące przykłady unikatowych, bezcennych zabytków, są przecież obiektami badań – prócz archeologów - również architektów, historyków, historyków sztuki, historyków kultury, historyków techniki i wielu dalszych dyscyplin z nimi związanych, nawet – zdawałoby się odległych – takich jak np. paleogeografia.

Według badań Instytutu Turystyki (jednoosobowej spółki Skarbu Państwa, powstałej w 2007 r.), w Polsce do najchętniej odwiedzanych miejsc - biorąc pod uwagę ich historyczną przeszłość i dzieje - zalicza się:

- Wawel i Stare Miasto w Krakowie;
- Wieżę Piastowską w Opolu;
- Rynek w Opolu;
- kopalnię soli w Wieliczce;
- Jasną Górę w Częstochowie;
- Sanktuarium w Kalwarii Zebrzydowskiej;
- Pałac w Wilanowie i Stare Miasto w Warszawie;

- Katedrę w Gnieźnie;
- Zamek Książ w Książu;
- Stare Miasto w Toruniu;
- Stare Miasto w Gdańsku;
- Stare Miasto w Poznaniu;
- Stare Miasto we Wrocławiu;
- Stare Miasto w Zamościu;
- Zamek w Malborku;
- Kanał Augustowski;
- Kościół św. Mikołaja w Głogowie.

Wymienione wyżej obiekty w większości nie łączą się w powszechnej świadomości z pojęciem zabytku archeologicznego. Nie jest to słuszne, gdyż ich geneza często wykracza poza czasy określone terminem historia (w Polsce okres od około 966 r. – tzw. chrztu Polski), poza tym nie tylko ich pierwsze założenia, ale i młodsze są badane metodami archeologicznymi. Stare miasta i rynki (ponadto też np. zamki, kościoły) o metryce średniowiecznej, a także nowożytnej, to przykłady jednych z zasobniejszych, ważniejszych stanowisk archeologicznych (uwzględniając to, co znajduje się pod obecną powierzchnią terenu, ale też zabytki znajdujące na niej), podlegających ewidencji, badaniom, opisom, ochronie, upowszechnianiu i udostępnianiu. Archeologia dawno przestała być dyscypliną badającą obiekty z czasów wyłącznie przedhistorycznych lub wczesnopaństwowych. W kręgu choćby wymienionych obiektów badania archeologiczne były i są prowadzone, przykładowo, w Wilanowie i na Jasnej Górze. Metod archeologicznych używano do rozpoznania elementów obozu koncentracyjnego w Oświęcimiu, niezbyt dawno również nekropoli polskich z 1940 roku w Charkowie, Katyniu i Miednoje.

Specyfika archeologicznego dziedzictwa kulturowego

Przeszłość jest doskonałym interesem, a w części nawet przemysłem rozrywkowym (...). Turystyka (...) z finansowego punktu widzenia korzystnie wpływa na kondycję archeologii, ale zarazem utrudnia efektywną konserwację stanowisk [266]. Należy się zgodzić z cytowanym poglądem, biorąc pod uwagę również poniższe wyjaśnienia.

Archeologiczne dziedzictwo kulturowe charakteryzuje się pewnymi specyficznymi cechami. Można tu wskazać na to, że:

– jest ono materialne, chociaż niejednokrotnie pozwala wnioskować również o niematerialnej sferze kultury;

– stanowi pozostałość (jedynie skromny wycinek!) - ślad egzystencji i twórczej lub destrukcyjnej działalności człowieka;

– często jest trwale wyłączone z funkcjonowania w istniejącym systemie społeczno-kulturowym (większość stanowisk archeologicznych jest związana z krajobrazem wiejskim, mniej z miastami; por. Walter, Tomczak 2003);

– w wyniku procesów depozycyjnych i podepozycyjnych znajduje się ono często pod powierzchnią ziemi lub wody;

– obejmuje zarówno miejsca i obiekty nieruchome (również ich otoczenie), jak i przedmioty ruchome.

Uwzględniając tytułową problematykę, godzi się też zwrócić uwagę na to, że wszystkie obiekty kulturowe (w tym archeologiczne) posiadają pewne cechy jednostkowe, indywidualne. Praktycznie w kręgu stanowisk archeologicznych brak dwóch takich samych, identycznych. Można więc stwierdzić, że każdy z potencjalnie lub faktycznie interesujących nas obiektów, związanych z tą grupą posiada [211,269]:

– rdzeń (*nucleus*), czyli cechę wyróżniającą spośród innych obiektów;

– oznacznik (*marker*), czyli odpowiednie informacje o rdzeniu, dzięki którym turysta wie lub może wiedzieć o istnieniu atrakcji (np. dzięki wiedzy szkolnej, przewodnikom, publikacjom lub mediom itd.).

Wspomniane dziedzictwo jest nośnikiem różnych informacji, posiada zmienny potencjał i wartości, które można zgrupować problemowo w sposób następujący:

– wartości kulturowe (poszczególne obiekty można postrzegać w kategoriach naukowego dokumentu, zarówno indywidualnie, jak też w kontekście innych);

– wartości emocjonalne (liczne obiekty łączą się z dziejami narodu, grup etnicznych, świadomość ich obecności jest związana np. z poczuciem ciągłości istnienia, niektóre posiadają wartość symbolu;

– różne zabytki archeologiczne są uznawane też za dzieła sztuki);

– wartości użytkowe (związane np. z tradycją, edukacją; funkcjonowanie lub nie w ramach współczesnego zagospodarowania terenu; współczesne wykorzystanie dla celów turystycznych itd.).

Dziedzictwo archeologiczne charakteryzuje się także jeszcze innymi specyficznymi cechami. Biorąc pod uwagę konieczność maksymalizacji działań związanych – z jednej strony – z jego zachowaniem, z drugiej – możliwościami upowszechniania i udostępniania turystycznego, należy zwrócić uwagę na to, że:

- jest ono nieodnawialne (stanowi zbiór zamknięty);
- narażone jest na niszczenie w wyniku działalności sił przyrody i człowieka;
- stanowi najczęściej własność publiczną (w Polsce głównym właścicielem prawnym jest Skarb Państwa);

Problemy ochrony i zarządzania archeologicznym dziedzictwem kulturowym w Polsce

W większości krajów świata dziedzictwo archeologiczne podlega ochronie prawnej. W Polsce podstawą ochrony jest Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 roku, a pod względem administracyjnym jego zarządzaniem zajmują się Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków i ich delegatury (niżej WUOZ). W przypadku wykorzystywania obiektów będących zabytkami (w tym archeologicznymi), zaplanowanie i wykonywanie różnego rodzaju adaptacji, niezbędnych dla upowszechniania, ułatwiających dostęp zwiedzającym, zachęcających do odwiedzin, muszą uzyskać merytoryczną akceptację WUOZ w formie decyzji administracyjnej.

W przypadku wykorzystania wspólnie obiektu zabytkowego niezwykle istotne są techniki związane z jego zarządzaniem. Zarządzanie obiektami archeologicznymi (kierunek działalności rozpowszechniony w świecie anglosaskim, tzw. archaeological heritage management lub archaeological resource management) to w Polsce dyscyplina «raczkująca». Generalnie chodzi o taki kierunek działań, który w sposób wielodyscyplinarny, uwzględniając teorię i praktykę, umożliwi wykorzystanie dziedzictwa archeologicznego tak, aby uzyskać możliwie jak największą długoterminową korzyść dla obecnych pokoleń, ale z zachowaniem możliwości spełniania przez dziedzictwo archeologiczne potrzeb i aspiracji także pokoleń przyszłych. Inaczej mówiąc zarządzanie dziedzictwem archeologicznym łączy się z podejmowaniem decyzji w kwestii tego, co z istniejących zasobów materialnych przeszłości człowieka zostanie zachowane oraz w jaki sposób będzie ono wykorzystywane obecnie i w przyszłości [266].

W Polsce zarządzanie dziedzictwem archeologicznym jest dyscypliną nową. Nauczane jest jako kierunek studiów podyplomowych na Uniwersytecie im. A. Mickiewicza w Poznaniu oraz jako specjalność w ramach studiów w zakresie archeologii na Uniwersytecie im. kardynała S. Wyszyńskiego w Warszawie. Na Uniwersytecie Gdańskim na kierunku archeologia Lech Czerniak prowadzi wykład Ochrona i zarządzanie dziedzictwem archeologicznym.

Problemy upowszechniania wiedzy o archeologicznym dziedzictwie kulturowym

Nie podlega dyskusji, że propagowanie wiedzy, łączącej się z przeszłością kulturowo-historyczną człowieka, jest jedną z powinności archeologów. Wspomniana kwestia jest również regulowana prawnie przez wspomnianą wyżej Europejską Konwencję O ochronie dziedzictwa archeologicznego, której artykuł 9 poświęcono potrzebie kształtowanie świadomości publicznej poprzez:

– prowadzenie działalności edukacyjnej (...) o wartości dziedzictwa archeologicznego;

– promowanie publicznego dostępu do (...) dziedzictwa archeologicznego.

Także wymieniona ustawa z 23 lipca 2003 o ochronie i opiece nad zabytkami w Polsce stwierdza wyraźnie, że: właściciel lub posiadacz zabytku (każdego, więc i archeologicznych – podkr. autorów) ma zapewnić warunki do popularyzowania i upowszechniania o nim wiedzy, jak również, że: w ramach programów opieki nad zabytkami m.in. powinien podejmować działania zwiększające atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych.

Z cytowanych fragmentów obowiązującego w Polsce prawa wynika, że udostępnianie lub upowszechnianie wiedzy o zabytkach nie jest wyłącznie dobrą wolą badających je naukowców, właścicieli prawnych, lecz ich obowiązkiem (co również podkreślono w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej), co nie jest powszechnie uświadamiane.

Z drugiej strony wydaje się być paradoksem to, że w czasach j rewolucji informatycznej, zwiększającej się dostępności do wiedzy, jej popularyzacja (odkryć, wyników badań, w tym związanych z archeologicznym dziedzictwem kulturowym), jest postrzegane jako rzecz trudna. Zwraca się przy tym uwagę [304] na to, że:

– wdzisiejszej rzeczywistości na rozwój nauki składa się mrówcza praca dziesiątków Instytucji i zespołów badawczych;

– odkrycia spektakularne są rzadkie (przeciętny człowiek czeka na odkrycia, które zmieniają zasadniczo obraz świata);

– w ostatnich latach nastąpił w niektórych krajach Europy (również w Polsce), wyraźny rozdźwięk między rozwojem i osiągnięciami nauki a poziomem wiedzy społeczeństwa. Jeden z publicystów francuskich nazwał nawet współczesne czasy okresem zmierzchu rozumu (np. z powodu powrotu do średniowiecznych praktyk wróżbiarskich, do najbardziej prymitywnych wierzeń i przesądów).

Niemniej popularyzacja jest dzisiaj w nauce wymogiem czasów. W przypadku tytułowych obiektów archeologicznych, chęci ich wykorzystania, konieczne jest zawsze opracowanie związanej z tym konkretnej strategii działań. Obejmuje ona następujące grupy problemów:

– sformułowanie celu i pomysłu współczesnej adaptacji oraz zagospodarowania;

– określenie adresata oferty;

– sporządzenie programu (krótko i długookresowego), co musi być połączone z akceptacją właściwych przedstawicieli administracji państwowej i samorządowej, także lokalnych środowisk;

– oszacowanie wielkości niezbędnych dla realizacji przedsięwzięcia środków finansowych, źródeł i sposobów ich pozyskania;

– określenie potrzeb organizacyjnych, technicznych i kadrowych;

– realizację zamierzenia.

Tytułowa problematyka posiada inne jeszcze uwarunkowania. Dawno temu w Europie Zachodniej, a obecnie w Polsce, nasila się zjawisko grabieży stanowisk (obiektów) archeologicznych, zwłaszcza tych z okresów brązu i żelaza. Łączy się to z powszechną dostępnością do tzw. wykrywaczy metali (tzw. detektorów) i z różnymi poszukiwaniami terenowymi, prowadzonymi przez ich właścicieli. W pewnym sensie wyróżnikiem archeologii jest jej zainteresowanie kontekstem. Jeśli ktoś zajmuje się samymi artefaktami, bez kontekstu, uprawia zwykle kolekcjonerstwo (...). Oddzielanie przedmiotów od ich kontekstu (...) stanowi antytezę w stosunku do tego, co określa tożsamość archeologii [209]. W gronie archeologów polskich, również w dyskusjach z przedstawicielami środowiska «detektorystów» trwa wieloletni spór, związany z możliwościami działania tych drugich, również o granicach i zasadach ewentualnej współpracy obydwu środowisk.[184] Choć aktualnie

obowiązujące przepisy prawa umożliwiają w Polsce legalne korzystanie z wykrywaczy w terenie (za zgodą właściwego WUOZ, pod nadzorem merytorycznym archeologa), w praktyce podobnych zezwoleń wydaje się bardzo mało. Przyczyną gorącej dyskusji pomiędzy archeologami i «detektorystami», są też aukcje internetowe i tzw. targi staroci, na których oferuje się do sprzedaży zabytki archeologiczne. Różne prywatne czasopisma w pewnym stopniu propagują obrót handlowy ruchomymi zabytkami archeologicznymi. Zamieszczone w nich wiadomości mogą przy tym wskazywać, że praca prawdziwego archeologa łączy się z postacią filmowego Indiany Jonesa (innymi słowy ci, którzy od niego się różnią, może są nieudacznikami?)

Poruszony problem powodują, że środowisko archeologów jest bardzo niechętnie publikowaniu materiałów popularnonaukowych (w tym przewodników po stanowiskach archeologicznych), a jeśli takowe się ukazywały, to bez żadnych planów lub map, na których precyzyjnie zaznaczano by ich lokalizację [177], by zapobiec grabieżom. Jest przy tym pewnym paradoksem, że w fachowej literaturze archeologicznej wspomniane plany można znaleźć bez trudu (są one integralnymi elementami publikacji naukowych).

Warto tu zwrócić uwagę i na inną jeszcze kwestię. Z natury rzeczy, może paradoksalnie, środowisko naukowców (również archeologów), bywa ortodoksyjne, niepoddające się szybkim zmianom kulturowym i obyczajowym. Po pierwsze, upowszechnianie, popularnonaukowe udostępnianie wiedzy, informacji nigdy nie było w tych kręgach cenione (przez konkretne osoby, a także przez obowiązujące systemy ocen ich działalności). Po drugie, mimo ewidentnych sukcesów w propagowaniu dziedzictwa archeologicznego w Polsce środowisko specjalistów dyskutuje o nie tyle nadchodzącej, co istniejącej już komercjalizacji związanych z tym przedsięwzięć, stojących czasami w sprzeczności z tym, co można uznać za tzw. prawdę historyczną lub naszym mniemaniem, że o takiej prawdzie mówimy. Ze społecznie akceptowanym zjawiskiem komercjalizacji stykamy się na polu np. dzieł sztuki, które są przedmiotem handlu, ale – o czym świadomość jest mniejsza – sam proces twórczy podporządkowany jest chęci osiągnięcia zysku, co wymaga dostosowania się do potrzeb odbiorcy (klienta), często kosztem artystycznej niezależności i jakości. Z tego powodu komercjalizacja może być i jest zjawiskiem negatywnym. Jeśli, przykładowo, w obrębie stanowiska archeologicznego z epoki brązu i

wczesnej epoki żelaza (ok. 1 poł. I tys. p.n.e.), częściowo zrekonstruowanego i zaadaptowanego dla potrzeb turystycznych, organizuje się (szukając tematu) plenerową imprezę poświęconą Indianom (z przebranymi w stosowne stroje aktorami, stosowną scenografią, czy podobna impreza służy jeszcze propagowaniu nauki, dobrze pojętej turystyce, czy jest jedynie przedsięwzięciem czysto zarobkowym w typie parku tzw. disneyowskiego? Poruszona kwestia jest ważną z zupełnie innego powodu: o piramidach słyszeli (uczyli się) wszyscy, ale kto słyszał o jakimś tam grodzisku, osadzie, cmentarzysku sfery «barbarzyńskiej», spoza kręgów cywilizacji śródziemnomorskich Starego Świata?

Wspomniane zagadnienia wiążą się niewątpliwie z: a) zmieniającym się systemem społecznym, w którym żyjemy, b) propagowaniem polityki prymatu pieniądza nad wszystkim (środowiska naukowe generalnie zawsze były i będą temu przeciwne), c) potrzebą edukowania społecznego i kształtowaniem gustów.

W tym wszystkim znajduje się też świadomość, że upowszechnianie, ułatwienie dostępu do obiektów archeologicznych, nieuchronnie może prowadzić do ich zniszczenia wskutek nasilonego ruchu tłumów ludzi. Przykładem jaskinia w Lascaux, znana z paleolitycznych rytów i malowideł, która po odkryciu w roku 1940 rychło została udostępniona dla zwiedzających. Zamknięto ją jednak w 1963 roku z powodu zmian mikroklimatu (m.in. zwiększenie wilgotności wpływało niszcząco na malowidła), do czego przyczyniły się tłumy zwiedzających (do ok. 300 tys. rocznie). Sytuacji nie poprawiło zainstalowanie specjalistycznej aparatury (w latach 1965-1967). Dlatego w 1983 roku udostępniono turystom specjalnie wybudowany z betonu pawilon (tzw. Lascaux II), w którego wnętrzach zrekonstruowano fragmenty jaskinii wraz z przykładami sztuki naskalnej. Jest paradoksem, że i ten obiekt nie wytrzymuje naporu odwiedzających i dlatego często jest poddawany zabiegom konserwatorskim [296].

Kategoryzacja (wartościowanie) obiektów archeologicznego dziedzictwa kulturowego w Polsce

W czasach łatwego dostępu do informacji, wizualizacji praktycznie wszystkich elementów otaczającego świata, z pewnością istotnym elementem, wpływającym na faktyczne lub potencjalne zainteresowanie przez turystę konkretnym obiektem archeologicznym jest «lobby informacyjne». Istotną część przekazu stanowi odwoływanie się do jego

rangi, unikatowości, cech wyróżniających z pośród innych, podobnych. W świetle obowiązującego ustawodawstwa polskiego owa kategoryzacja łączy się elementami ochrony konserwatorskiej. Poszczególne stanowiska archeologiczne mogą być [301]:

1. wpisane do tzw. rejestru zabytków (w Polsce zaczęto go tworzyć jeszcze przed II wojną światową, niemniej prawne sformalizowanie zapisów nastąpiło w 1945 r.) – obejmuje on obiekty najbardziej wartościowe pod względem historyczno-kulturowym, często są one zagrożone naturalnym lub antropogenicznym zniszczeniem; wpisów do rejestru dokonują właściwi terytorialnie WKZ (z urzędu, na wniosek np. właściciela gruntu, na którym obiekt jest posadowiony); wg stanu na 31 grudnia 2008 r. rejestr zabytków nieruchomości (obejmujących archeologiczne) osiągnął stan 62 878, natomiast ruchomych (np. zabytkowe wyposażenie kościołów, kolekcje prywatne) - 201 673 (wg danych na stroni internetowej Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie);

2. uznane za pomnik historii (obiekt musi być wcześniej wpisany do rejestru lub objęty statusem parku kulturowego) – procedura w gestii agend państwowych; status zatwierdza Prezydent RP na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego;

3. stanowić część parku kulturowego – procedura w gestii samorządów (w porozumieniu i uzgodnieniu z właściwymi agendami państwowymi);

4. być objęte ochroną w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego – procedura w gestii samorządu (w porozumieniu i uzgodnieniu z właściwymi agendami państwowymi).

Pomniki historii

Za pomnik historii (obecnie 35 w Polsce) mogą być uznane obiekty (również archeologiczne), które:

- posiadają znaczenie ponadregionalne,
- mają duże wartości historyczne, naukowe, artystyczne (i inne),
- posiadają znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturalnego,
- są utrwalone w świadomości społecznej,
- stanowią źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń. (zał. XXI)

Parki kulturowe

Zaliczenie obiektu zabytkowego (zespołu obiektów, w tym archeologicznych i innych, również ich otoczenia) do kategorii parków

kulturowych jest pewną nową jakością prawną, wprowadzoną ustawą O ochronie i opiece nad zabytkami z 2003 roku. W pewnym sensie wspomniany termin nawiązuje do zamieszczonego w wymienionym akcie prawnym terminu krajobrazu kulturowego. Pod tym pojęciem rozumie się przestrzeń historyczną, ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze. Ważnym aspektem procedury objęcia danej strefy prawnym terminem parku kulturowego jest podjęcie koniecznej inicjatywy przez środowiska lokalne, samorządowe, przez ludzi, którzy są pasjonatami lokalnej historii. Parki kulturowe mogą więc być:

- tworzone przez lokalne samorządy (drogą uchwały rady gminy lub gmin) w porozumieniu z WUOZ, Wojewódzkim Konserwatorem Przyrody, lokalną społecznością, właścicielami i użytkownikami terenu, organizacjami i stowarzyszeniami,

- powstają na wniosek WKZ, ekspertów, społecznych miłośników terenu, grupy mieszkańców, przedstawicieli samorządu, grupy obywateli itd.

- obejmują obszar ochrony z miejscami i obiektami kulturowymi, zabytkowymi, historycznymi i regionalnymi, które wyróżniają się na tle lokalnym, regionalnym czy ponadregionalnym, z uwzględnieniem uwarunkowań przyrodniczych i przestrzennych.

Jednym z elementów dość złożonej procedury powstania parku kulturowego jest opracowanie tzw. analizy szans i zagrożeń (tzw. SWOT) – w przypadku tworzenia i nie utworzenia parku, uwzględniającej perspektywę ok. 20-letnią (realizację inwestycji i utrzymanie parku szacuje się następująco: przez 5 lat – gmina, następnie rozwój systemu finansowania z uwzględnieniem fundacji, pozyskiwania darowizn, dotacji, prowadzenia działalności gospodarczej itd.). Zarówno w przypadku SWOT, jak też niezbędnego programu zarządzania parkiem, wskazuje się na konieczność uwzględnienia w realizacji planów także instytucji i agend turystycznych. Ważne jest to podkreślenie, gdyż w opisywanym przypadku tworzenia parków kulturowych wspomniane firmy nie są postrzegane jedynie jako adresat produktu, ale faktycznie jako podmioty mając wpływ na ich powstawanie i przygotowywane plany działalności.

Światowa lista dziedzictwa kulturalnego i naturalnego

Międzynarodowym sposobem wyróżniania (kategoryzacji rangi) obiektów dziedzictwa kulturowego jest umieszczenie ich na liście

UNESCO tzw. światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. W myśl art. 1 Konwencji Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego (1972) za dziedzictwo kulturalne uważa się:

–zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, jaskinie i zgrupowania tych elementów mające wyjątkową, powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;

–zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swoją architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii;

–miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnograficznego lub antropologicznego.

Warunkiem wpisu obiektu na Listę Światowego Dziedzictwa jest uznanie wyjątkowej wartości uniwersalnej w oparciu o co najmniej jedno spośród przedstawionych wyżej kryteriów.

W 2007 r. na Liście Światowego Dziedzictwa figurowało 851 miejsc w 141 krajach, z czego 660 zalicza się do kulturowych, 166 do naturalnych, natomiast 25 posiada charakter mieszany kulturowo-przyrodniczy. Na wspomnianej liście znajduje się 13 obiektów z Polski, m.in.: zabytkowe centrum Krakowa, kopalnia soli Wieliczka, zabytkowe centra Zamościa i Torunia, zamek w Malborku [302].

Stosowane formy i techniki upowszechniania archeologicznego dziedzictwa kulturowego w Polsce (wykorzystanie dla celów turystycznych)

Powszechne w Polsce techniki upowszechnianie wiedzy-udostępniania zabytków archeologicznych:

–znakowanie stanowisk archeologicznych (wraz z umieszczaniem niezbędnych materiałów informacyjnych, np. w formie tablic);

–tzw. dni otwarte podczas prac wykopaliskowych (udostępnienie dla zwiedzających terenu badań, prezentacja wybranych zabytków, informacja o odkryciach);

–organizowanie w terenie doraźnych wystaw archeologicznych podczas badań (np. w szkole, domu kultury itp.);

–wystawy i ekspozycje muzealne;

–eksponowanie odkrytych fragmentów stanowisk archeologicznych (np. pozostałości murów lub zabudowy średniowiecznej) w formie tzw. świadków, wkomponowanych w istniejącą infrastrukturę (wraz z umieszczoną w sąsiedztwie informacją);

–częściowe rekonstrukcje obiektów archeologicznych w formie skansenów (np. umocnień grodu);

–tworzenie skansenów archeologicznych prowadzących działalność tzw. eksperymentalną, związaną z próbami odtworzenia dawnych technik, np. rzemieślniczych, sposobów gospodarowania itd. [189];

–urządzanie różnych imprez kulturalnych w obrębie stanowisk archeologicznych (skansenów), miejscach historycznych (zamki, pola bitew);

–urządzanie szlaków historyczno-turystycznych (przykładem Szlak Piastowski w Wielkopolsce, Szlak Kościołów Drewnianych na Górnym Śląsku);

–publikacje lub foldery, mapy, filmy, rekonstrukcje komputerowe łączące się z upowszechnianiem informacji;

–wprowadzanie informacji o konkretnych obiektach do programów szkolnych (edukacyjnych).

Specyficzną formą wykorzystania obiektów archeologicznych dla celów turystycznych, łączącą się pojęciem turystyki kwalifikowanej, jeszcze w Polsce praktycznie nieznaną, są wyprawy podwodne z użyciem specjalistycznego sprzętu. Ich celem jest zobaczenie np. zabytkowych wraków, konstrukcji hydrotechnicznych itd.

W ostatnich zwłaszcza latach w kręgu osób zainteresowanych problematyką przeważa pogląd o potrzebie czynnego zaangażowania zwiedzających (turystów) w odbiór przeszłości (jako przeciwieństwo statycznych, «gablutowych» prezentacji wystawienniczych kreowanych w «sztucznych» przestrzeniach muzealnych. Dlatego coraz więcej inicjatyw, których celem jest zagospodarowanie i wykorzystanie istniejących obiektów archeologicznych, zwłaszcza w typie grodzisk, zamków lub jeszcze innych obiektów, często posadowionych w krajobrazie wiejskim, rzadziej miejskim. Z reguły wspomniane obiekty były wcześniej rozpoznawane metodami wykopaliskowymi, co umożliwiło pozyskać informacje związane z czasem ich powstania, zagospodarowaniem, zajęciami mieszkańców itd. Dzięki temu możliwe jest współczesne wykonywanie rekonstrukcji dawnej architektury i

zabudowy, która w części służy dziś celom gospodarczym, posiada walory krajobrazowo-kulturowe, ponadto jest również wykorzystywana podczas różnego rodzaju imprez, zwłaszcza festynów archeologicznych (tabela 2). Spora część z obiektów, wymienionych w tabeli nr 2, jest otwarta dla zwiedzających od maja do września i oferuje bardzo dużą gamę atrakcji dla zwiedzających (indywidualnych, grupowych) praktycznie w każdym wieku. Wśród nich wymieńmy organizowane cyklicznie lub stale:

1. pokazy dawnych technik rzemieślniczych (np. garncarstwo, kowalstwo, rogowiarstwo, bursztyniarstwo, tkactwo itd.), połączone z możliwością czynnego włączenia się zwiedzających i kupnem konkretnych przedmiotów;

2. pokazy i warsztaty w ramach archeologii tzw. doświadczalnej (np. wytop żelaza w dymarkach lub produkcja różnych wyrobów codziennego użytku, rekonstrukcje życia codziennego dawnych mieszkańców obiektu), połączone z możliwością czynnego włączenia się zwiedzających i kupnem konkretnych przedmiotów;

3. spotkania edukacyjne (np. poświęcone życiu mieszkańców danego obiektu);

4. inscenizacje scen z pradziejów i średniowiecza (np. obozy rycerskie, sceny batalistyczne, walki i turnieje rycerskie);

5. inscenizacje obrzędów ludowych (w tym słowiańskich z czasów przedchrześcijańskich);

6. imprezy tematyczne, poświęcone poznaniu innych kultur (np. Wikingów, Indian, Rzymian itd.);

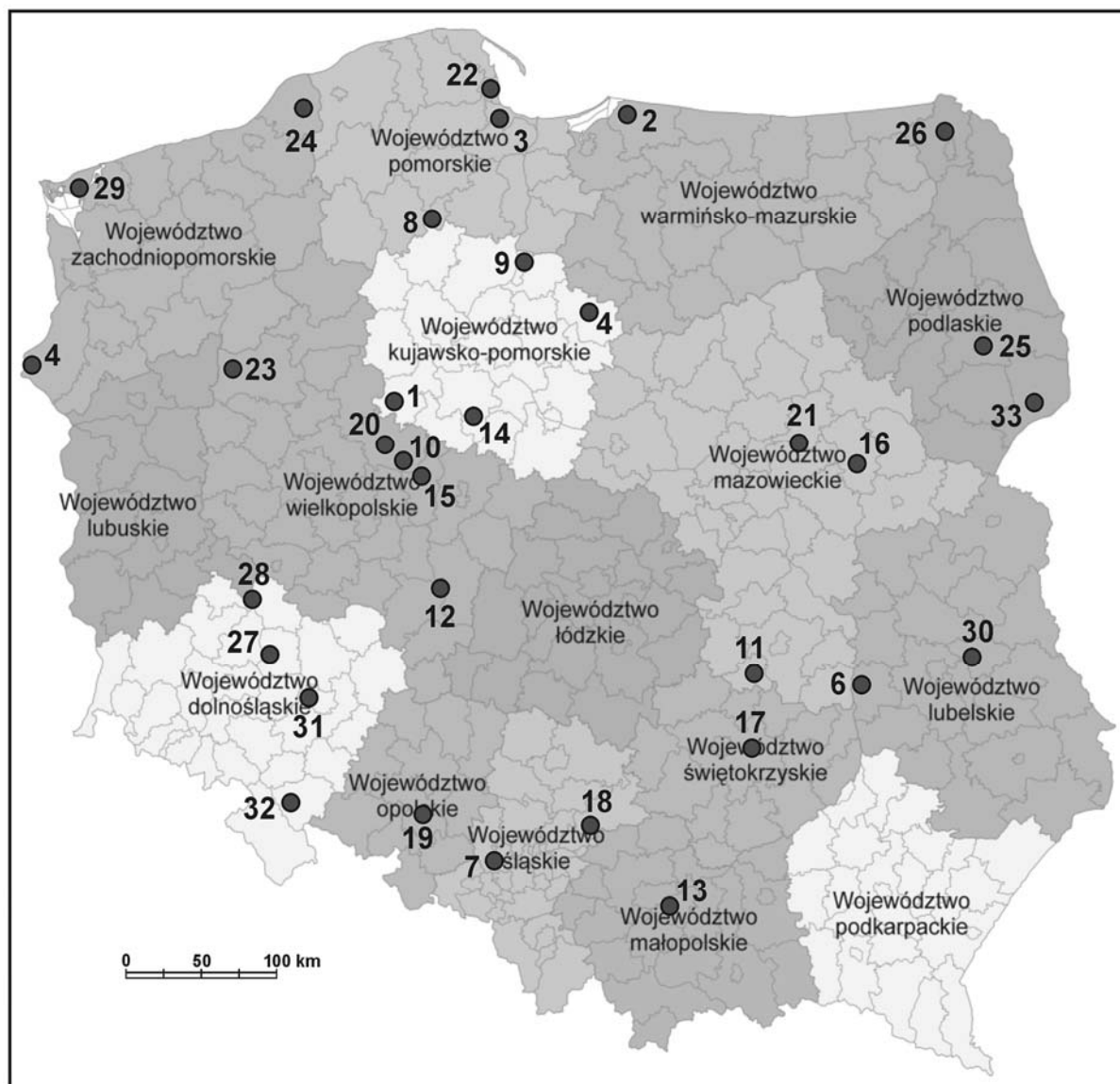
7. nawiązujące do dawnych gry (w tym tzw. plebejskie) i zabawy zręcznościowe dla zwiedzających, również nawiązujące do dawnych technik walki (np. strzelanie z łuku, miotanie oszczepem, przejażdżki replikami zabytkowych łodzi lub statków);

8. koncerty muzyki dawnej (z użyciem zrekonstruowanych instrumentów i oparte na dawnych, np. średniowiecznych partyturach);

9. inne (np. możliwość przeprowadzenia przez zwiedzających samodzielnych «badań wykopaliskowych» w obrębie wyznaczonego terenu pod okiem archeologa) (zał. XXII).

Znaczenie turystyki archeologicznej

Warto podkreślić, iż obiekty wykorzystywane w ramach turystyki archeologicznej są niepowtarzalne, jednym z ich walorów jest to, że właściwie brak takich samych.

Ryc. 4.4.1. **Ważniejsze festyny archeologiczne organizowane w Polsce na tle podziału administracyjnego**(spis stanowisk wg zał. XXII)

Uwzględniając dane z zamieszczonych tabel należy zwrócić uwagę na to, że obiekty archeologiczne już adaptowane dla celów turystycznych w Polsce (ale też kolejne, możliwe do adaptacji, przynajmniej potencjalnie), występują zarówno w strefach miejskich, jak i wiejskich. W pierwszym przypadku ich istnienie, zagospodarowanie i współczesne wykorzystanie wzbogaca istniejącą i zróżnicowaną ofertę turystyczną. Wiele różnych aspektów łączy się natomiast z drugim z wymienionych przypadków. Wśród nich wymieńmy przykładowo:

- budowę świadomości przeszłości mieszkańców danego terenu;
- aktywizację lokalnej społeczności (często we współpracy ze

specjalistami z ośrodków miejskich) w tym zwłaszcza młodzieży (aspekty edukacyjne tym cenniejsze, iż związane z czynnym «odtworzeniem» dziedzictwa kulturowego);

–rozwijanie sfery usług, w tym oferty kierowanej do osób przyjezdnych (turystów indywidualnych i grupowych), także w ramach niezbędnej infrastruktury związanej z danym obiektem archeologicznym (np. hotele, restauracje itd.; przeciwdziałanie bezrobociu i powstawanie nowych miejsc pracy);

–zwiększanie przychodów lokalnego samorządu i mieszkańców, również tworzenie perspektyw związanych z zatrudnieniem (zwiększaniem ilości miejsc pracy), poszerzaniem oferty adresowanej do osób przyjeżdżających;

–łączenie udostępniania zabytków archeologicznych z ofertami podkreślającymi krajobrazowe walory danego rejonu (wzbogacanie oferty ekoturystycznej), propozycje aktywnego (zdrowego) spędzanie wolnego czasu.

Zagrożenia turystyki archeologicznej

W kręgu już dostrzegalnych i dyskutowanych w kręgu specjalistów problemów, związanych zwłaszcza ze wspomnianymi skansenami, dostrzega się dwie ważne sfery rozległych zagadnień:

1. Problemy tzw. zrównoważonego wykorzystania współcześnie dziedzictwa archeologicznego – danego obiektu, tak, by nie naruszyć istniejącej substancji zabytkowej;

2. Problemy zastosowania właściwych technik ekspozycji, jakości oferty popularyzatorskiej i turystycznej, ale tak, by nie przekroczyć trudno czasami określanej granicy prawdy historycznej (lub naszych mniemań o niej), by jej nie deformować, nie wpadać w kicz (trywializacja, «mcdonaldyzacja»); kwestia ta łączy się niewątpliwie ze wspomnianym zagadnieniem komercjalizacji.

Perspektywy i wskazania

Intensyfikacja wykorzystania dziedzictwa archeologicznego dla celów turystycznych stała się w Polsce pewną nową jakością i atrakcją, choć pierwociny zjawiska sięgają czasów sprzed II wojny światowej, czego przykładem jest Biskupin [286]. Zjawisko to zbiega się generalnie z przełomem lat 80. i 90. minionego stulecia, czasami zmian systemowo-społecznych, które wówczas nastąpiły.

Wydaje się, iż w kręgu zagadnień związanych z przyszłością turystyki archeologicznej w Polsce konieczne jest podkreślenie:

–potrzeby dołożenia należytej staranności w rozwiązywaniu zagadnień łączących się z wymienionym wyżej zagrożeniami (być może niezbędne byłoby stworzenie ciała-rady opiniującej, składającej się z przedstawicieli zarządzających skansenami archeologicznymi; w jej ramach można by choćby ustalać wiele spraw technicznych i organizacyjnych, również np. w skali kraju kalendarz imprez, których terminy nie nakładałyby się);

–konieczność intensyfikacji sposobów i technik propagowania turystyki archeologicznej, co powinno być skierowane zarówno do odbiorców krajowych, jak i zagranicznych;

–dostrzeżenie potencjału w wykorzystaniu dziedzictwa archeologicznego przez sfery administracyjne (przepisy, kwestie organizacyjno-techniczne, środki finansowe), również samorzady, zwłaszcza w ramach istniejących i modyfikowanych planów rozwoju perspektywicznego (miast, gmin);

–dostrzeżenie potencjału w wykorzystaniu dziedzictwa archeologicznego przez firmy i agencje turystyczne w zakresie wspólnego ze specjalistami z innych dziedzin adaptowania obiektów (częściowego pokrywania związanych z tym kosztów), a także perspektywicznego planowania ich wykorzystania.

4.5. WPŁYW TURYSTYKI NA ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE ŚWIĘTOKRZYSKIEGO PARKU NARODOWEGO (NA PRZYKŁADZIE CHEŁMOWEJ GÓRY) (ВПЛИВ ТУРИЗМУ НА ПРИРОДНЕ СЕРЕДОВИЩЕ СВЕНТОКШИСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПАРКУ (НА ПРИКЛАДІ ХЕЛЬМОВОЇ ГОРИ))

Problem antropopresji turystycznej coraz wyraźniej zaznacza się na obszarach Parków Narodowych intensywnie eksploatowanych przez turystykę. Szczególnie dotyczy to parków o niewielkiej powierzchni. W Polsce znakomitym przykładem negatywnych zmian zachodzących wskutek antropopresji służyć może Ojcowski Park Narodowy. Również Świętokrzyski Park Narodowy, obrazujący «wyspę» leśną czy «archipelag» wśród obszarów użytkowanych rolniczo, stanowi przykład obszaru chronionego, w obrębie którego nasilenie ruchu turystycznego

zaczyna wywoływać coraz bardziej widoczne szkody środowiskowe.

Cel opracowania mieści się w zakresie ustalenia stopnia negatywnego oddziaływania ruchu turystycznego na środowisko przyrodnicze Parku, głównie wzdłuż ważniejszych szlaków turystycznych. Szlaki turystyczne Parku wyraźnie różnią się nasileniem ruchu turystycznego, a co za tym idzie – charakterem i stopniem zmian otaczającego ich środowiska. Niniejsze badanie stanowi pierwszą część większego opracowania na ten temat i nawiązuje do jednego ze szlaków, najmniej uczęszczanych w obrębie Parku przez turystów, tzw. czarnego szlaku na Chełmowej Górze, stanowiącej jedną z wysepek Parku. Uwagę skupiono na zagadnieniach florystyczno-ekologicznych, ponieważ roślinność, jak wiadomo, jest dobrym indykatorem zmian zachodzących w środowisku przyrodniczym.

Przedstawione w opracowaniu dane florystyczne pochodzą z badań i obserwacji terenowych prowadzonych w sezonach wegetacyjnych w latach 2007-2008. Niezależnie od analiz florystycznych prowadzonych wzdłuż szlaku turystycznego, zbadano również dwie powierzchnie, które znajdują się w strefie otuliny Parku tuż przy jego granicy. Pod względem składu gatunkowego obie powierzchnie wykazują wyraźne cechy biocenotycznego ekotonu, charakterystycznego dla stanowisk graniczących z sobą ugrupowań roślinnych leśnych i nieleśnych oraz roślinności pochodzenia synantropijnego.

Ogólna charakterystyka terenu badań

Chełmowa Góra, zgodnie z podziałem fizyczno-geograficznym Polski według J. Kondrackiego [228] zaliczana jest do makroregionu Wyżyny Kieleckiej i mezoregionu Gór Świętokrzyskich. Natomiast uwzględniając lokalizację terenu badań wg ATPOL-u, obszar badawczy usytuowany jest w kwadracie EE-77. Charakteryzowany obszar jest fragmentem Świętokrzyskiego Parku Narodowego i ma charakter leśnej enklawy położonej w jego wschodniej części. Zajmuje powierzchnię 183,2 ha, a najwyższą kulminację osiąga na wysokości 351 m n.p.m.

Rejon ten jest zwykle kojarzony ze stanowiskiem obfitego występowania populacji modrzewia polskiego *Larix decidua* subsp. *polonica* oraz z jego unikatowym zbiorowiskiem (*locus classicus*). Stanowisko to objęto ochroną prawną już w 1920 roku tj. od momentu utworzenia na tym obszarze rezerwatu przyrody. Należy podkreślić, że był to pierwszy tego typu obiekt chroniony w czasach międzywojennych na terenie Łysogór. Zasadniczym celem ochrony było zachowanie

stanowiska endemicznego gatunku modrzewia polskiego (obecnie uznawanego za podgatunek), opisanego przez prof. Mariana Raciborskiego. W przeszłości teren ten należał do Nadleśnictwa Łagów, a następnie został przekazany nieistniejącemu obecnie Nadleśnictwu Święta Katarzyna, które z dniem 1 kwietnia 1950 roku przekształcono w Świętokrzyski Park Narodowy.

Obszar ochrony ścisłej wyznaczony jest w N-W części góry, gdzie do dzisiaj zachowały się, niegdyś występujące bardzo licznie, egzemplarze modrzewi polskich. Obecnie ochrona ścisła obowiązuje jedynie na areale leśnym obejmującym 13,36 ha. Trasa «czarnego» szlaku turystycznego prowadzi w całości przez obszar ochrony czynnej.

Pod względem geograficznym wzniesienie Chełmowej Góry stanowi zachodni skraj Pasma Pokrzywiańskiego. W budowie geologicznej obszaru występują utwory skalne pochodzące z pogranicza syluru i dewonu: łupki z mułowcami i piaskowcami. Warstwy dolnego dewonu zawierają piaskowce, łupki i zlepieńce. Najmłodsze, czwartorzędowe osady reprezentowane są przez utwory polodowcowe, głównie piaski oraz lessy piaszczyste. Osady lessowe stanowią na większości powierzchni obszaru podłoże glebotwórcze.

Obszar Chełmowej Góry pokrywają kwaśne gleby brunatne oraz gleby płowe. Gleby brunatne kwaśne (oligotroficzne) wykształciły się ze skał ubogich w związki zasadowe (piaskowce dewońskie o odczynie kwaśnym). Poziom organiczny (O) tych gleb charakteryzuje się małą miąższością. Wyraźnie widoczne jest gromadzenie na tym poziomie słabo rozkładających się części organicznych. Próchniczy poziom (A) tych gleb ma barwę brunatno szarą i gromadzi rozłożone części organiczne z wyższej warstwy. Gleby płowe wytworzyły się na polodowcowych lessach. Poziomy próchniczy (A), wymywania (E) oraz skały macierzystej (C) pod względem granulometrycznym mają charakter utworów pyłowych. Największe zakwaszenie wykazują one w poziomie wymywania (E).

Chełmowa Góra ze względu na swą orografię i występujące tam gleby, jak również zróżnicowanie jakościowe zbiorowisk roślinnych ma nieco inne cechy mikroklimatyczne w porównaniu do pozostałych części Świętokrzyskiego Parku Narodowego. Specyfika termiczna tego obszaru ujawnia się wyraziście w dobowym rozkładzie temperatur. Różnice te eksponują się w przypadku zestawienia czynników klimatycznych wnętrza lasu z rolniczymi terenami (otwartymi) go otaczającymi. Tereny

leśne w ciągu dnia są o około 2-3°C chłodniejsze zaś w ciągu nocy o ok. 1° C cieplejsze. Mimo niewielkiej wysokości względnej Góry, zauważalny jest również wpływ wysokości na kształtowanie się czynnika termicznego. Na jej szczycie w ciągu dnia jest o ok. 1-2°C chłodniej niż u podnóża stoku.

Wpływ na termikę ma również ekspozycja stoków. Zależność ta zaznacza się wyraźnie w różnicy wielkości temperatur przy poszczególnych ekspozycjach stoków - południowej i północnej. W ciągu dnia stoki południowe nagrzewają się wyraźnie mocniej w porównaniu z północnymi. Ponadto istnieje, co należy również zauważyć, wyraźne uwarunkowanie nagrzewania słonecznego od zwarcia koron drzewostanu, ponieważ po stronie południowej jest ono znacznie mniejsze niż po stronie północnej. Różnice w zwarcu drzewostanu decydują również o rozkładzie temperatury w ciągu nocy. Wypromieniowanie zgromadzonej energii jest proporcjonalnie większe na stoku południowym, gdzie drzewostany wyróżnia niski stopień zwarcia.

Na rozkład wilgotności zbiorowisk roślinnych istotny wpływ ma zwarcie drzewostanu oraz orografia terenu. Drzewostany porastające południowe stoki Góry charakteryzuje najwyższa wilgotność. Wynika to szczególnie z bogatego podszycia lasu, które w dużym stopniu hamuje ruch powietrza. Zróżnicowanie mikroklimatyczne zauważalne jest również w zbiorowiskach grądowych porastających wschodnie i zachodnie stoki Góry, a także na niewielkiej powierzchni w południowej części omawianego terenu.

Badania florystyczne zostały przeprowadzone zarówno w obrębie ścieżki i poboczy szlaku turystycznego, na długości ok. 2 km, jak i niezależnie na dwóch powierzchniach leżących w bezpośrednim sąsiedztwie granicy ŚPN z otaczającymi obszarami, które należą już do otuliny Parku. Wyniki badań dotyczą zróżnicowania gatunków roślin naczyniowych stwierdzonych podczas waloryzacji terenowej (lata: 2007 i 2008).

Zebrane materiały florystyczne zostały przekazane do Zielnika Naukowego Katedry i Zakładu Botaniki Farmaceutycznej i Zielarstwa Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach, 41-200 Sosnowiec, ul. Ostrogórska 30. Spisy gatunków roślin wykonane w terenie, jak również listy gatunkowe dotyczące zweryfikowanych pod względem taksonomicznym zbiorów zielnikowych, które pozyskano w różnych okresach badań, pozwoliły opracować ostateczną wersję wykazu

florystycznego z omawianego terenu. Był to jeden z głównych celów tego opracowania.

Oprócz badań florystycznych i obserwacji ekologicznych prowadzonych wzdłuż trasy «czarnego» szlaku turystycznego - w obrębie ścieżki i jej poboczy, również przeprowadzono obserwacje geomorfologiczne. Zwracano szczególną uwagę na stopień wydeptania powierzchni szlaku oraz zmiany szerokości jego ścieżki (duktu), a także obecności na jej powierzchni nierówności litologicznych, jak również różnych form biogenicznych m.in. odsłoneń korzeni drzew lub związanych z procesami erozji powierzchniowej w efekcie rozmywania deszczowego i wywiewania opadu liściowego i cząstek glebowych. Stwierdzono obecność mikroform powstających na powierzchni ścieżki szlaku, które ukształtowały się w efekcie naturalnych procesów geomorfologicznych jak i innych, których powstanie związane jest bezpośrednio z odkształceniem naturalnej struktury przestrzennej ekosystemów leśnych oraz degradacyjnego wpływu różnych czynników antropopresji, jak np. odsłoneń ścieżek szlaku wskutek wycinki drzew, tworzenia pustaci, zrywania runa i żyznej warstwy glebowej itp., czyli działań które sprzyjają intensyfikacji różnych zjawisk erozyjnych. Prowadzono również wstępne pomiary różnego typu mikroform geomorfologicznych. Dokonano także charakterystyki zróżnicowania geomorfologicznego «czarnego» szlaku oraz wskazano jego odcinki, które wykazują różne predyspozycje dla rozwoju specyficznych procesów erozyjnych. Mierzono w tym celu – w miejscach przebiegu szlaku m.in. nachylenie stoków czy «meandrowanie» ścieżki. Szczególną uwagę zwracano na takie odcinki szlaku i miejsca, które są najbardziej narażone oraz wyraźnie odkształcone przez intensywne wydeptywanie w skutek ruchu turystycznego.

Wyniki badań: Badania florystyczne

Czarny szlak turystyczny na Chełmowej Górze przebiega przez kompleks leśny, w którym występują dwa przewodnie pod względem zajmowanego areалу zbiorowiska leśne. Na odcinku S-E (zgodnie z kierunkiem przebiegu szlaku) jest nim zespół środkowopolskiego boru mieszanego - wariant z modrzewiem polskim *Quercus robur* – *Pinetum* (=Pino-*Quercetum*) - wariant z *Larix polonica*, a następnie szlak ten wnika w głąb kompleksu lasu grądu wysokiego typowego z modrzewiem polskim *Tilio cordatae* – *Carpinetum betuli* (=Tilio-*Carpinetum typicum*) wariant z *Larix polonica*.

Waloryzacja uwzględnia różnicowanie badanej flory na: formy życiowe, wymagania poszczególnych gatunków w zakresie podstawowych, abiotycznych czynników ekologicznych tj.: światła, temperatury, wilgotności, trofizmu podłoża, wskaźnika kwaśności podłoża – pH oraz fitosocjologicznej przynależności gatunku (pod względem waloru, jako gatunków charakterystycznych sensu Braun-Blanquet, 1964) oraz częstotliwości ich występowania na tym specyficznym, eksploatowanym turystycznie typie podłoża (siedliska). Wskazano i podkreślono także na charakter ekspansywności pewnych, wyróżniających się pod tym względem gatunków. Kolonizują one mniej lub bardziej efektywnie trwale siedliska antropogenicznie odkształcone. Są to mikrosiedliska synantropijne ukształtowane przez wydeptywanie ścieżki szlaku turystycznego. Miejsca te stanowią podłoża korzystne dla osiedlania się różnych gatunków roślin, głównie rodzimych apofitów oraz bardzo nielicznych obcego pochodzenia – antropofitów.

Jak już wspomniano wcześniej, fitosocjologicznej waloryzacji poddano również dwie powierzchnie badawcze: ST. B1-P oraz ST. B2–S.S., które usytuowane są w bezpośrednim sąsiedztwie czarnego szlaku turystycznego (Chełmowa Góra) i obszarem otulinowym omawianego parku narodowego.

Skład florystyczny gatunków naczyniowych stwierdzony na powierzchni badawczej ST. B1-P «Pokrzywianka» pod względem udziału elementów biocenotycznych, wyraźnie wskazuje na typ ekotonu zaroślowo-leśnego z licznym udziałem gatunków ciepłolubnych reprezentujących zbiorowiska przyleśne i przyzaroślowe murawy oszyjkowe jak i gatunków mezofilnych typowych składników łąk mineralnych. Natomiast stwierdzono tu bardzo nieliczny udział antropofitów typu ruderalnego. Pomimo bardzo bliskiego sąsiedztwa badanej powierzchni z polami uprawnymi, poza kilkoma gatunkami częstszymi w uprawach, nie stwierdzono typowych chwastów segetalnych. Po zachodniej stronie powierzchni występuje grąd wysoki typowy z modrzewiem polskim *Tilio cordatae* – *Carpinetum betuli* (= *Tilio-Carpinetum typicum*), *Tilio cordatae* – *Carpinetum betuli*. Po stronie wschodniej tej powierzchni stwierdzono płaty wilgotnego wariantu zespołu wyki czteronasiennej – *Vicium tetraspermae* (za oprac.: T. Głazek, J. Wolak 1988). [205]

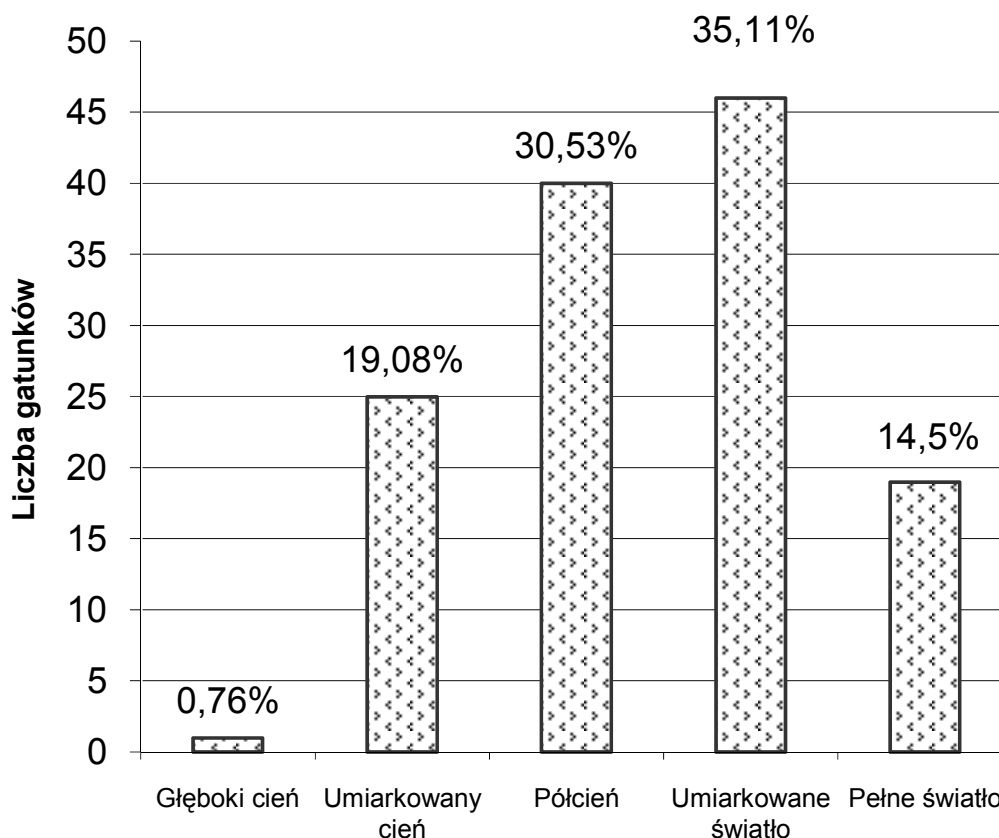
Powierzchnia ST. B1-S.S. «Stara Słupia» leży w południowej części Chełmowej Góry. Badana powierzchnia znajduje się w bliskim

kontakcie przestrzennym z dwoma przewodnimi zbiorowiskami roślinnymi. Od strony północnej części tej powierzchni występuje zbiorowisko środkowopolskiego boru mieszanego wariant z modrzewiem polskim *Quercus robur*-*Pinetum* (*Pino-Quercetum*) wariant z *Larix decidua* subsp. *polonica*. W jej części południowej dominuje powierzchniowo wariant wilgotny segetalnego zespołu wyki czteronasiennej *Vicia tetrasperma* (oprac. wg.: T. Głazek, J. Wolak 1988). Powierzchnia badawcza ST. B2 – S.S. pod względem charakteru eko-florystycznego i udziału liczbowego poszczególnych przedstawicieli należących do określonych typów biocenologicznych jest wyraźnie zróżnicowana jakościowo. W części porolnej odnotowano znaczny udział gatunków synantropijnych, głównie przywiązanych do siedlisk intensywnie wydeptywanych i zajmowanych przez zbiorowiska dywanowe oraz do wtórnych zbiorowisk trawiastych, częstych tutaj na przydrożach i okrajkach pól oraz zarośli. W składzie florystycznym badanej powierzchni stwierdzono również znaczny udział gatunków typowo leśnych i zaroślowych. Jest to bezpośrednio związane z bliskim sąsiedztwem lasu i ekspansją lekkonasiennych gatunków leśnych, głównie drzew na teren otwarty z trawiasto-murawową strefą przejściową - od granicy lasu i zarośli do pól uprawnych. W drugiej części tej powierzchni, tj. w jej wschodnim fragmencie, występują typowe rośliny, jakie są spotykane w warzywnikach i które towarzyszą pielęgnowanym warzywom, jako nitrofilne chwasty [205].

Pod względem ekologicznym flora gatunków naczyniowych badanego obszaru wykazuje znaczne zróżnicowanie. Mianowicie, według wskaźnika świetlnego waloryzowane gatunki tworzą cztery grupy (ryc. 4.5.1.). Najliczniejszą z nich - 46 gat. (35,38%) stanowią rośliny preferujące umiarkowane światło (*Acer platanoides*, *Corylus avellana*, *Galeopsis pubescens*, *Senecio jacobaea*). Rośliny preferujące półcień tworzą grupę 40 gat. (30,76%). Są to m. in.: *Alnus glutinosa*, *Convallaria majalis*, *Lonicera xylosteum*, *Lysimachia nummularia*. Grupa licząca 25 gat. (19,23%) obejmuje rośliny preferujące umiarkowany cień (*Galebdolon luteum*, *Galium odoratum*, *Luzula pilosa* czy, *Rumex sanguineus*). Natomiast rośliny preferujące pełny dostęp światła tworzą grupę 18 gat. (13,84%), a zaliczają się do niej m.in.: *Agrimonia eupatoria*, *Cirsium vulgare*, *Genista tinctoria*, *Polygonum hydropiper* i *Tussilago farfara*.

Ze względu na charakter rzeźby omawianego terenu, widoczne jest również wyraźne zróżnicowanie odrębnych ekologicznych grup

gatunków, co do określonych warunków wilgotnościowych gleby (ryc. 4.5.2.). Najbogatszą pod względem liczby gatunków grupę stanowią rośliny cechujące się średnim zapotrzebowaniem na stopień uwilgotnienia gleby.

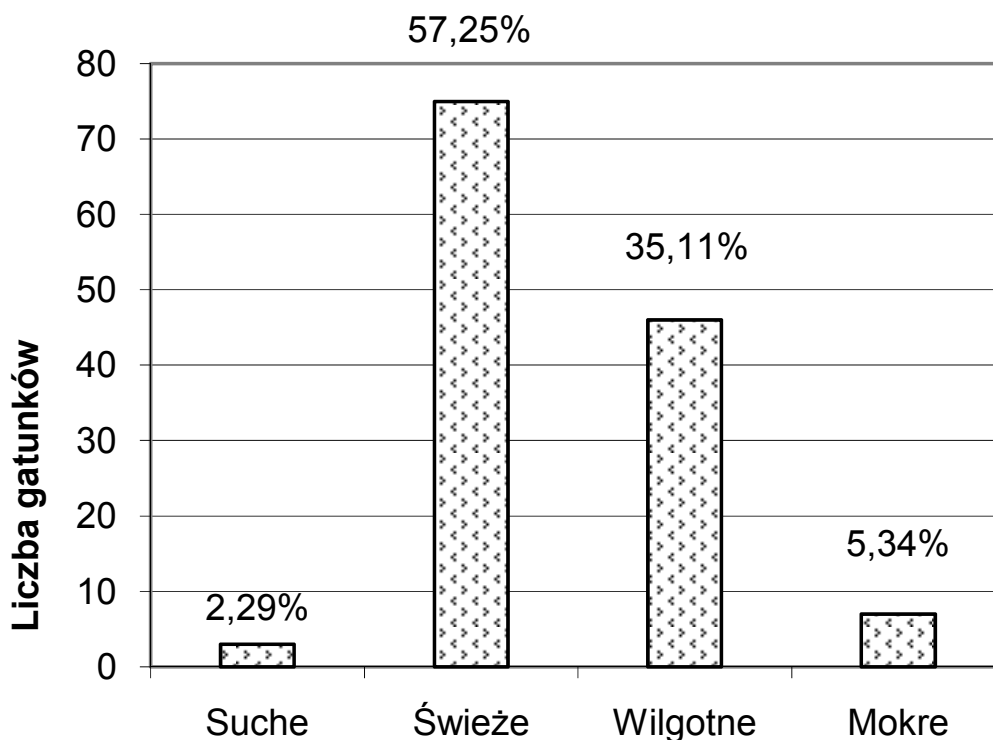

Wskaźnik świetlny (wg. K. Zarzycki i inni, 2002)

Ryc. 4.5.1. Podział badanej flory gatunków naczyniowych Chełmowej Góry na grupy według wskaźnika świetlnego

Kolejną ekologiczną grupą pod względem liczebności gatunków są rośliny preferujące siedliska o glebach wilgotnych. Omawiana grupa obejmuje 46 gatunków (35,38%). Do niej zaliczono m.in.: *Deschampsia caespitosa*, *Juncus tenuis*, *Lysimachia nummularia* i *Stellaria longifolia*. Zdecydowanie najmniej liczną grupą - 3 gatunki (2,3%) w obrębie opisaney flory występują również rośliny preferujące gleby suche. Zaliczono do niej : *Acinos arvensis*, *Galium verum* i *Sedum maximum*. Grupa 7 gatunków, do których zalicza się np. *Alnus glutinosa* czy *Epilobium palustre* preferuje siedliska mokre. Stanowi ona jedynie 5,38%

ogółu flory. Tak niewielka liczebność tej grupy ekologicznej jest efektem wyraźnego ubóstwa miejsc, które stale gromadzą wodę oraz takich, które okresowo zatrzymują ją w podłożu.

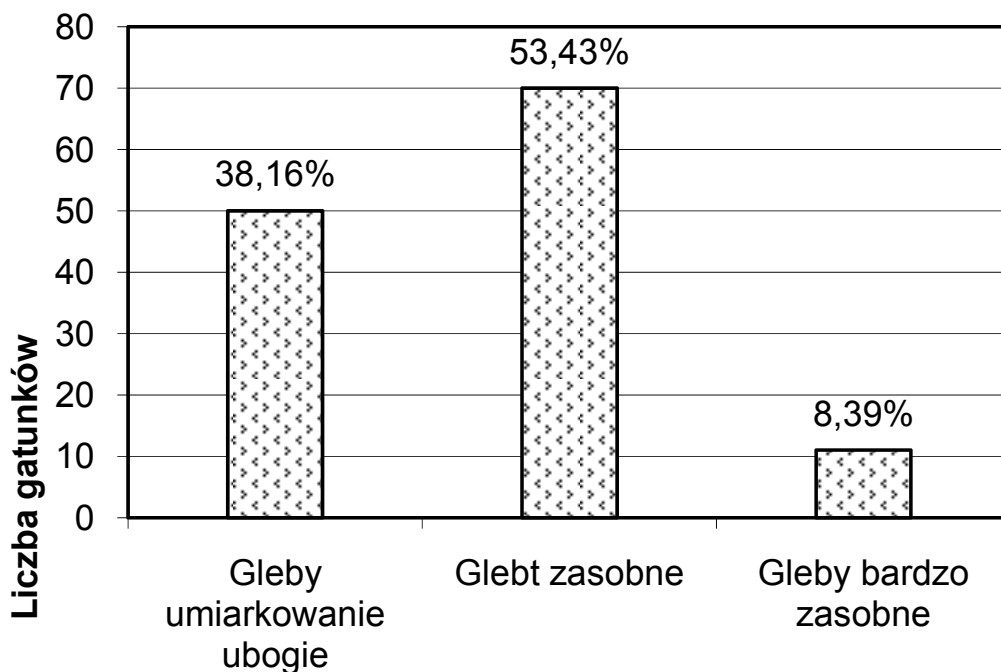
Wskaźnik wilgotności gleby (wg. K. Zarzcki i inni, 2002)

Ryc. 4.5.2. Podział badanej flory gatunków naczyniowych Chełmowej Góry na grupy według wskaźnika wilgotności gleby.

Rozpatrując liczebność grup zaliczanych do poszczególnych liczb ekologicznych, reprezentujących gleby o różnej zasobności w związki organiczne zauważamy (ryc. 4.5.3.), że większość gatunków to rośliny preferujące gleby eutroficzne - 69 gat. (53,07 %), np.: *Arrhenatherum elatius*, *Asarum europaeum*, *Crepis biennis*, *Stellaria neglecta* i inne gatunki.

Grupę znacznie mniej liczną tworzą rośliny o niższych preferencjach siedliskowych, mezotroficznych - 50 gatunków (38,46%) do których należą m.in.: *Fragaria vesca*, *Hieracium murorum*, *Poa nemoralis*, *Sorbus aucuparia*. Najmniej liczne są rośliny o skrajnie wysokich wymaganiach glebowych - 11 gatunków o wysokich

wymaganiach siedliskowych (8,46%) do których należą min.: *Chenopodium album*, *Rumex obtusifolius*, *Sambucus nigra*, czy *Urtica dioica*, które rozwijają się najczęściej na glebach bogatożywnych, czyli eutroficznym lub przenawożonych.

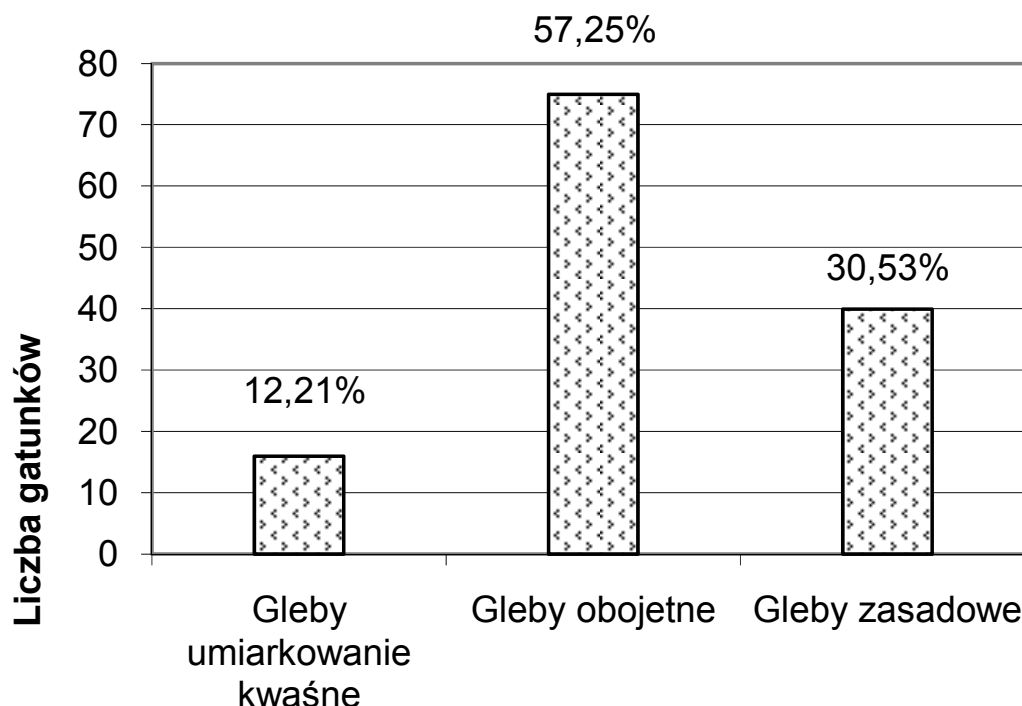
Wskaźnik trofizmu (wg. K. Zarzycki i inni, 2002)

Ryc. 4.5.3. Podział badanej flory gatunków naczyniowych Chełmowej Góry na grupy według wskaźnika zasobności gleb w związku organiczne.

Nieznaczone zróżnicowanie podłoża, dotyczące zarówno skały macierzystej jak również wytworzonej na niej gleby wiąże się wyraźnie na tym terenie tylko z jedną grupą ekologiczną roślin tj. neutrofilii, które preferują podłoża życiowe (gleby) o odczynie obojętnym (pH) (ryc. 4.5.4.).

Do tej grupy zaliczono aż 75 gatunków (57,69%) flory naczyniowej tego terenu. Do których zaliczane są m.in.: *Cerasus avium*, *Festuca rubra*, *Lysimachia vulgaris*, *Pyrus communis* czy *Stellaria media*. Znacznie mniej liczne są rośliny preferujące gleby umiarkowanie kwaśne - 16 gat.(12,30%). Są to m.in.: *Frangula alnus*, *Maianthemum bifolium*,

Polygonum hydropiper czy *Populus tremula* oraz gleby zasadowe (alkaliczne) - 39 gat. (30%) flory naczyniowej badanego terenu. Należą tu m.in.: *Artemisia vulgaris*, *Crepis biennis*, *Euonymus europaeus* i *Moehringia trinervia*.

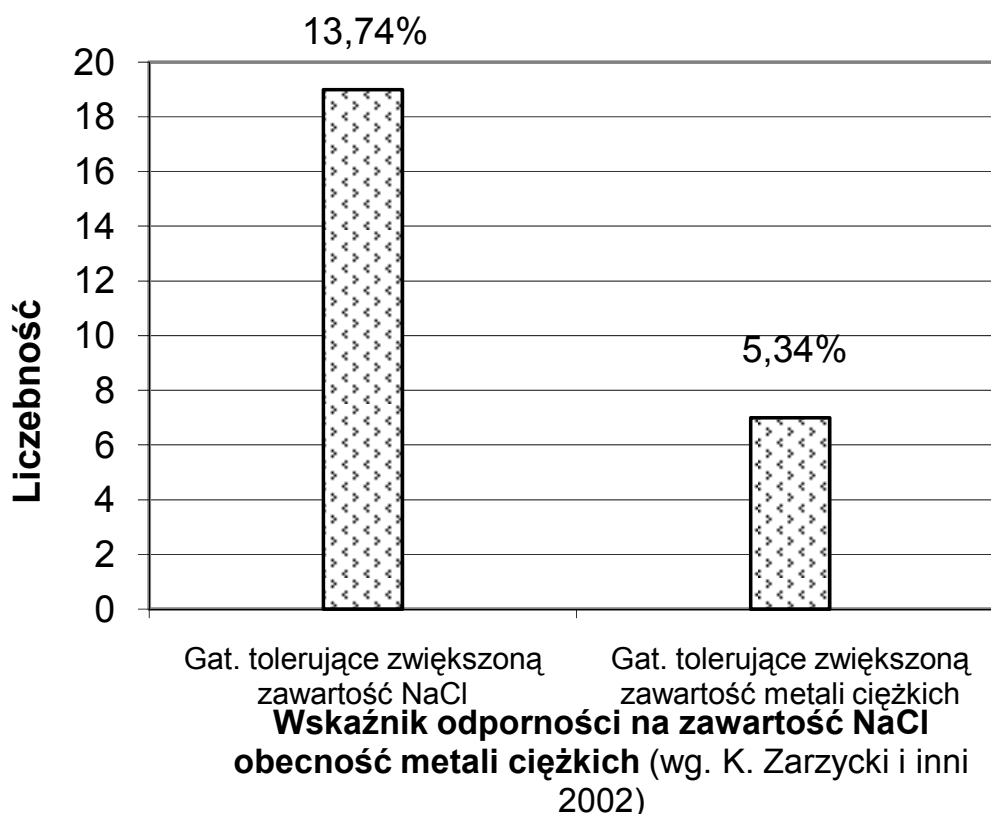
Wskaźnik kwasowości gleby (wg. K. Zarzycki i inni, 2002)

Ryc. 4.5.4. Podział badanej flory gatunków naczyniowych Chełmowej Góry na grupy według wskaźnika kwasowości gleby.

W zakresie tolerancji zasolenia podłoża i zwiększonej zawartości metali ciężkich, spośród ogółu gatunków roślin naczyniowych, odnotowanych podczas badań terenowych i analizy taksonomicznej zebranych materiałów zielnikowych, wyodrębniono dwie ekologiczne grupy roślin (ryc. 4.5.5.). Są to: grupa gatunków tolerujących zwiększoną zawartość NaCl oraz druga - tolerująca zwiększoną zawartość w siedlisku (podłożu) metali ciężkich.

Do pierwszej z nich należy 18 gat., które stanowią 13,84% ogółu flory roślin naczyniowych badanego terenu. Natomiast gatunkami tolerującymi siedliska zasolone (halofity) przez NaCl na tym terenie są m.in.: *Agrimonia eupatoria*, *Dactylis glomerata*, *Festuca gigantea* oraz *Lolium perenne*. Odrębną ekologiczną grupę tworzą rośliny (łącznie 7

gat.), które tolerują zwiększoną zawartość metali ciężkich w środowisku życiowym. Są to m.in.: *Festuca rubra*, *Fragaria vesca* i *Rubus idaeus*. Stanowią jedynie 5,38% ogółu flory naczyniowej omawianego typu badanych siedlisk synantropijnych.

Ryc. 4.5.5. Podział badanej flory gatunków naczyniowych Chelmowej Góry na grupy według wskaźnika odporności na zawartość NaCl i obecność metali ciężkich.

Badania geomorfologiczne

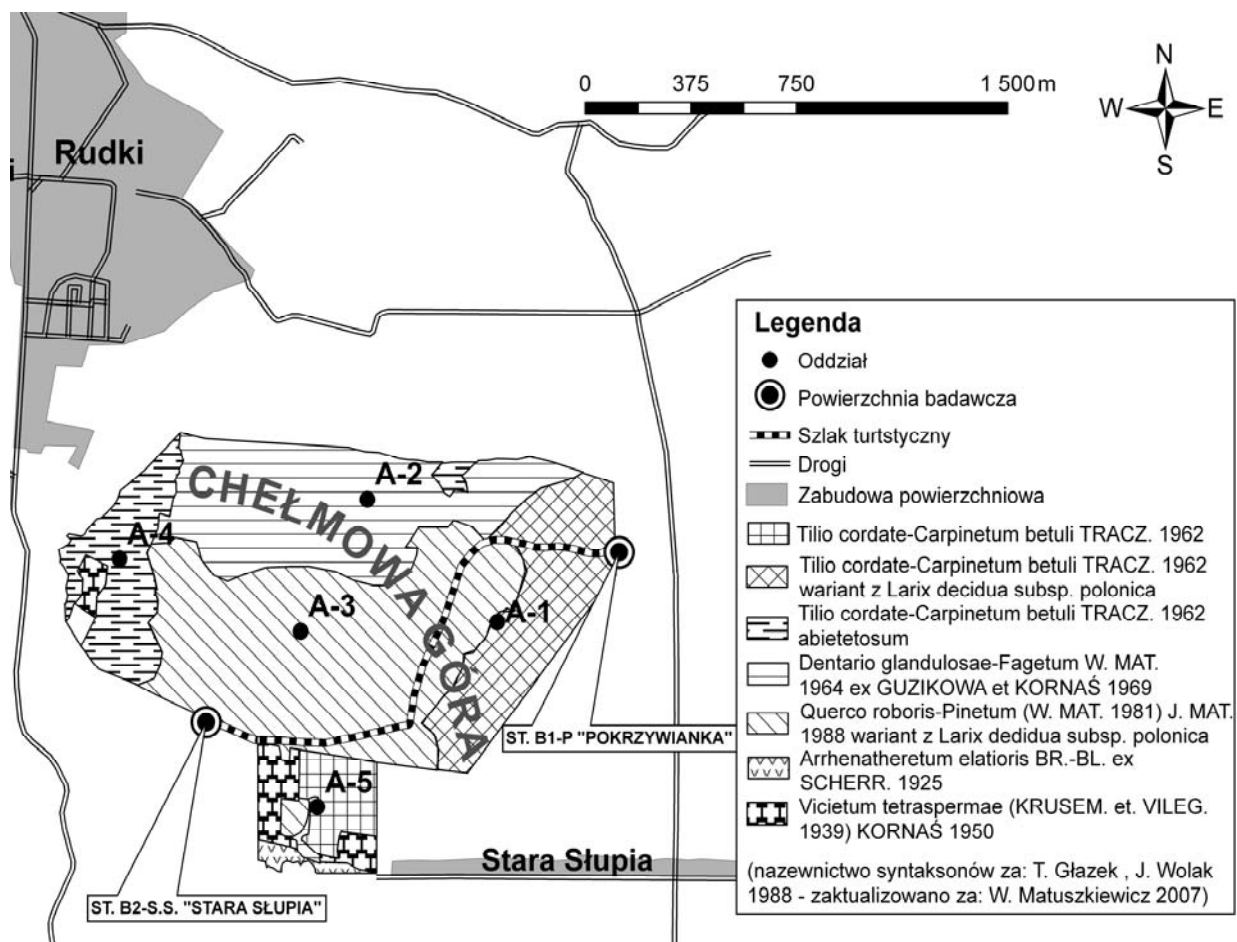
Obserwacje terenowe na szlaku wykazują generalnie mały stopień zmian morfologicznych, zachodzących na jego powierzchni wskutek wydeptywania dlatego, że czynnik ten działa okresowo i dotyczy ciepłych pór roku. Jego natężenie nie jest duże. Natomiast powierzchnia ścieżki wzdłuż tego szlaku turystycznego nie wykazuje drastycznych odkształceń, związanych z intensywnym, długotrwałym deptaniem. Uszczelnienie podłoża w zakresie jego struktury przestrzennej i przepuszczalności jest nieco zbliżone do naturalnego, jest słabe, i tylko w nielicznych miejscach osiąga stopień średni, wskutek słabego wpływu procesu wydeptywania. Na całej długości szlaku

szerokość jego ścieżki jest nie duża i wynosi średnio od 0,8 do 1,5 m, jest także mało zmienna pod względem specyfiki geomorfologicznej. Ścieżka przy szlaku ma charakter pojedynczego duktu, nie zaś rozgałęziony, czyli «oztokowy». Na zdecydowanej powierzchni w większości odcinków tego szlaku występuje również cienka warstwa opadu liściowego, który w wielu miejscach jest wywiewany, i z tej przyczyny zostają odsłonięte podłoża glebowe które łatwo podlegają erozji wodnej i eolicznej.

Mikroformy powstające na powierzchni szlaków turystycznych na obszarze ŚPN są również związane z bardzo licznymi (np. «czerwony» szlak wiodący na Łysicę i inne.) lub nielicznymi wychodniami skał podłoża (np. «zielony» szlak wiodący na Bukową Górę) oraz ich brakiem ze względu na obecność podłoża lessowego (np. «czarny» szlak wiodący przez Chełmową Górę). Na badanym obszarze wyraźnie częściej stwierdzamy odsłonięcia korzeni stopy drzew. Wokół nich występują lokalnie najbardziej wydeptane fragmenty (ślizganie się obuwia turystów i w tej sytuacji następuje wykorzystanie korzeni jako stopni wspierających itp.; dotyczy szlaków na stromych skłonach gór, głównie «czerwonego», i właśnie tu obserwuje się największe ubytki masy mineralnej i organicznej z powierzchni szlaku. Jest to uwarunkowane tym, że wody deszczowe łatwo zmywają i usuwają opad organiczny z utwardzonej i słabo przepuszczalnej dla wody wydeptanej powierzchni a wiatr sukcesywnie wywiewa opad liściowy oraz cząstki glebowe, zwłaszcza w okresie suszy. Suche i wydeptane (uszczelnione) powierzchnie szlaku częściej pękają, co też przyczynia się do ubytku masy. Należy, zatem miejsca takich odsłonień występujących zwłaszcza w strefach stóp korzeniowych drzew, od czasu do czasu uzupełniać glebą. Zabieg ten wpłynie na rozluźnienie intensywnie wydeptanych podłoży, i wydawało by się paradoksalnym ale nastąpi to w efekcie deptania właśnie świeżo dosypanego materiału. Nie dotyczy to jednak charakteru geomorfologicznego lekko wznoszącej się ścieżki po trawersie przy szlaku czarnymi.

W warunkach słabego natężenia ruchu turystycznego, co jest charakterystyczne dla opisywanego szlaku na Chełmowej Górze, w środowisku przyrodniczym ekosystemów leśnych otaczających ten szlak nie zachodzą głębokie zmiany antropogeniczne. Jest to bezpośrednio związane ze słabo naruszonym i jeszcze drastycznie niezdewastowanym w efekcie wydeptywania szlakiem. Zachowuje on w większej części swych odcinków «charakter naturalny», jego powierzchnia wykazującą cechy sprzyjające efektywnej, szeroko pojmowanej regeneracji. Jednak, należy dbać o powierzchnię ścieżki tego szlaku, ponieważ procesy erozyjne oraz zjawisko

splywu powierzchniowego towarzyszące wydeptywaniu mogą z czasem doprowadzić do poważnego jej uszkodzenia jak i zmiany kształtu samego szlaku. W konsekwencji doprowadzi to do silniejszego zróżnicowania warunków ekologicznych, w tym mikroklimatycznych, w jego obrębie. W efekcie takich procesów nastąpi stan sprzyjający spontanicznej kolonizacji wielu dotąd tu niewystępujących gatunków roślin, zwłaszcza silnie konkurencyjnych dla składników rodzimych gatunków obcego pochodzenia (antropofitów), w tym również wielu gatunków zawlekanych w postaci diaspory (np. na butach i ubraniach oraz ogumieniu rowerów turystów, a także przez zwierzęta dzikie i domowe itp.). Wzrost aktualnego wskaźnika synantropizacji, jaki cechuje naturalną florę naczyniową w tym rejonie Świętokrzyskiego Parku Narodowego wpłynie w sposób widoczny na obniżenie walorów naturalnych chronionego prawem obszaru, bardzo atrakcyjnego pod względem turystycznym, a zwłaszcza przyrodniczym, bogato zróżnicowanego pod względem gatunkowym (fauna i flora) ekosystemu leśnego Chełmowej Góry (rys. 4.5.6.).

4.5.6. Chełmowa Góra, Świętokrzyski Park Narodowy

4.6. WALORY TURYSTYCZNE WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO – PRÓBA TYPOLOGII (ТУРИСТИЧНА ПРИВАБЛИВІСТЬ СІЛЕЗЬКОГО ВОЄВОДСТВА – ПРОБА ТИПОЛОГІЇ)

Województwo śląskie położone w południowej Polsce, należy do najmniejszych ale najgęściej zaludnionych. Na obszarze 12 331km² zamieszkuje aż 4,8 mln ludności. Rozciągłość południkowa wynosi około 200 km a równoleżnikowa 135 km [195]. Pod względem hiposometrycznym obszar województwa jest bardzo zróżnicowany. Zdecydowana większość terytorium ma rzeźbę wyżynno-górską, jedynie w części zachodniej niziną (wzdłuż doliny Odry). Kulminację stanowi Barania Góra w Beskidzie Śląskim 1557 m n.p.m., a najniższym położonym punktem ujście rzeki Rudy do Odry – 178 m n.p.m. Głównymi jednostkami fizycznogeograficznymi są Wyżyna Śląsko-Krakowska, Podkarpacie, Karpaty i Nizina Śląska [222]. Do niedawna województwo śląskie utożsamiane było wyłącznie z funkcją przemysłową. Tymczasem region ten charakteryzuje się bardzo wysoką różnorodnością środowiska naturalnego oraz bogatym dziedzictwem kulturowym, co sprawia że coraz częściej wymieniane jest wśród regionów o znaczeniu turystycznym [251, 262]. Specyfika regionu wynikająca z bogactwa przyrodniczego i długiej historii gospodarczej sprawia, że istnieje możliwość i potrzeba promowania nowej funkcji dla województwa. Celem badania jest zaakcentowanie możliwości pojmowania krajobrazu jako swoistego waloru turystycznego. Szczególne miejsce zajmuje tu zagospodarowanie terenów i obiektów poprzemysłowych dla usług turystycznych. Autorzy będąc pracownikami Zakładu Geoekoturystyki powstałego w 2005 r. na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego, podejmują w niniejszym artykule problematykę typologii walorów turystycznych regionu. Bogactwo wartości przyrodniczych i kulturowych wymaga odpowiednio prowadzonej promocji i upowszechnienia. Zasoby i różnorodność krajobrazowa województwa śląskiego, może stanowić doskonałe zaplecze dla usług turystycznych dla ogromnej populacji mieszkańców regionu jak i przybyszy z sąsiednich obszarów. Podjęte w niniejszym tekście zagadnienie ma na celu uporządkowanie terminologiczne i typologiczne. Zadaniem praktycznym jest przygotowanie bazy danych na platformie GIS do opracowania interaktywnej mapy po walorach województwa śląskiego [246].

Gospodarka turystyczna w XXI wieku

Gospodarka turystyczna staje się jedną z najważniejszych gałęzi gospodarki na świecie. Szacuje się że do roku 2010 wpływy z turystyki osiągną 6,6 biliona dolarów (prawie 12% światowego PKB). Światowa Organizacja Turystyki podaje, że do roku 2020 liczba międzynarodowych podróży wzrośnie do ponad 1,5 mld, a wydatki do 2 bln USD.

Należy podkreślić, że Europę Środkowo – Wschodnią w 1999 roku odwiedziło prawie 90 mln turystów. Liczba ta do roku 2020 może wzrosnąć do 223 mln, co oznaczałoby tempo wzrostu w granicach 4,8% rocznie. Polska należy do wiodących krajów europejskich o znaczącym potencjale turystycznym. Wynika to z różnorodności krajobrazowej (czynnik przyrodniczy) i długiej historii państwowości i bogatego dziedzictwa kulturowego.

Wraz ze zmianą modelu gospodarczego Polska rozwija wyraźnie sektor usług turystycznych. Jednocześnie zmienia się model turystyki z pobytowo-wypoczynkowej na turystykę aktywną i wyspecjalizowaną.

Dla rozwoju usług turystycznych wymagane jest skonstruowanie i upowszechnienie bazy danych o zasobach przyrodniczych i kulturowych stanowiących potencjał turystyczny. Ważnym zagadnieniem jest także sposób obrazowania walorów turystycznych i ich promocji.

W tym celu konieczne jest przeprowadzenie kompleksowej typologii walorów turystycznych, która wyrasta ze znajomości warunków geograficznych regionu oraz jego przeszłości historycznej i gospodarczej.

Walory i atrakcje turystyczne

Rola ruchu turystycznego ma wpływ na wszystkie dziedziny zagospodarowania przestrzennego oraz sferę społeczną. Z tego powodu jest przedmiotem szczegółowych badań wielu dyscyplin naukowych, m.in. geografii turystyki, socjologii, ekonomii, etnologii, psychologii, a nawet nauk prawno-administracyjnych. Współcześnie zmieniają się wymagania i oczekiwania turysty. Powoduje to konieczność weryfikacji dotychczasowych kryteriów oceny. Za wyjściowe można uznać kryteria waloryzacji krajobrazu opracowane przez J. Wyrzykowskiego [284]. *Walor turystyczny*, to taki element środowiska przyrodniczego lub kulturowego, który stanowi lub może stanowić cel ruchu turystycznego. Jest to zarówno główny cel, w sposób zasadniczy przyczyniający się do ukierunkowania przyjazdu, jak i cel poboczny, uwzględniany z okazji przyjazdu bądź pobytu w danym regionie czy miejscowości. Walory turystyczne można ogólnie podzielić na dwie grupy: wypoczynkowe i poznawcze (krajoznawcze). W grupie walorów wypoczynkowych

mieszczą się te, które sprzyjają przede wszystkim poprawie kondycji fizycznej i psychicznej uczestników ruchu turystycznego. Wyróżniamy zatem walory: wód, klimatu i ukształtowania powierzchni oraz przyrody ożywionej. Wśród walorów poznawczych wyróżniamy walory przyrodnicze i kulturowe. Innymi słowy walory turystyczne tworzy całość elementów środowiska naturalnego i pozaprzyrodniczego, które są przedmiotem zainteresowania turystycznego i decyduje o atrakcyjności turystycznej danego miejsca. Sama atrakcyjność turystyczna jest rozumiana jako występowanie pewnej cechy, lub ich zespołu, który przyciąga turystów, dzięki walorom krajobrazu, klimatu, zasobom dziedzictwa kulturowego, szczególnych cech zagospodarowania przestrzennego. Pojęciem nadrzędnym w ocenie przydatności dla ruchu turystycznego są zasoby turystyczne, które tworzy ogół walorów środowiska geograficznego, które po dokonaniu odpowiedniej oceny przez turystę mogą stać się walorami turystycznymi [193, 201, 225, 232, 280, 284, 285]. Na potrzeby opracowania szczegółowej typologii walorów przyrodniczych i kulturowych regionu oraz gromadzenia danych w systemie GIS autorzy ograniczają się do grupy tzw. walorów krajoznawczych związanych z turystyką poznawczą, edukacyjną i szeroko rozumianym krajoznawstwem [178, 227].

Walory przyrodnicze województwa śląskiego

O wysokich walorach przyrodniczych regionu świadczy duża liczba obszarów i obiektów objęta różnorodnymi formami prawnej ochrony. Obecnie na terenie województwa istnieje:

- 8 parków krajobrazowych, o łącznej powierzchni 234.508,00 ha;
- 60 rezerwatów o łącznej powierzchni 3.541,62 ha;
- liczne obszary chronionego krajobrazu (w tym powierzchnia otuliny parków krajobrazowych) – 139.847,00 ha;
- 1098 pomników przyrody, w tym twory przyrody ożywionej (pojedyncze drzewa, grupy drzew, aleje i szpalery, itp.) i 60 tworów przyrody nieożywionej (głazy, jaskinie, skały i ściany skalne, obiekty wodne, itp.) [300].

W fazie projektu pozostaje pierwszy na terenie województwa śląskiego Jurajski Park Narodowy, chronią ekosystemy Wyżyny Częstochowskiej okolic doliny rzeki Wiercicy oraz wapiennych wzgórz okolic Olsztyna i Złotego Potoku.

Na zatwierdzenie czeka także 41 kolejnych projektów rezerwatów co świadczy o potencjale przyrodniczym województwa. O dużych

zasobach przyrodniczych regionu stanowi wiele osobliwości a także wysoka różnorodność gatunkowa roślin i zwierząt [270, 282]. Ponadto wzrasta liczba obszarów chronionych ustanawianych decyzjami rad poszczególnych gmin tj. użytki ekologiczne, obszary chronionego krajobrazu, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe. W opisywanym regionie znajdują swe stanowiska liczne gatunki chronione, w tym endemiczne i reliktowe. Bardzo wysoki jest odsetek lasów, w skali całego województwa wynosi on 32%, co stanowi 7% powierzchni leśnej Polski [305]. Wskaźnik lesistości najwyższy jest w stolicy województwa – Katowicach, gdzie sięga 42% i Jaworznie – 38,5%. Największe kompleksy na terenie województwa tworzą: Lasy Pszczyńskie, Lasy Lublinieckie, Lasy Nad Górną Liswartą, Lasy Raciborskie oraz Leśny pas ochronny wokół dawnego GOP-u.

Upowszechnienie wiedzy o rzeczywistych walorach przyrodniczych może wspomóc politykę wielu gmin w transformacji funkcji miejskich (najczęściej z przemysłowej w usługową, w tym rekreacyjno-turystyczną i edukacyjną).

Dziedzictwo kulturowe regionu

Dziedzictwo kulturowe województwa śląskiego stanowi bogaty zbiór wartości materialnych i niematerialnych, które dokumentują wielowiekową historię obszaru i pozostają dowodem tożsamości regionu w dobie postępującej globalizacji [263]. Różnorodność występujących w regionie obiektów zabytkowych oraz kompozycji przestrzennych jest szansą dla rozwoju przemysłu turystycznego i lokalnego wzrostu gospodarczego [207, 274].

Jednocześnie umożliwia promocję atrakcji krajobrazowych oraz edukację w miejscach historycznych [306]. Lista unikatowych obiektów zabytkowych wpisana na listę wojewódzkiego konserwatora zabytków jest bardzo długa i dostępna m.in. na stronie internetowej Urzędu Marszałkowskiego w Katowicach. Ponadto spotykanych jest wiele obiektów, które charakteryzują indywidualne cechy zabytkowe, choć formalnie nie zostały wpisane do rejestru. W województwie funkcjonuje kilkadziesiąt muzeów, kilka skansenów i wiele insynuacji kulturalnych służących promocji i upowszechnianiu wiedzy o zasobach kulturowych regionu.

Propozycja typologii walorów turystycznych

W literaturze przedmiotu istnieje wiele typologii walorów turystycznych. Każda z wyspecjalizowanych dziedzin turystyki może zaproponować własną typologię istotną z punktu widzenia zainteresowania turysty [201; 232; 225; 284]. Na potrzeby katalogowania i wizualizacji walorów turystycznych antropogenicznych województwa śląskiego przyjęto typologię zaproponowaną przez U. Mygę-Piątek [248]. W odniesieniu do walorów przyrodniczych uwzględniano typologie już istniejące w literaturze przedmiotu [226; 232].

Zaproponowana typologia walorów dotyczy materialnych zasobów środowiska przyrodniczego i kulturowego, które po zweryfikowaniu przez turystów może stanowić atrakcję turystyczną. Typologia utworzona na potrzeby opracowania bazy danych przedstawia zasoby jednoznacznie dające się określić w przestrzeni, co jest istotne dla obiektywnych warunków konstruowania bazy danych i późniejszej wizualizacji w programie MapInfo. Praktyczną konsekwencją przygotowanej typologii jest opracowanie cyfrowej mapy województwa z kompleksową informacją o walorach turystycznych. Może ona doskonale wspomagać wydawane przewodniki i informatory turystyczne, a także stanowić bazę do przygotowywania turystycznych szlaków tematycznych.

4.7. UATRAKCYJNIENIE PREZENTACJI Z TURYSTYKI ZA POMOŚĄ FOTOGRAFII STEREOSKOPOWEJ (ПРЕЗЕНТАЦІЯ ТУРИСТИЧНОЇ АТРАКТИВНОСТІ ЗА ДОПОМОГОЮ СТЕРЕОСКОПІЧНОЇ ФОТОГРАФІЇ)

Forma przekazu informacji zawsze odgrywała istotną rolę w procesie rozbudzania zainteresowania problemami badawczymi i wpływała na głębię percepcji. XXI wiek przyniósł lawinowy wzrost możliwości uatrakcyjniania przekazu różnych treści za sprawą upowszechnienia technik komputerowych. Współcześnie młody człowiek, żyjąc i podlegając warunkom «turboświata» na co dzień uczestniczy w tzw. wirtualnej rzeczywistości. Na każdym kroku stykamy się bowiem z wizualizacją różnych obiektów, zjawisk – czy to w postaci reklam, gier komputerowych, filmów, czy «zwykłego» telewizyjnego przekazu informacji ze świata. Nic więc dziwnego, że stawia to przed dydaktyką każdego poziomu, ale w szczególności dydaktyką akademicką, nowe

wyzwania. Do lamusa odchodzi tradycyjne pisanie kredą po tablicy czy używanie statycznych foliogramów, a wysiłek nasz koncentruje się na przygotowaniu maksymalnie atrakcyjnego, wirtualnego przekazu.

Szczególnym przypadkiem, jest tworzenie prezentacji z przedmiotów charakteryzujących powłokę Ziemi. Do takich możemy zaliczyć przedmioty związane z turystyką. Atrakcyjne zdjęcia czy filmy pozwalają studentom w sposób bezpośredni uczestniczyć w poznawaniu regionów turystycznych. Przygotowywanie tzw. multimedialnych prezentacji na poziomie dydaktyki z zakresu geografii turystyki stało się już pewnym standardem.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie możliwości jakie daje nam współczesna technika komputerowa i fotograficzna dla procesu nauki i dydaktyki akademickiej, przy zastosowaniu szczególnego sposobu prezentacji multimedialnych jakimi są zdjęcia stereoskopowe. Artykuł omawia także istotę percepcji i rolę obrazu trójwymiarowego w procesie postrzegania. Przedstawia ponadto pokrótce metodę przygotowania wykładu z udziałem zdjęć stereoskopowych.

Należy nadmienić, że możliwości technik komputerowych wykorzystuje wiele dyscyplin naukowych [190] Przykładem mogą być naukowcy zajmujący się geologią, m.in. K. Piotrowska, S. Ostaficzuk, H. Thorleifson, J. Berg, R.G. Tipping, Z. Małolepszy, K.L. Harris, B.A. Lusardi, D.R. Setterholm, F.J. Anderson, J. Nita, R. Chybiorz Za pomocą technik wizualizacyjnych trójwymiarowych pokazują oni możliwości wizualizacji rzeźby terenu i interpretacji budowy geologicznej. Bardzo popularna stała się metoda geowizualizacji, która narodziła się w pierwszej połowie lat 90. Mapy traktowane są jako narzędzia służące do zrozumienia zależności przestrzennych. Geowizualizacja to spojrzenie na mapę jako na pewien etap w przebiegu procesu badawczego lub w rozwiązywaniu praktycznych problemów przestrzennych. Współcześnie informacja o rzeźbie terenu i środowisku przyrodniczym wizualizowana jest na mapach tematycznych (geologicznych, glebowych, geomorfologicznych, hydrograficznych, roślinności, klimatycznych, sozologicznych oraz pokrycia terenu i użytkowania ziemi) dwuwymiarowych 2D i pseudo-trójwymiarowych 2,5D oraz mapach trójwymiarowych 3D i animacjach czterowymiarowych 4D [297, 257, 258, 252, 253]

Techniki te wykorzystywane są również w innych naukach. L. [194] wskazuje na możliwość zastosowania obrazów trójwymiarowych w uczeniu się biologii.

Istota percepcji

Spostrzeganie (percepcja) to bardzo złożony mechanizm psychiczny, dzięki któremu każdy z nas może poznawać rzeczywistość [179]. Dokonuje się ono zarówno przez receptory zmysłowe, jak i poprzez wnioskowanie o przedmiocie – czyli te wszystkie informacje, które zdobyliśmy w wyniku naszego doświadczenia. Spostrzegane przez nas przedmioty nie zawsze są takie, jak my je spostrzegamy oraz nie wszyscy spostrzegamy te same przedmioty w ten sam sposób. Różnice mogą powstawać zarówno na poziomie odbioru bodźców przez receptory, jak i w trakcie wnioskowania o przedmiocie. Zdarza się również, że system spostrzegania popełnia pomyłki lub rozpoznaje tylko część przekazywanej informacji. Błędy te mogą polegać na złudzeniach, mogą być efektem długotrwałej stymulacji, po której spostrzegane długo obrazy «odbijają» się konsekwencjami w następnych spostrzeganych obrazach lub powstają na skutek ograniczonego czasu rozpoznania lub po prostu zmęczenia [242].

Spostrzeganie dzieli się na 3 etapy:

1. odbiór wrażeń – proces dzięki któremu z narządów zmysłów (struktur w oczach i uszach) wywołuje impulsy nerwowe (np. wrażenia dostarczają dane z pola widzenia);
2. organizacja percepcyjna – powstaje spostrzeganie, dostarczone jest opis środowiska zew. Postrzegającej jednostki (np. w odniesieniu do wzroku dostarczone jest oszacowanie wielkości obiektu, kształtu, ruchu, odległości);
3. identyfikacja/rozpoznanie – nadanie znaczenia spostrzeżeniom.

Proces percepcji oprócz anatomicznych czynników związanych z ostrością zmysłu wzroku i słuchu dodatkowo komplikuje zespół czynników psychosomatycznych i społeczno-kulturowych. Czynniki somatyczne percepcji tworzą:

– stan układu wegetatywnego, który przez system nerwowy kieruje funkcjonowaniem czynności życiowych organizmu człowieka (aktywizuje lub spowalnia);

– reakcje animalne polegają na identyfikacji i ocenie prostych bodźców zmysłowych, zmierzającej do naturalnej reakcji dostosowania do warunków środowiska;

– reakcje biopsychiczne wynikają ze związku między stanem psychiki, nastrojem i nastawieniem emocjonalnym a kondycją fizyczną organizmu.

Do czynników społeczno-kulturowych należą:

– czynniki narodowe; przynależność narodowa, etniczna, państwowa wpływa na kształtowanie charakteru kodów, według których postrzegamy i oceniamy świat.

– czynniki socjalno-zawodowe; przynależność do określonej grupy społecznej («klasy») i wykonywany zawód sprzyja utrwalaniu swoistego kodu percepcji.

– czynniki światopoglądowe; uwikłane w zbiór przekonań i poglądów, systemy wartości, historię kultury, religię i politykę.

– czynniki indywidualne; stanowią osobowo wyrażony splot różnych czynników wynikających z przynależności grupowej, pozycji społecznej, wyznaniowej, światopoglądu, poziomu edukacji, wychowania i doświadczeń życiowych.

– inne czynniki kulturowe; kształtujące ludzkie przekonania na temat świata, stosunek do przyrody, warunkujące estetyczne oceny.

Zastosowanie technik komputerowych wizualizacji pozwala do pewnego stopnia ograniczyć lub nawet wykluczyć wpływ tych czynników. Możliwość stosowania różnych zabiegów graficznych jak przekroje i profile trójwymiarowe ukazują rzeczywistości niewidzialną w naturalnej rzeczywistości; bez wątplenia zatem przyczyniają się do większej efektywności nauczania i pobudzają wyobraźnię, przyczyniając się do wzrostu zainteresowania daną problematyką. Jednak należy pamiętać, że nawet najprecyzyjniej przygotowany multimedialny wykład nigdy nie zastąpi obserwacji bezpośredniej w realnej rzeczywistości, może ją jednak wzbogacić i dopowiedzieć.

Metody prezentacji – zakres teoretyczny

Jedną z metod, która pozwala przedstawić obrazy z możliwością zobaczenia ich głębi oraz rozmieszczenia w przestrzeni jest stereoskopia.

Stereoskopia to uzyskiwanie obrazów odtwarzających efekt widzenia obuocznego, co zapewnia naturalne wrażenie głębi w scenie i bryłowatości przedmiotów. Istnieje wiele technik stereoskopowych, ale wszystkie sprowadzają się do przedstawienia każdemu oku nieco różnych obrazów (tak, jak różne są punkty widzenia prawego i lewego oka). Z takich dwóch obrazów w naszej głowie powstaje (dzięki bardzo

złożonym procesom psychicznym) jeden trójwymiarowy obraz, z całą głębią i realnością oryginału.

W tym celu wykonuje się parę zwykłych dwuwymiarowych obrazów (stereoparę), reprezentujących obiekt czy scenę z dwóch punktów widzenia, oddalonych tak jak oczy obserwatora. Obrazy składowe stereopary są bardzo podobne, ale różnią się nieco kątem widzenia obiektów i szczegółami wzajemnego przesłaniania się obiektów w scenie. To właśnie te drobne różnice niosą informację o trzecim wymiarze [299].

Początki stereoskopii sięgają połowy XIX wieku, choć wiadomo, że i wcześniej byli ludzie, którzy na własny użytek próbowali ćwiczeń z oczami, umożliwiających nakładanie się obrazów podobnych przedmiotów (np. w powtarzających się wzorach), co dawało niezwykle efekty głębi i bryłowatości. Pierwszy rozkwit technik obrazowania trójwymiarowego nastąpił bezpośrednio po narodzinach fotografii pod koniec zeszłego wieku. Wymyślono i odkryto wtedy wszystkie podstawowe sposoby uzyskiwania obrazów 3D. W ostatnich latach obserwujemy kolejny wybuch zainteresowania stereoskopią. Umożliwił to rozwój technik obrazowania, wymiany informacji, z Internetem na czele. Pojawiały się coraz nowsze techniki oglądania obrazów trójwymiarowych z anaglifem na czele.

Anaglif to jeden z typów rysunku lub fotografii stereoskopowej dający złudzenie trójwymiaru podczas oglądania za pomocą specjalnych, najczęściej czerwono-cyjanowych, okularów. Sporządzenie anaglifów polega na nałożeniu na siebie dwóch zdjęć, wykonanych z lekkim poziomym przesunięciem, odpowiadającym obrazom dla lewego i prawego oka. Zdjęcia takie można uzyskać używając szyny nakładanej na statyw, lub specjalnych aparatów fotograficznych o dwóch obiektywach. Do połączenia dwóch zdjęć stosuje się specjalistyczne oprogramowanie komputerowe [298].

Między obrazem stereoskopowym a anaglifem, w rzeczywistości jest ogromna różnica. W przeciwieństwie do anaglifu, obrazy stereoskopowe nie są nałożone jeden na drugim, lecz umieszczone obok siebie. Dodatkowo, obrazy, stanowiące stereoparę nie są identyczne, a różnice są podstawą do trójwymiarowości. Zdjęcia w anaglifie są lekko przesunięte w linii poziomej tak, aby oboje oczu mogło zobaczyć ten obraz. Widać jednak pewne dopełnienia w kolorach cyjanu i czerwieni, a obraz jest bardzo niewyraźny. Natomiast po włożeniu okularów trójwymiarowych możemy zauważyć zaskakujący efekt, obraz przestrzenny. Tajemnica polega w filtrach w kolorze niebieskim lub zielonym i czerwonym. Wówczas mózg odbiera z

każdego oka po 1 obrazie, każdy z innego koloru. Lewe oko widzi obraz wyodrębniony z lewej strony, natomiast prawe – z prawej strony. W konsekwencji powstaje złudzenie, które nazywamy trójwymiarowością.

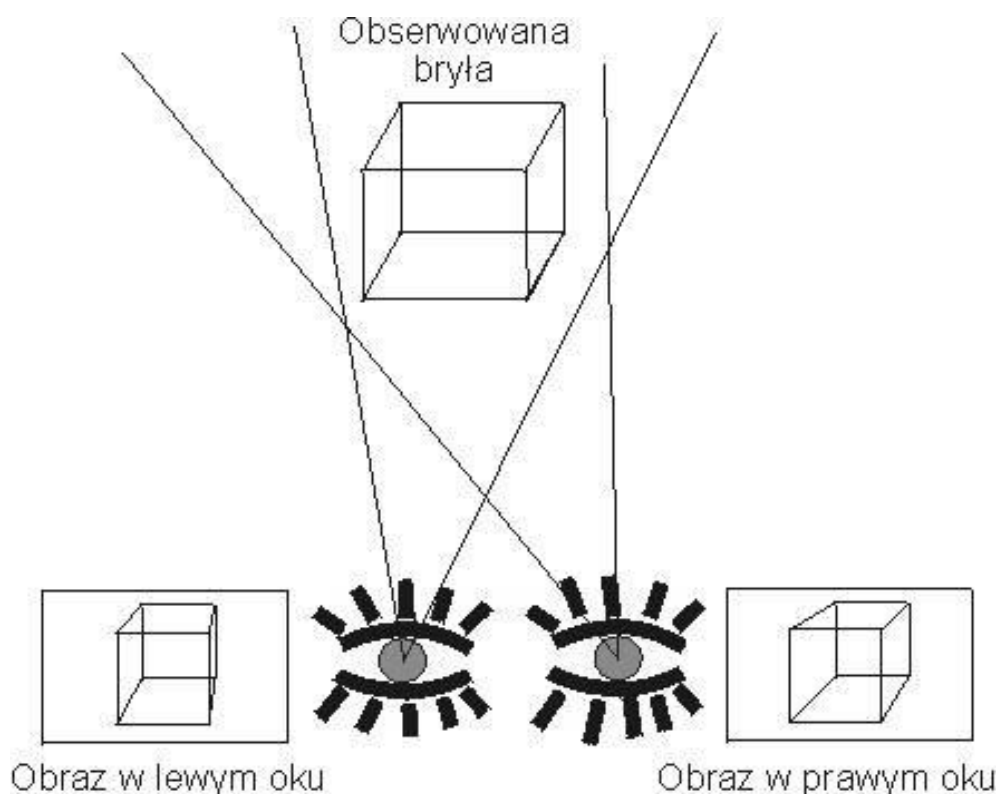
Zasada powstawania obrazów trójwymiarowych

Podczas procesu patrzenia każde z oczu widzi inny obraz, a mózg konstruuje jeden obraz trójwymiarowy na podstawie różnic w tych obrazach.

Aby zjawisko to zaprezentować w procesie fotografowania należy utworzyć dwa obrazy i przedstawić każdemu oku jeden nieco inny obraz taki, jaki byłby widziany przez to oko przy obserwacji rzeczywistego obiektu przestrzennego.

W praktyce przygotowuje się tzw. stereoparę a więc dwa zdjęcia umieszczone obok siebie (po jednym dla prawego i lewego oka).

Aby stereopara połączyła się w jedno trójwymiarowe zdjęcie należy zastosować różne przyrządy, między innymi stereoskopy soczewkowe, pryzmatyczne lub lustrzane albo rzutując obrazy na specjalny ekran i oglądać przez okulary polaryzacyjne.

Ryc.4.7.1. Obraz widziany przez oczy człowieka [299]

Sposób uzyskania zdjęcia trójwymiarowego

Aby uzyskać zdjęcie trójwymiarowe należy wykonać dwa zdjęcia (stereopary), z dwóch punktów oddalonych od siebie tak, jak oczy obserwatora, czyli ok. 65 mm.

Do dyspozycji mamy trzy techniki wykonania zdjęcia stereoskopowego:

- specjalny stereoskopowy aparat posiadający 2 oddzielne obiektywy;

- dwa jednakowe aparaty, sprzężone ze sobą;

- jeden aparat i wykonujemy dwa oddzielne zdjęcia z odpowiednim przesunięciem.

W przypadku obiektów nieruchomych wystarczy jeden aparat, który, przesunięty po wykonaniu pierwszego zdjęcia poziomo o ok. 65 mm, wykonuje drugie ujęcie. Można tu zastosować różne metody przesuwu aparatu, byle podczas przesuwania zachować jego poziomą orientację i niezmienność kierunków patrzenia (równległość osi optycznej). Najprostsza jest metoda polegająca na przechyleniu ciała poprzez przeniesienie jego ciężaru z jednej nogi na drugą pomiędzy dwoma ujęciami, z aparatem trzymanym w rękach przy twarzy. Można też przesunąć aparat oparty na stole czy prostej barierce. Ideałem jest zastosowanie precyzyjnych sanek fotograficznych umocowanych na stabilnym statywie. Metoda jednego aparatu bardzo dobrze nadaje się do martwej natury, bezludnej architektury bądź statycznego pejzażu. Do ruchomych scen powyższa metoda zupełnie się nie nadaje. Oba zdjęcia składowe muszą być wykonane jednocześnie. Najlepszym rozwiązaniem jest fabryczny aparat stereoskopowy. Dostępne są proste aparaty amatorskie typu compact oraz drogie, aparaty najwyższej klasy. Alternatywą dla fabrycznego aparatu stereo są różnego rodzaju zestawy dwóch jednakowych, stabilnie połączonych i dobrze zsynchronizowanych aparatów standardowych. Wchodzą tu w grę proste kompakty, lustrzanki lub aparaty cyfrowe. Jednoczesne wyzwolenie migawek uzyskać można na wiele sposobów. Najprostsze aparaty można wyzwolić przez jednoczesne naciśnięcie obu migawek dwiema rękami. Aparaty z gniazdem dla wężyka spustowego można wyzwalać podwójnym wężykiem – można takie kupić w sklepach lub na giełdzie. Ideałem jest jednoczesne wyzwolenie aparatów sterowanych elektronicznie. Kolejną możliwością są różnego rodzaju nasadki na typowe aparaty, zwykle

lustrzanki. Wykorzystujące pryzmaty i/lub lustro wysokiej jakości, nasadki te kierują do normalnego obiektywu dwa obrazy składowe, widziane z punktów oddalonych od siebie o typową dla stereoskopii odległość ok. 65 mm.

Jak oglądać obrazy stereo-3D

O wiele łatwiej jest zrobić zdjęcie stereo niż obejrzeć je lub zaprezentować szerszemu gronu. Wszystkie metody prezentacji wymagają odseparowania obrazów składowych stereopary i pokazanie obrazu prawego wyłącznie prawemu oku, a lewego - lewemu. W niektórych metodach obrazy te przez cały czas pozostają osobno (np. slajdy oglądane w przeglądarce), w innych mogą być wymieszane na tej samej powierzchni prezentacyjnej i w jakiś sposób filtrowane optycznie lub czasowo.

Najstarszą metodą oglądania jest swobogląd, stosowany jeszcze przez sir Wheatstone'a, wynalazcę stereoskopu. Później powstał cały szereg stereoskopów, przyrządów optycznych umożliwiających oglądanie odpowiednio przygotowanych stereopar. Bardzo wczesnym wynalazkiem była też metoda anaglifowa, polegająca na druku prawego obrazu atramentem czerwonym, a lewego - niebieskim lub zielonym. Widz zakładał okulary, wyposażone w szkło czerwone na lewym oku a niebieskie (lub zielone) – na prawym. Dzięki temu każde oko widziało tylko obraz przeznaczony dla niego, a widz odbierał obraz jako stereoskopowy. Dzięki swojej prostocie metoda ta była stosowana zarówno do druku jak i do wyświetlania na ekranie, nie tylko obrazów statycznych ale też filmów pełnometrażowych. Ciekawą metodą prezentacji obrazów trójwymiarowych, nie wymagającą od widza niczego poza normalnym oglądaniem, jest metoda soczewkowo-rastrowa. Wykorzystuje ona obraz, specjalnie spreparowany i pokryty warstwą cienkiego tworzywa, wytłoczonego w szereg wąskich, pionowych soczewek walcowatych. Dzięki nim każde oko widzi tylko odpowiednie, przeznaczone dla siebie pionowe paski obrazu, a u widza powstaje wrażenie trójwymiarowości. Niestety, tworzenie obrazów stereo tą metodą nie jest możliwe warunkach amatorskich.

Znakiem czasu jest obecnie wykorzystywanie do wszystkiego komputerów - stereoskopia też korzysta z tego medium. Poza możliwością wyświetlenia na ekranie statycznego obrazu stereo, przygotowanego do oglądania metodami swoboglądu, anaglifów lub przy pomocy stereoskopów, komputery umożliwiają też wyświetlanie filmów

stereoskopowych i granie w gry komputerowe 3D dzięki zastosowaniu okularów migawkowych LCD [299].

Stereoskopy - przyrządy do oglądania stereopar

Stereoskopem jest w zasadzie każde urządzenie optyczne przeznaczone do oglądania stereogramów, wykorzystujące lustro, soczewki, pryzmaty lub filtry. Dzięki stereoskopom możliwe jest obejrzenie każdym okiem jedynie przeznaczonego dla niego obrazu i w efekcie subiektywne odczucie bryłowości i głębi. W praktyce nazwy tej nie stosuje się do prostych okularków z filtrami barwnymi lub polaryzacyjnymi oraz do okularów LCD, lecz jedynie do układów optycznych.

Historycznie pierwsze były stereoskopy lustrzane sir Wheatstone'a. Dzięki dwóm zwierciadłom umieszczonym skośnie przed obserwatorem każde jego oko widzi tylko jeden, przeznaczony dla siebie obraz. Odmianą jest stereoskop Cazes'a, który dodał jeszcze dwa lustra po bokach, dzięki czemu obrazy L i R leżą obok siebie i mogą być połączone w trwałą parę. Łatwe do wykonania lecz nieporęczne w użyciu.

W stereoskopie typu Holmes'a soczewki zostały połączone z pryzmatami w ten sposób, że pryzmaty zmieniają kierunek patrzenia każdego oka (tak, że widzi ono tylko «swoj» obraz) a soczewki nieco powiększają obraz. Istnieje wiele odmian - od prostych trzymanyh ręką okularków do rewelacyjnych achromatycznych przegładek. W zależności od wykonania można stosować do dowolnych płaskich stereopar lub tylko do luźnych kart stereoskopowych albo zdjęć. Uproszczoną odmianą stereoskopu Holmes'a są okularki pryzmatyczne, trzymane w rękę, umożliwiające oglądanie stereopar równoległych zamieszczanych w książkach i czasopismach stereo-3D, o bazie nie przekraczającej 8cm. Stereoskopami są też wszystkie przegładarki do slajdów stereo, produkowane zarówno w wersjach najprostszyc: z jednego kawałka plastiku, wykorzystujących światło zastane, jak i ekskluzywnych: z achromatyczną optyką, regulacją ostrości i rozstawu okularów oraz z własnym oświetlaczem o regulowanej temperaturze barwowej.

Prezentacje slajdów - najwyższa jakość

Ze wszystkich dostępnych obecnie metod rejestracji obrazów stereo, najwyższą jakość wykazują kolorowe diapozytywy (slajdy) i to nawet te najpopularniejsze małaobrazkowe, nie mówiąc o średnim lub

dużym formacie. Slajdy można oglądać w stereoprzeglądarkach. Jednak największe wrażenie robią kolorowe slajdy stereo wyświetlane na dużym ekranie. Niektórzy twierdzą, że są to najpiękniejsze zdjęcia, jakie zna fotografia. Stosuje się tutaj od dawna znaną metodę, wykorzystaną także w popularnych kinach typu IMAX, a mianowicie polaryzacyjną separację obrazów. Widzowie, zaopatrzeni w lekkie i tanie okulary polaryzacyjne, oglądają wysokorozdzielcze, kolorowe slajdy rzutowane z dwuobiektywowego projektora na specjalny, metalizowany ekran (zwykły zmieniałby polaryzację światła i w efekcie - powodował zanik trójwymiarowości). O ile dla widzów pokaz taki jest prosty w odbiorze, to jego przygotowanie może być prawdziwym wyzwaniem. Slajdy rzutowane na duży ekran muszą być spozycjonowane z dokładnością lepszą niż 1/10 mm. Wymaga to specjalnego przyrządu lub dużej wprawy i cierpliwości. To samo dotyczy ustawienia dwóch identycznych rzutników (lub specjalizowanego - podwójnego) [299].

Stereo na monitorze komputera

W przypadku stereogramów komputery mają dodatkową cenną właściwość - umożliwiają złożone manipulacje obrazem. Dzięki coraz lepszym parametrom monitorów, oglądanie stereo w komputerze staje się sensowną alternatywą dla obrazów papierowych, tym bardziej, że ogromne zasoby obrazów stereo-3D znajdują się w internecie. Obrazy komputerowe można oglądać podobnie jak na innych nośnikach – metodami swobogłądu, przy użyciu stereoskopów do dużych odbitek (bywają specjalnie adaptowane do monitorów komputerowych) albo po przetworzeniu do formy anaglifów.

Anaglif wykonany za pomocą zestawu 3D Master Kit

Po otwarciu plików ze zdjęciami, z których chcemy utworzyć obraz trójwymiarowy, wybieramy, które zdjęcie ma być lewe, a które prawe a następnie odpowiednio przemieszczamy obraz prawy względem lewego, żeby uzyskać efekt trójwymiarowości. Po wybraniu zakładki «Anaglif» możemy obejrzeć rezultat przy pomocy czerwono-niebieskich okularów. Jeśli z jakiegoś powodu dwa zdjęcia, które do siebie dopasowujemy wymagają korekty, bo są nierównoległe, oczywiście program umożliwi nam jej wprowadzenie. Potem pozostaje nam już tylko dokończenie pracy w zależności od tego, jaki obraz (anaglif, stereopara itp.) chcemy stworzyć.

Dzięki nowoczesnej technice możemy w znaczący sposób uatrakcyjnić poziom prezentowanych zagadnień turystycznych.

Rozwój technik obrazowania w ostatnich latach spowodował wybuch zainteresowania stereoskopią. Obrazowanie 3D pojawia się wszędzie wokół nas. Medyczne systemy obrazowania trójwymiarowego używane są rutynowo w chirurgii i diagnostyce. Stałe miejsce w rozrywce zajęły filmy trójwymiarowe, wyświetlane w kinach IMAX oraz w parkach rozrywki. Agencja kosmiczna NASA transmitowała obrazy 3D z Marsa. Stereoskopowe kamery video pomagają w kierowaniu bezzałogowych, podwodnych pojazdów ratowniczych, eksploracyjnych i naprawczych. Prawnicy sięgają po tę technikę na sali sądowej, agenci nieruchomości wykorzystują ją do sprzedawania domów a wiele firm używa jej w celu przyciągnięcia klientów do swych stoisk. Powstało wiele systemów telewizji trójwymiarowej dlatego właśnie powinniśmy wykorzystywać ją również do prezentacji atrakcji turystycznych, aby móc w sposób bezpośredni uczestniczyć w poznawaniu regionów turystycznych świata.

ВИСНОВКИ

Включення України та Польщі у світовий туристський процес, розбудова індустрії туризму у цих країнах потребують наукового обґрунтування напрямків розвитку на основі узагальнення світових тенденцій та їх конкретно-наукового осмислення задля забезпечення відповідального, доступного та сталого національного туризму.

Основна увага в дослідженнях явищ та процесів, пов'язаних з туризмом, приділяється питанням економіки та організації, а в останні роки географічні аспекти розвитку туризму вимагають суттєвого переосмислення. Питання геопросторової організації туризму розглядаються побіжно, розчиняючись в економічних дослідженнях, в той час як за умов глобалізації та інтенсифікації розвитку туризму значення територіального аспекту його функціонування зростає.

Дана робота була присвячена географічним аспектам розвитку туризму, специфіці формування та механізму функціонування територіальних туристсько-рекреаційних комплексів різного ієрархічного рівня. Вирішення означеної проблеми ґрунтується на теоретичних та методологічних засадах суспільної географії – науки про територіальну організацію суспільства та його складових частин.

Територіальна структура туристсько-рекреаційного комплексу визначається поєднанням туристичних та рекреаційних пунктів, центрів, вузлів, районів та зон, що сформувалися або формуються під впливом найрізноманітніших факторів.

Туристсько-рекреаційний потенціал регіонів України та Польщі формують узбережжя Чорного та Балтійського морів, гірський рельєф Карпат, внутрішні водойми, лісові, рослинні та тваринні ресурси. Дані ресурси використовуються в оздоровчих, туристичних, спортивних та пізнавальних цілях. Наприклад, у Карпатському регіоні є ресурси для спортивного виду рекреаційної діяльності. Це стосується гірськолижного, туристичного, мисливського, спелеологічного підвидів.

Динамічний розвиток туристичної індустрії вимагає наявності не лише високоатрактивних ресурсів але й розвинутої інфраструктури. Навіть при високих привабливих властивостях природних ресурсів без наявності комунікацій, засобів зв'язку,

комунальної інфраструктури, просвітницьких закладів, пам'яток культури, мистецтва тощо туристична діяльність для широкого кола споживачів неможлива.

Території України та Польщі представляють собою неоднорідні регіони як в історичному контексті, так і за рівнем соціально-економічного розвитку. Вони відрізняються між собою природними умовами, національним складом населення, системами розселення, напруженістю екологічної ситуації, економічним потенціалом, системою міжрегіональних зв'язків тощо, в результаті чого сформувався відповідний територіальний поділ праці. Тому вдале районування та розгляд розвитку туризму в окремих регіонах має вирішальне значення для повноцінного та адекватного дослідження рекреаційно-туристичного потенціалу регіонів України та Польщі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авдеев А. А. Паломниковедение как теория и паломничество // Материалы Первой респ. науч.-практ. конф. «Туризм, курорты и наука» (Крым. Алушта, 24-25 октября 2003 г.). – Симферополь: Таврический нац. ун-т им В.И. Вернадского, 2003. – С. 64 – 68.

2. Адаменко О.Я. Оцінка впливів освоєння нафтоконденсатних родовищ на навколишнє середовище / О.Я. Адаменко, Т.В. Кундельська, М.М. Николяк // Розвідка та розробка нафтових та газових родовищ. – 2005. – № 3 (16). – С. 53 – 58.

3. Адаменко Я.О. Оцінка впливів на навколишнє середовище (ОВНС) при експлуатації Новосхідницького нафтового родовища / Я.О. Адаменко, Г.І. Рудько, О.Р. Стельмах, А.А. Пилипенко, Г.М. Лисяний, О.М. Журавель, Г.Є. Довгопола, Л.М. Коневич, В.О. Довгополий, Н.В. Журавель // Геоекологічні проблеми Івано-Франківського та Карпатського регіону. – Івано-Франківськ: Екор, 1998. – С.148 - 196.

4. Айзенштат Б.А. Рекомендации по описанию климата большого города. 4.4. Показатели теплового состояния человека и характеристика биоклимата городской среды. - Л., 1978. - 66 с.

5. Александрова А.Ю. Международный туризм. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 470с.

6. Андрейчук В. Н. Некоторые закономерности спелеогенеза на юге Подольско-Буковинской карстовой области // Пещеры. Методика изучения: Межвузовский сборник научных трудов. – Пермь: Перм. ун-т, 1986. - С. 17-24.

7. Андрейчук В. Н. Пещера Золушка // Вопросы физической спелеологии / Межведомственный сборник. – Москва, 1994. – С. 124-141.

8. Андрейчук В. Н. Спелеосфера, спелеоструктура и спелеоресурсы территории // Проблемы изучения, экологии и охраны пещер. – К., 1987. – С. 8-9.

9. Андрейчук В. Пещера Золушка. – Сосновец-Симферополь: Силезский ун-т – Украинский ин-т спелеологии и карстоведения, 2007. – 406 с.

10. Асеев Ю.С. Стили архитектуры Украины. Киев, 1989.

11. Байдак І. М. Стежками рідного краю: - Історико-архітектурні пам'ятки Хмельниччини. – Хмельницький: Б.в., 2008. – 188с.

12. Бакланов П.Я. Географическое изучение Дальнего Востока: основные направления, результаты, перспективы // Географ. и природные ресурсы. – 2007. - № 3. – С. 139-144.

13. Балобанов И. Т., Балобанов А. И. Экономика туризма // М.: Финансы и статистика – 2009 – 176 с.

14. Бачинский Г. А. О необходимости социоэкологического подхода при изучении и использовании подземных пространств // Проблемы изучения, экологии и охраны пещер. – К., 1987. – С. 147-148.

15. Бейдик О.О. Тлумачний слоник термінів з рекреаційної географії (географії туризму). К.: Київ. - Київський університет, 1993.- 56 с.

16. Билецкий С.В., Гоженко А.И. (ред.). Гипоксически-гиперкапнические тренировки в кардиологии. - Черновцы: Медуниверситет, 2007. – 148 с.

17. Бобылев О.В. Обґрунтування використання клімату карстових печер з гіпоксично-гіперкапнічним газовим середовищем з реабілітаційними цілями. Автореф. дис. канд. мед. наук. - Одеса, 1997. - 24 с.

18. Бобылев А. В., Гоженко А. И., Билецкий С. В., Каленюк В. И. Механизмы адаптации кардиореспираторной системы человека к микроклимату пещер со слабо измененной газовой средой // Свет. – 1997 - №1(16). – С. 23-25.

19. Богданова С. Паломничество как составляющая туризма // Российская туристская газета. – 2002. – №24(163). – С.4.

20. Бокань В. А. Релігія в Україні // Культурологія – К., 2000. – С.87.

21. Бокша В.Г., Богуцкий Б.В. Медицинская климатология и климатотерапия. - К.: «Здоров'я», 1980.- 260 с.

22. Брагинский Л.П. Некоторые принципы классификации пресноводных экосистем по уровням токсической загрязненности / Л.П. Брагинский // Гидробиол. журн. – 1985. – Т.21, № 6. – С.65–73.

23. Брижак В. П. Данілова О. М. Місце і роль туристичної галузі Чернівецької області у формуванні сучасної інфраструктури регіону. С. 80-84. / У науковому віснику ЧТЕІ КНТЕУ. Випуск III. Економічні науки. Чернівці. 2005. – 527с.

24. Будянська Т. М. Замок у Кам'янці-Подільському (пам'ятник архітектури XIV – XVIII століть). – Київ, 1961. – 32 с.

25. Веденин Ю.А. Динамика территориальных рекреационных систем. – М.: Наука, 1982. – 190 с.

26. Вечерський В., Тарасов С. Замки і фортеці України: Київ: «Балтія друк», 2004. – 64 с.
27. Вишневський В.І., Косовець О.О. Гідрологічні характеристики річок України. - К.: Ніка-Центр. – 2003. – 324 с.
28. Волошин О.І., Пішак В.П. Оздоровчі ресурси Буковини. – Чернівці: Прут, 1999. – 240 с.
29. Географія рідного краю. Конспект лекцій. Випуск 3. // Кілінська К.Й., Явкін В.Г. -Чернівці, 1999.
30. Гетьман В. І. Курортно-рекреаційні системи Українських Карпат // УГЖ. – 1999. – № 3. – С. 34 – 37.
31. Гетьман В. І. Сучасний стан і перспективи розвитку курортної справи в Карпатському регіоні // Гори і люди (у контексті сталого розвитку). Матеріали міжнар. конф. (м. Рахів, 14-18 жовтня, 2002 р.). – Рахів, 2002. – С. 39 – 41.
32. Гетьман В.І. Екотуризм на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду // Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції. – Рахів, 2007. – С. 54-63.
33. Гетьман В.І. Екотуризм у національних парках Українських Карпат // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2005. - №29-30 (418-419). – С.37-47.
34. Головіна Е. Паломничество. Духовная потребность // Бизнес. Новогодние сюрпризы. – 2002, дек. – С. 17.
35. Готельне господарство Буковини. Статистичний бюлетень. – Чернівці, 2005. – С.34.
36. Гронова К. Д. Розвиток релігійного туризму в Україні // Громадське харчування і туризм. Індустрія у ринкових умовах: Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 83.
37. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. // Университетские известия. Киев, 1890. – С. 1-33.
38. Гуляев В.Г. Организация туристской деятельности. – М.: Нолидж, 1996. – 312с.
39. Данилова Н.Н. Климат и отдых в нашей стране.- М.: «Мысль», 1980. - 156 с.
40. Динаміка показників діяльності суб'єктів туристичної діяльності Чернівецької області за 2004-2008 роки рік – Чернівці: Відділ з питань туризму управління культури і туризму облдержадміністрації, 2008. С.1

41. Дмитрієвський О. В. Релігійний туризм // Вісник ДІТБ 4 – 2000. – С. 177 – 202.

42. Дмитрук О. Ю. Екологічний туризм: Сучасні концепції менеджменту і маркетингу. Навчальний посібник. – К.: «Альтерпрес», 2004. – 192 с.

43. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці :Молодий буковинець, 2002.-464 с.

44. Долматов Г.М. Международный туристический бизнес: история, реальность и перспективы. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 320с.

45. Драчев С.М. Борьба с загрязнением рек, озер и водохранилищ промышленными и бытовыми стоками / С.М. Драчев. – М.: АН СССР, 1964. – 274 с.

46. Дублянський В. Н., Дублянська Г. Н., Лавров І. А. Классификация, использование и охрана подземных пространств. - Екатеринбург: УрО РАН, 2001. – 195 с.

47. Дублянський В. Н., Ломаєв А.А. Карстовые пещеры Украины. – К.: Наук. думка, 1980. – 180 с.

48. Дудкина О. П. Релігійне паломництво як перспективний вид туризму // Туристичні ресурси України. – К., 1996. – С. 112 – 117.

49. Дурович А. Реклама в туризме. – Мн. : БГЗУ, 2001. – 192 с.

50. Енциклопедія архітектурної спадщини України: тематичний словник. - К.: Українська Академія архітектури, 1985.- 366 с,

51. Євдокіменко В. К. Регіональна політика розвитку туризму (Методологія формування, механізм реалізації). – Чернівці: Прут, 1996. – 288 с.

52. Євдокіменко В.К. Регіональна політика розвитку туризму. - Чернівці: Прут, 1985. - 120 с.

53. Жукова О.В. Окремі аспекти організації збереження пам'яток фортифікаційного будівництва в Україні // Вісник Харківської державної академії культури. – Х.: ХДАК, 2007. – Вип. 20. – С. 33 – 40.

54. Завада В.Т. Архітектурна спадщина України як об'єкт туризму. Регіональний аспект // Туристично-краєзнавчі дослідження. Випуск 1. Частина друга. - К.: Інститут туризму. - с. 23-28.

55. Закон України «Про туризм» (N 324/95-ВР) від 15.09.1995 р.// Правове регулювання туристичної діяльності в Україні: Збірник

нормативно-правових актів/Під аг. ред. проф. В.К.Федорченка: Київ. ун-т туризму, економіки і права. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 640 с.

56. Закон України «Про курорти» від 5.10.2000 р., № 2026-III // Відомості Верховної Ради України. - 2000. - № 50. - Ст. 435.

57. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Дітчук І. Л., Галус О. М. Географія Хмельницької області: Навчальний посібник для учнів 8-9 класів. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1998. – 108 с.

58. Зведений звіт 1-ТУР по Чернівецькій області за 2008 рік – Чернівці: Відділ з питань туризму управління культури і туризму облдержадміністрації. Рукопис – Чернівці. 2008. С.3

59. Звіт про ПЗФ в Закарпатській області станом на 01. 01. 2007р. // Державне управління охорони навколишнього природного середовища в Закарпатській області. – Ужгород, 2007. – 26 с.

60. Зінько Ю., Лозинський Р., Мальська М. та ін. Розробка інвестиційної програми розвитку туризму у Карпатському регіоні України // Візовий режим між Україною і Польщею: коментарі, аналіз, прогноз: Зб. аналіт. матеріалів. – Львів: Каменяр, 2004. – С. 59 – 65.

61. Зінько Ю.В. Організаційно-господарські аспекти розвитку сільського туризму в Карпатському регіоні // Аграрний екологічний туризм в країнах Центральної та Східної Європи: Матеріали I Міжнар. наук.-практ. семінару у м. Стрий, 2004 р. – Стрий, 2004. – С. 38–43.

62. Зінько Ю.В., Гетьман В.І. Розвиток туризму в національних парках Українських Карпат // Гори і люди (у контексті сталого розвитку). Міжнародна конференція. – 14-18.10.2002 р. м. Рахів. – С.353 – 363.

63. Ильина Е.Н. Туроперейтинг: организация деятельности. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 256с.

64. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. / Ред. кол.: М.І. Мехеда та ін. – К., 1971. – Т. 23: Хмельницька область. – 706 с.

65. Історія українського мистецтва. Т.-2, Мистецтво XVI – першої половини XVII ст. Київ, 1967.

66. Кабашнюк В. А., Коробка К. И., Бобылев А. В. Влияние микроклимата пещеры Золушка на гемодинамику и деятельность почек // Пещеры. Методика изучения: Межвузовский сборник научных трудов/Перм. ун-т. - Пермь, 1986. С. 86-93.

67. Кадастр мінеральних вод України. /Під ред. М.В.Лободи. — К., 1996. — 27с.

68. Кам'янець-Подільський. Путівник. Видавництво: Наш Світ, 2005 р.
69. Карпатский рекреационный комплекс // Долишний М.И., Нудельман М.С., Ткаченко К.К. и др. - К.: Наукова думка, 1984.- 148 с.
70. Кирпичников Л.П. Военное дело на Руси в XIII – XV в. Л.: Наука. – 1976 С. 11.
71. Кілінська К. Географія рідного краю. Навчально-методичний посібник. Випуск 5. Чернівці. Вид-во «Рута», 2004, 99с.
72. Кілінська К. Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України. Чернівці. – «Рута». 2007. – 493 с.
73. Кілінська К.Й. Туристичні ресурси Карпато-Подільського регіону // Вісник наукових досліджень. Серія ТУРИЗМ. Вип.1. – Тернопіль: 2006. – С.56–65.
74. Климчук А. Б., Яблокова Н. Л. Методика изучения газового состава воздуха карстовых полостей // Пещеры: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Перм. ун-т, 1986. – С. 68-76.
75. Ковальчук А. Релігійний туризм в Україні: проблеми і перспективи розвитку // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: 36 наук. Пр. В 3-х т. – Київ-Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1. – С. 365 – 367.
76. Ковальчук А.С. Конфесійно-географічна характеристика релігійно-паломницьких об'єктів в Україні. – Львів: Фенікс, 2002. – 120 с.
77. Козьмук П. Ф. Земельні відносини. Запитання і відповіді 4. 2 ч. – Чернівці, 2004. – 38 с.
78. Колличественная гидроэкология: методы, критерии, решения / [Щитиков В.К., Розенберг Г.С., Зинченко Т.Д.] – М.: Наука, 2005. – 281 с.
79. Коржик В. Комплексне використання спелеоресурсного потенціалу Буковини у контексті оптимізації регіонального природокористування // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. Наук. Праць. Вип. 158: Географія. – Чернівці: ЧНУ, 2002. – С. 54-72.
80. Коржик В. П., Куница М. Н. Карстовая пещера «Пионерка» - памятник природы республиканского значения // Состояние, задачи и методы изучения глубинного карста в СССР: Тез. докл. III Все союз. карст.-спел. сов. 1-3 окт. 1982 г. – Москва, 1982. – С. 186-187.
81. Коржик В. П., Минькевич И. И. Галицкий пещерный монастырь // Пещеры: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Перм. ун-т, 1990. – С. 130-132.

82. Коржик В. П., Минькевич И. И. О теоретических основах спелеоресурсоведения // Проблемы изучения, экологии и охраны пещер. – К., 1987. – С. 149-151.

83. Коржик В. П., Минькевич И. И. Спасти Баламутовскую пещеру // Пещеры: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Перм. ун-т, 1986. – С. 98-99.

84. Коржик В.П. Карст і печери Буковини. Проблеми моніторингу, охорони і використання. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 304 с.

85. Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: Наукове видання.- Львів: НАН України. - ІРД НАН України. - 1999. - 78 с.

86. Кравців В. С., Жук П. В. Концептуальні основи перспективного розвитку рекреаційної індустрії в Карпатах // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 57 – 62.

87. Кравців В., Матолич Б., Гулич О., Полюга В. Рекреаційний потенціал Львівської області та стратегія його освоєння // Регіональна економіка. – 2002. – №2. – С.134 – 143.

88. Кравців В.С. Рекреаційне освоєння Карпат в контексті регіональних і державних інтересів // Проблеми соціально-економічної географії Західного регіону України. – К.: Інститут системних досліджень освіти, 1993. – с.133 – 138.

89. Кравців В.С., Євдокименко В.К., Копач М.В. Рекреаційна політика в Карпатському регіоні: принципи формування, шляхи реалізації. – Чернівці: Прут, 1995. – 71 с.

90. Крачило Н.П. География туризма. – К.: Вища шк., 1987. – 208с.

91. Кузик С.П., Касянчук З.О. Оцінка туристичної придатності території Карпат // Карпати. Український міст в Європу: проблеми і перспективи. Тези доп. Міжн. наук.-практ. конф.-Львів, 1993.- с. 100-103.

92. Курортні ресурси України / Під ред. М.В.Лободи. — К.: ЗАТ «Укрпрофоздоровниця», «ТАМЕД», 1999. — 344 с.

93. Левицька О., Рідуш Б. Мікрокліматична циркуляція печер гіпсового карсту Буковини // Ландшафти та геоекологічні проблеми Дністровсько-Прутського регіону: Матеріали між нар. наук. конф. (Чернівці, 15-18 грудня 2005). – Чернівці: Рута, 2005. – С. 167-170.

94. Лесик О. В. Замки та монастирі України.- Л.: Світ, 1993. - 173 с.

95. Лук'яненко К. О. Конструктивно-географічні основи охорони та використання карстових печер Гірського Криму. Автореф. дис. канд. географ. наук. – Сімферополь, 2006. – 20 с.

96. Лукьянова Л.Г., Цыбух В.И. Рекреационные комплексы. – К.: «Вища школа», 2004. – 346 с.
97. Любіцева О. О. Розвиток курортної справи в Україні // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2005. – Вип. 9. – С. 86 – 89
98. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг. – К.: Альтерпрес, 2003. – 436с.
99. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторовий аспект). – К.: «Альтерпрес», 2002.
100. Малі річки України: довідник / [ред. А.В. Яцика] – Київ: Урожай, 1991. – 295.
101. Мальська М.П. Антонюк Н.В., Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. – К.:Знання, 2008. – 661 с. ст. 98
102. Мальська М.П., Худо В.В., Цыбух В.І. Основи туристичного бізнесу. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004 – 272с.
103. Масляк П.О. Рекреаційна географія: навч. посіб. – К.: «Знання», 2008. – 343с.
104. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України.- Львів: Інститут регіональних досліджень НАНУ, 1997. - 259 с.
105. Мацюк О. Замки і фортеці західної України. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Львів: Центр Європи, 2005. – 197 с.
106. Медведь В.А. Нитратредуктазная активность макрофитов в условиях антропогенного загрязнения / В.А. Медведь, Н.Н.Смирнова, И.Ю. Иванова, З.Н. Горбунова // Гидробиол. журн. – 2005. – Т. 41, № 5. – С.64 – 75.
107. Мельник В.Й. До методики визначення екологічних нормативів якості річкових вод (на прикладі рік Рівненської області) / В.Й. Мельник // Український географічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 37– 44.
108. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: МГУ, 1981. – 208 с.
109. Мироненко Н.С., Эльдаров Э.М. Новые аспекты рекреационной географии//Известия ВГО. – 1987. – № 1.
110. Михайленко Н.М. Біокліматичний аналіз фізико-географічних областей Українських Карпат: Автореф. Дис. канд. географічних наук.11.00.01./ - К., 1994р.-25 с.
111. Мінеральні води та курорти Львівщини /Під ред. Матолича Б.М. – Львів: Палітра Друку, 2003. – 96 с.

112. Мовчан Я.І. Безусько А.Г. Карпатська конвенція: розвиток екотуризму та збереження біорізноманіття Карпат // Екотуризм і сталий розвиток у Карпатах: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції. – Рахів, 2007. – С. 222-225.

113. Народне господарство Української РСР в 1960 році. Статистичний щорічник // Державне статистичне видавництво. – К.: 1961. – 556 с.

114. Народне господарство Української РСР у 1970 році. Статистичний щорічник. – К.: Вид-во «Статистика», 1971. – 565 с.

115. Народне господарство УРСР (статистичний довідник). Державне видавництво «Народне господарство та облік». – К.: 1935.– 664 с.

116. Непша О.В. Місце водосховищ в організації короткочасної рекреаційної діяльності // Проблеми раціонального використання, охорони і відтворення природно-ресурсного потенціалу України: Тези доп. 2-ї всеукраїнської науково-методичної конференції. (м. Чернівці, 24-26 квітня 2000 р.). – Чернівці: Рута, 2000 р. – с.136-137.

117. Николаенко Д.В., Николаенко Т.В. Введение в рекреационную географию. – Харьков: Международный слав. университет, 1998. – 193 с.

118. Николаенко Д.В., Рекреационная география. – М.Владос. 2001, - 279 с.

119. Нудельман В.І. Передумови розвитку Карпатського регіону в Європейському контексті// Карпато-український міст в Європу: проблеми і перспективи. Тези доп. міжнарод. наук.- практ. конф. — Львів. 1993.

120. Огурцов А.П. Типология // Филос.энциклоп.словарь. – М., 1983. – С.685-686.

121. Охрана природы. Гидросфера. Показатели состояния и правила таксации рыбохозяйственных водных объектов: ГОСТ 17.1.2.04-77 // Сб. ГОСТов – М.: ИПК Издательство стандартов, 2000.– 258 с.

122. Павленко А.В., Катеруша Г.П. Оцінка клімату Одеси в медичних цілях на основі використання системи ефективних температур // Екологічні проблеми регіонів України. Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції студентів, магістратів і аспірантів. - Одеса: Екологія, 2005р.- с. 122-123.

123. Памятники истории и культуры Украинской ССР. - К.: Наукова думка, 1987. -756 с.

124. Патрян Г. А. Международные экономические отношения : Маркетинг в туризме. – М. : Финансы и статистика, 2000. – 160 с.
125. Перова О. В., Байдак І. М. Сатанів – місто-легенда, місто-курорт. Інформаційний довідник (історія, санаторії, екскурсії). – Хмельницький, 2008. – 40 с.
126. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство. Київ: Знання, 2006. – 575с.
127. Печерський В.В. Тетраконхи України в контексті світової літератури // Архітектурна спадщина України. – Київ, 1995. – Вип.2. – С.89-98.
128. Полинова Н.Ф. Оценка необходимого и достаточного времени на осмотр экскурсионных объектов // Социально-географические проблемы повышения эффективности туристско-экскурсионного обслуживания.- Минск: Из-во Беларуск. ун-та, 1978. - с. 100-104.
129. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних» /<http://www.sta.gov.ua/zakon>
130. Приображенский В.С. Территориальная рекреационная система как объект изучения географических наук// Изв. АН СССР. Сер. Географ. – 1977. - № 2.
131. Програма розвитку туризму у Чернівецькій області на 2004 – 2010 роки від 23.10.2003р.
132. Програма розвитку туризму в Чернівецькій області на 2004 – 2011 роки. Рішення XI сесії Чернівецької обласної ради XXIV скликання. м. Чернівці. жовтень 2003 р.
133. Проект організації території національного природного парку «Подільські Товтри», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів, розроблений Державним комітетом з будівництва, архітектури та житлової політики України і науково-дослідним і проектним інститутом містобудування 22 травня 2002 р.: В 2 т. – К., 2002.
134. Рекреация–социально-экономические и правовые аспекты/В.К.Мамутов, инд. – К.: Наук. Думка, 1992.
135. Рідуш Б. Культурні печери Буковинського Подністров'я // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 3-10.

136. Рідуш Б. Палеокарстологічні реконструкції та наскельне мистецтво Середнього Подністров'я (на прикладі Баламутівської печери) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців: Соціально-гуманітарні науки. – Чернівці: Рута, 2004. – С. 369-372.

137. Рідуш Б. Печери Буковини у працях дослідників XIX ст. і сучасний стан їхнього дослідження // Буковинський історико-етнографічний вісник. - Вип. 2. - Чернівці, 1996. - С. 47-53.

138. Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева // Буковина – мій рідний край: Матеріали II історико-краєзнавчої конф. молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці: Візит-Інфо, 1997. – С. 29-31.

139. Рідуш Б. Підземні ходи Поділля, Галичини та Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. статей. - Чернівці, 1998. – Т. 1. - С. 139-148.

140. Рідуш Б. Поширення печерних монастирів у Середньому Подністров'ї // Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття». Чернівці, 16-18 травня 2000 р. Доповіді та повідомлення. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 3. – С. 380-387.

141. Романчук М.Є., Гуляєва О.О. Клімато-фізіологічний підхід для визначення рекреаційного типу погоди // Вісник Одеського державного екологічного університету. – 2006. - №3, с. 105 – 114.

142. Руденко В. П. Географія природно – ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах. К.: ВД «К – М. Академія» – Чернівці. Зелена Буковина. 1999 – 568 с.

143. Руденко В. П. Український природно – ресурсний потенціал : Серія оцінкових картосхем. 4. 3. – Чернівці : Рута, 2005 – 248 с.

144. Руденко В.П. Географическое разнообразие природно-ресурсного потенциала природных регионов Украины. – Красноярск: КГТЭИ, 2007. – 168с.

145. Руденко В.П., Вацеба В.Я., Соловей Т.В. Природно-ресурсний потенціал природних регіонів України. – Чернівці: Рута, 2001. – 267 с.

146. Рутинський М. Й. Івано-Франківщина: територіальна організація туристичного комплексу та структура сучасного турпродукту регіону // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2004. – Вип.7. – С. 177–184.

147. Рутинський М. Й., Зінько Ю. В. Сільський туризм: Навч. посіб. – К.: Знання, 2006. – 271 с.
148. Рутинський М. Класифікація та типологія курортів // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Географічна. – Львів, 2007. – Вип. 34. – С. 236 – 246.
149. Рутинський М.Й. Географія туризму України: Навчально-методичний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 160 с.
150. Рутинський М.Й. Сучасний стан та напрямки розбудови курортно-рекреаційної інфраструктури Івано-Франківщини // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Вип. 2(14). – С.45 – 48.
151. Сапрунова В.Б. Туризм: еволюція, структура, маркетинг. – М.: «Ось-89», 1997. – 160с.
152. Сніжко С.І. Оцінка сучасного гідрохімічного режиму та якості води річок Житомирського Полісся / С.І. Сніжко // Український географічний журнал. – 2001. – № 2. – С. 65 - 70.
153. Сохацкий М. Оборонительные замки Борщевщины. Современное состояние, сохранение и перспективы исследований // Летопись Борщевщины. Борщев, 1994. – Вып.6. – С. 5-15.
154. Спринський М.І. Регіональність забруднення нафтопродуктами і фенолами поверхневих вод басейну Дністра / М.І. Спринський, М.В. Лебединець // Мир та безпека: матеріали міжнар. конф. – форуму Єврорегіонів 25-27 березня 2000 р. – Івано-Франківськ: Екор, 2000. – С.85 - 95.
155. Статистичний збірник «Регіони України, 2007». – Ч. 1. – К., Державний комітет статистики України, 2007. – 348 с.
156. Статистичний щорічник України за 1995 рік. – К.: Вид-во «Техніка», 1996. – 576
157. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 591 с.
158. Статистичний щорічник України за 2007 рік. – К.: Консультант, 2007. – 552 с.
159. Статистичні матеріали озерної метеостанції Новодністровськ. – Новодністровськ, 1997-2005 рр., рукопис.
160. Теоретические основы рекреационной географии. – М.: Наука, 1975. – 245 с.

161. Тепловой и водный режим Украинских Карпат. - Ленинград: Гидро- метеоиздат, 1985. – 365 с.
162. Тимощук Б. Хотинська фортеця // Наука і суспільство, 1968, № 10.
163. Тимощук Э.О. Средневековый Хотин // Киев: Археология, 1967. – Вып.22. – С. 29-39.
164. Токмаков А.И., Токмаков Ю.А. Климатические условия района строительства Днестровской ГЭС // Воздействие гидротехнического строительства на природу и хозяйство Среднего Приднестровья. - Ленинград, 1981 г. – с.41-47.
165. Топчієв О. Г. Суспільно – географічне дослідження: методологія, методи, методика: Навчальний посібник. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
166. Туристичний путівник «Буковина туристична» з серії «Україна запрошує» (За ред. Брижак П. М.). – К.: Світ успіху, 2005. – 216 с.
167. Украинские Карпаты. Природа. — К.: Наук. думка, 1988
168. Федорчук І.В. Фітомоніторинг основних річок національного природного парку «Подільські товтри» : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. біол. наук : спец. 03.00.16 «екологія» / І.В. Федорчук – Київ, 2005. – 20 с.
169. Фишер С., Дорнбуш Р, Шмалензи Р. Экономика. – М.: Дело ЛТД, 1993. – 864с.
170. Чижова В. П. Туристы в заповедниках: как и сколько? // Охрана дикой природы. Ежеквартальный журнал Центра охраны дикой природы. 2001, № 3 (22). – С. 35-38.
171. Шперк В.Ф. История фортификации. Г., 1957.
172. Яблокова Н.Л. Методика изучения и закономерности формирования газового состава воздуха карстовых пещер Подолии и Буковины // Состояние, задачи и методы изучения глубинного карста в СССР: Тез. докл. III Всесоюз. карст.-спел. сов. 1-3 окт. 1982 г. – М., 1982. – С. 184-185.
173. Яблокова Н.Л. Углекислый газ в воздухе пещер запада Украины // Проблемы изучения, экологии и охраны пещер: Тез. докл. (Ред.кол. Голод В.М. и др.). – К.: ИГН АН УССР, 1987. – С. 51-52
174. Явкін В.Г., Руденко В.П., Король О.Д. та ін. Проблеми географії та менеджменту туризму. – Чернівці: Рута, 2006. – 260с.

175. Abłamowicz D., Dwucet K. 2006 Wykorzystanie zasobów archeologicznych województwa śląskiego dla celów turystycznych, Zeszyty Naukowe Górnośląskiej Wyższej Szkoły Handlowej im. W. Korfańskiego. Zeszyt nr 30. Zeszyt Naukowy Katedry Geografii i Ekorozwoju (red. A. T. Jankowski), Katowice, s. 7-30.

176. Armand D.L., 1980: Nauka o krajobrazie, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

177. Baranowski T., Zajączkowski W. 1976 Archeologia po drodze. Przewodnik, Ossolineum, PTAiN, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk

178. Bińczyk G., 2003: Krajoznawstwo i jego związki z turystyką. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.

179. Bogdanowski J. (red.), 1994: O percepcji środowiska. (Praca zbiorowa) Zeszyty Naukowe Polskiej Akademii Nauk Nr 9

180. Bogdanowski J., 1992: Przekształcenia krajobrazu Jurajskiego w ciągu wieków i problemy ochrony. Pierwsze Sympozjum Jurajskie, Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej, Zarząd ZJKP, Dąbrowa Górnicza, s. 39–56.

181. Bogdanowski J., 2001: Gotyckie krajobrazy Jury Krakowskiej. W: Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Red. J. Partyka, Ojców, s.333-338.

182. Bogdanowski J., 1993: Sztuka obronna. W: Natura i kultura w krajobrazie Jury. Kraków, s. 5–15.

183. Böhm A., Łuczyńska – Bruzda M., Środulska – Wielgus J., Wielgus K., Forczek – Brataniec U., Stokłosa K., Skrzyńska A. 2005 Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych, autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków, Kraków (maszynopis powielany; oryginał w gestii Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie).

184. Brzeziński W., Kobyliński Z. (red.) 1999 Wykrywacze metali a archeologia, wyd. GKZ, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa.

185. Bukowy S., 1974: Monoklina Śląsko-Krakowska W: Budowa geologiczna Polski. T. 4, Tektonika cz. 1. Niż Polski. Wyd. Geol., Warszawa.

186. Burzyński Walecka., Dryblas D., Golba Walecka., Bartosik K., 2005- Czynniki wpływające na jakość i konkurencyjność usług

turystycznych w miejscowościach uzdrowiskowych. Kraków (maszynopis)

187. Chybiorz R., Nita J., 1999: Analiza wybranych elementów środowiska przyrodniczego z wykorzystaniem map cyfrowych i interpretacji zdjęć lotniczych. *Archiwum Fotogrametrii, Kartografii i Teledetekcji* Vol.9, s. 217-221.

188. Cieśliński S., Kowalkowski A. (red.) 2000, *Monografia Świętokrzyskiego Parku Narodowego. Świętokrzyski Park Narodowy*, Kraków – Bodzentyn, ss. 629.

189. Coles J. 1976 *Archeologia doświadczalna*, Biblioteka Problemów, t. 227, PWN, Warszawa.

190. Cyganek B., *Komputerowe przetwarzanie obrazów trójwymiarowych*, Warszawa, «Exit», 2002.

191. Czarnecka I., 1975: Reżim źródeł na Wyżynie Małopolskiej. *Prace IMGW*, Nr 6, s. 59–145.

192. Czeppe Z., 1972. Regiony fizyczno-geograficzne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i zagadnienia jej ochrony. *Studia O. D. F. T. I.* s. 20–31.

193. Definicje podstawowych pojęć z zakresu turystyki (1979) zeszyty metodyczne nr.30, GUS Warszawa.

194. Domka L., *Zastosowanie obrazów trójwymiarowych w nauczaniu-uczeniu się biologii*, Poznań, Wydaw. Naukowe UAM, 1986

195. Dulias R., Hibszer A., 2004: *Województwo śląskie. Przyroda, gospodarka, dziedzictwo kulturowe*. Wyd. Kubajak, Krzeszowice.

196. Dunikowski S., 1985, *Stosunki termiczno opadowe Łysogór Świętokrzyskiego Parku Narodowego*. *Rocznik Świętokrzyski* t. 12: 71 – 81, Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Warszawa - Kraków.

197. Dwucet K., Pukowska – Mitka M. 2007 b ; *Dziedzictwo przemysłowe Górnego Śląska jako element atrakcyjności turystycznej regionu*. W; *Studia nad turystyką . Prace geograficzne i regionalne*. Ed. W.Kurek, R. Faracik. Kraków.

198. Dwucet K., Pukowska – Mitka M., 2007 a ; *Rewitalizacja obiektów i terenów poprzemysłowych w Górnośląskim Okręgu Przemysłowym (na wybranych przykładach)*. W: *Dziedzictwo kultury przemysłowej jako szansa rozwoju turystyki europejskiej*. Katowice.

199. Dwucet K., Pytel S., Tkocz M., 2009 *Funkcje miast przemysłowych na przykładzie zespołu miejskiego konurbacji katowickiej*. *Monografie UŁ (w druku)* . Łódź.

200. Dynowska I., 1983: Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej. Studia Ośr. Dok. Fizjogr. T. XI, Ośr. Dok. Fizjogr. T. 10, Ossolineum, Wrocław.

201. Gaworecki W., 1997: Turystyka. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

202. Głazek T., 1985a, Potencjalna roślinność naturalna Świętokrzyskiego Parku Narodowego i otuliny. Rocznik Świętokrzyski, t. 12, s. 143 – 149, Wyd. Kieleckie Towarzystwo Naukowe, Warszawa - Kraków.

203. Głazek T., 1985b, Szata roślinna wybranych powierzchni obszaru Gór Świętokrzyskich i terenów przyległych na tle warunków siedliskowych. Fragm. Faun., t. 29: 153-234, Polska Akademia Nauk, Warszawa.

204. Głazek T., 1991, Mapa roślinności rzeczywistej Świętokrzyskiego Parku Narodowego jego otuliny. Ochrona Przyrody, t. 47: 51-91, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Warszawa.

205. Głazek T., Wolak J. 1991, Zbiorowiska roślinne Świętokrzyskiego Parku Narodowego i jego strefy ochronnej. Monographiae Botanice. t. 72, 1 – 122, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Warszawa.

206. Głowacki M., Kopacz J., 1974: Z pradziejów regionu częstochowskiego. Ziemia Częstochowska, T. 10, s. 47–56.

207. Górny Śląsk. Zamki i pałace w województwie śląskim. Wyd. Adan, 1999.

208. Hensel W. 1983 Archeologia żywa, Wyd. Artyst.i Film., Warszawa.

209. Hodder I. 1995 Czytanie przeszłości, Wyd. Obserwator, Poznań.

210. Jagusiewicz A., 2006 . Turystyka Uzdrowiskowa. Instytut Turystyki. Warszawa (Maszynopis)

211. Jędrzyak T. 2008 Turystyka kulturowa, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

212. Jędrzejko K., Sikorki M. 2008, Flora synantropijna zatoczek drogowych i przydroży w wybranych rejonach Świętokrzyskiego Parku Narodowego (Polska Południowa). Ekologia z. 3: 55 - 76, Wyższa Szkoła Inżynierii Bezpieczeństwa i Ekologii w Sosnowcu, Sosnowiec.

213. Kaczmarczyk P., 2006, Zasoby gatunkowe roślin leczniczych we florze naczyniowej Świętokrzyskiego Parku Narodowego oraz jego otuliny. Praca doktorska wypromowana przez Prof. dr hab. n. biol.

Krzysztofa Jędrzejko, Śląska Akademia Medyczna w Katowicach, Katedra i Zakład Botaniki farmaceutycznej i Ziolarstwa, Sosnowiec (oprawny wydruk komputerowy).

214. Kempa T. 1999 Mikołaj Radziwiłł Sierotka (1549-1616), wojewoda wileński, Warszawa.

215. Kleczkowski A. S., 1972a: Wody powierzchniowe i podziemne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej. *Studia Ośr. Dok. Fizjogr.*, PAN, s. 31–68.

216. Kleczkowski A. S., 1972b: Zarys budowy geologicznej Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej. *Studia O.D.F.*, T. I, s. 11–20.

217. Klimaszewski M., 1958: Nowe poglądy na rozwój rzeźby krasowej. *Przeł. Geogr.*, T. 30, z. 3, s. 421–438.

218. Klimaszewski M., 1994, *Geomorfologia*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 280.

219. Klimek K., 1967: Deglacjacja północnej części Wyżyny Krakowsko-Śląskiej w okresie zlodowacenia środkowopolskiego. *Prace Geogr.*, IG PAN, 53.

220. Koj J. 1999 Casus Mokrej, (w:) *Wykrywacze metali a archeologia*, red. W. Brzeziński, Z. Kobyliński, wyd. Generalny Konserwator Zabytków, Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Warszawa, s. 67-71.

221. Kondracki J., 2002, *Geografia regionalna Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 440.

222. Kondracki J., 2002: *Geografia regionalna Polski*. Wyd. PWN, Warszawa.

223. Kowal J., 2006 *Polska turystyka uzdrowiskowa w liczbach-zasoby gospodarcze i tendencje rozwojowe*. W: Ed. Iwanek T., *Turystyka uzdrowiskowa w gospodarce regionu i kraju*. Wrocław.

224. Kowalczyk A. (red.), 2008: *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*. Uniwersytet Warszawski. Warszawa.

225. Kowalczyk A., 2002: *Geografia turystyki*. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.

226. Kożuchowski k., 2005: *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*. Wyd. Kurpisz, Poznań.

227. Kruczek Z., Kurek A., Nowacki M., 2003: *Krajoznastwo. Zarys teorii i metodyki*. Proksenia, Kraków.

228. Krzos P., Sobieraj J., 1996, *Pomnikowe modrzewie Chełmowej Góry w Świętokrzyskim Parku Narodowym. Parki narodowe i rezerваты*

przyrody, nr 1: 27-34, Wyd. Krajowego Zarządu Parków Narodowych, Warszawa.

229. Kurek W ed. 2007- Turystyka. PWN. Warszawa. s 279-291.

230. Lebeda A., 2001: Wiedza i wierzenia ludowe jako wynik otaczającego środowiska (na przykładzie wsi polskiej). W: Z badań nad wpływem antropopresji na środowisko, t.2, red. M. Rzetala, Sosnowiec, s.67-71.

231. Lebeda A., 2002: Wiedza i wierzenia ludowe. Komentarze do Polskiego Atlasu Etnologicznego t. VI , red. Z. Kłodnicki. Wyd. Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.

232. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 1998: Geografia turystyki Polski. Państwowe Wydawnictwa Ekonomiczne, Warszawa.

233. Machowski, Ruman, Rzetala 2006; Silesian Upland as an anthropogenic lakeland. W:

234. Machulec K., 2008: Wykorzystanie obiektów przemysłowych dla turystyki industrialnej na terenie podregionu centralnego województwa śląskiego. Maszynopis w archiwum GWSH, Katowice.

235. Madeyski A ed. 2005 - Uzdrowiska polskie: Informator. Izba Gospodarcza „Uzdrowiska Polskie”, Warszawa. S 22.

236. Magnuszewski A., 1999: GIS w geografii fizycznej. PWN Warszawa.

237. Małecka B., Marcinkowski J., T., 2007 – Współczesny model działalności uzdrowisk. *Prob.. Hig. Epidemiol.* 88 (1) s. 14-16

238. Mapa Polska. Mapa Archeologiczna. Największe odkrycia. Najcenniejsze zabytki, 2007 wyd. Wydawnictwo Polish Geographic – Daniel Sukniewicz, Wydawnictwo Kartograficzne EKO-GRAF, Spółka z o.o., Warszawa-Wrocław.

239. Matuszkiewicz W., 2001, Przewodnik do oznaczania zbiorowisk roślinnych Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, ss. 537

240. Mirek Z., Piękoś-Mirkowa H., Zając A., Zając M., 2002, Flowering Plants and Pteridiophytes of Poland a Checklist – Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski. W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków., ss. 442.

241. Młodkowska-Przepiórowska I., 1995: Kultura przeworska na ziemi częstochowskiej. Muzeum Częstochowskie, Częstochowa.

242. Młodkowski J., Aktywność wizualna człowieka - Warszawa; Łódź : Wydaw. Naukowe PWN, 1998

243. Moszyński K., 1967: Kultura ludowa Słowian. T.2. Kultura duchowa, cz. 1. Książka i wiedza., Warszawa.

244. Myga-Piątek 1997: Studnie jako zanikający element krajobrazu kulturowego Wyżyny Częstochowskiej. Czasop. Geograf., LXVIII, z. 3/4, s. 327–340.

245. Myga-Piątek 2002 : Zabytkowe studnie w krajobrazie Wyżyny Częstochowskiej. W: Problemy ochrony i kształtowania krajobrazu Górnego Śląska na tle doświadczeń z innych regionów. Red. A.T. Jankowski, U. Myga-Piątek, G. Jankowski, Komisja Krajobrazu Kulturowego, Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Sosnowiec, s. 100-115.

246. Myga-Piątek U. , Pytel S., 2006: GIS in tourism on the example natural and cultural values of the Silesian Voivodship. In: GIS Applications and Development, Zagreb. s. 255-262.

247. Myga-Piątek U., 1998: Rola stawów w przemianach krajobrazu kulturowego doliny Wiercicy. Prądnik, Prace Muzeum Prof. W. Szafera, nr 11, s. 13–24.

248. Myga-Piątek U., 2000: Problemy ochrony krajobrazów regionu górnośląskiego na tle polityki ochrony przyrody i dóbr kultury województwa śląskiego. W: A.T. Jankowski, U. Myga-Piątek, S. Ostaficzuk (red.): Środowisko przyrodnicze regionu górnośląskiego – stan poznania, zagrożenia i ochrona. Wydział Nauk o Ziemi UŚ, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s. 63-71.

249. Myga-Piątek U., 2004: Urządzenia wodne w dolinach rzecznych Wyżyny Częstochowskiej w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych. [w:] J. Partyka (red.). Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Tom 2 Kultura. Wyd. Ojcowski Park Narodowy, i in. Ojców, s. 395-402.

250. Myga-Piątek U., 2006: Krajobraz kulturowy jako „genius loci” Wyżyny Krakowsko- Częstochowskiej. W: J. Partyka (red.): W cieniu zamczyska Bonerów. W setną rocznicę utworzenia Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (1906-2006). Ojców, s.87-99.

251. Myga-Piątek U., 2008: Krajobrazy obszaru GZM. [W:] Dulias R., Hibszer A., (red.): Górnośląski Związek metropolitalny Zarys geograficzny. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Sosnowiec, s. 131-140.

252. Myga-Piątek U., Nita J., 2004: Application of spatial visualization methods for designing landscape changes on the example of St. Dorothy’s hill in Będzin. [w:] Geographical Information Systems in

Research & Practice. Hrvatski Informatički Zbor – GIS Forum, Croatia University of Silesia, Poland s. 328-336.

253. Myga-Piątek U., Nita J., 2005: Computer analysis of landscape changes in the Częstochowa Upland. In: Geographical Information Systems in Research and Practice. Hrvatski Informatički Zbor, Zagreb, s. 349-355.

254. Myga-Piątek U., Partyka J., 2003: Stawy Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej jako ważny element krajobrazu - zarys koncepcji projektu rewitalizacji stawów. [w:] Myga-Piątek U. (red.), 2003: Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG T.II. Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s.148-167.

255. Niedźwiedz T., Obrębska-Starkłowa B., Olecki Z. 1976, Stosunki termiczno wilgotnościowe Góry Chełmowej w Świętokrzyskim Parku Narodowym. *Ochrona przyrody* 41: 355-380, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków.

256. Nita J., Małolepszy Z. & Chybiorz R. 2007 – Zastosowanie numerycznego modelu terenu do wizualizacji rzeźby terenu i interpretacji budowy geologicznej. *Przegląd Geologiczny*, 55 (6): 511-520.

257. Nita J., Myga-Piątek U., 2003: Próba wykorzystania map i modeli numerycznych do analizy geometrycznych układów sieci hydrograficznej na przykładzie województwa śląskiego. [w:] Myga-Piątek U. (red.), 2003: Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG T.II. Komisja Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, Oddział Katowicki PTG, Sosnowiec, s. 168-175.

258. Nita J., Myga-Piątek U., 2005: Przykład zastosowania technik komputerowych do waloryzacji i ochrony krajobrazów Wyżyny Częstochowskiej. *Przegląd Geograficzny*, T. 77, s.325-341.

259. Noga Z., 1997: Osadnictwo i stosunki własnościowe do II wojny światowej W: Osadnictwo i krajobraz od schyłku średniowiecza po współczesność, *Natura i Kultura krajobrazie Jury*, Kraków, s. 11–49.

260. Piotrowska K., Ostaficzuk S., Małolepszy Z., Rossa M., 2005. The numerical spatial model (3D) of geological structure of Poland - from 6000 m to 500 m b.s.l. *Przegląd Geologiczny*, vol. 53, nr 10/2, pp. 961-966.

261. Podlaski R., 1993, Wśród modrzewi na Chełmowej Górze. Parki Narodowe, nr 2: 7. Wyd. Krajowy Zarząd Parków Narodowych, Warszawa.

262. Pytel S., 2008: Walory turystyczne GZM. [W:] Dulias R., Hipszer A., (red.): Górnośląski Związek metropolitalny Zarys geograficzny. Polskie Towarzystwo Geograficzne. Sosnowiec, s. 265-272.

263. Pytel S., Sitek S., 2000: Potencjalne szanse rozwoju regionu śląskiego w świetle procesów integracji europejskiej [w:] S. Ciok, D. Ilnicki (red.), Przekształcenia regionalnych struktur funkcjonalno-przestrzennych, Wrocław s: 351-359.

264. Radziwił M. K. 1847 Mikołaja Krzysztofa Radziwiła podróż do Ziemi Świętej (tłómaczona przez X. Andrzeja Wargockiego), Nakładem Zygmunta Szlettera, Wrocław.

265. Rahmonow O, Rzętała M., (eds) : Anthropogenic aspects of landscape transformations,4. Sosnowiec- Będzin

266. Renfrew C., Bahn P. 1999 Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka, Prószyński i S-ka, Warszawa.

267. Ridush B. The palaeoecology of caves in the Western Ukraine during Pleistocene-Holocene // Regionalne problemy ekologiczne / Pod red. W. Andrejczuka. – Sosnowiec: Wyższa Szkoła Ekologii, 2005. – S. 79-84.

268. Rohrscheidt von A. M., 2008: Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy. GWSHM Milenium, Gniezno.

269. Rohrscheidt M. A. 2005 Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy. Podręcznik akademicki, Wyd. KMB Druk, Gniezno.

270. Rostański K., (red.) 1997: Przyroda województwa katowickiego. Wyd. Kubajak, Krzeszowice.

271. Runge J. 2008; Zmiany społeczno-ekonomiczne w regionie Katowickim – próba ujęcia teoretycznego. W: Geograficzne aspekty antropopresji. Ed. D.Absalon, A.Hipszer. Sosnowiec.

272. Rzętała M 2008; Liczebność i morfogeneza zbiorników wodnych na Wyżynie Śląskiej i w Kotlinie Oświęcimskiej. W: Geograficzne aspekty antropopresji. Ed. D.Absalon, A.Hipszer. Sosnowiec 105-115.

273. Skucha A. 2006; Rozwój turystyki przemysłowej w województwie śląskim. Maszynopis w archiwum GWSH . Katowice.

274. Strategia rozwoju województwa śląskiego na lata 2000-2015. Sejmik województwa śląskiego, Katowice, 2000

275. Szczepański A., 1977: Dynamika wód podziemnych. PWG, Warszawa.
276. Szlak Zabytków Techniki. Turystyka industrialna. 2008. Katowice.
277. Thorleifson, H., Berg, J., Tipping, R.G., Malolepszy, Z., Harris, K.L., Lusardi, B.A., Setterholm, D.R., Anderson, F.J. 2005. 3D geological modeling in support of ground water inventory in the Fargo-Moorhead region, Minnesota and North Dakota. Geological Survey of Canada, Open File 5048, pp. 97-100.
278. Tylkowa D., 1983: Rola wody w wierzeniach i praktykach magicznych. Roczn. Muz. Etnogr. Krak. T.8, s.84-89.
279. Walter M., Tomczak E. 1999 Zabytki archeologiczne w krajobrazie, Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 1999-2000, Centrum Dziedzictwa Kulturowego Górnego Śląska, Katowice, s. 489-499.
280. Warszńska J., Jackowski A., 1978: Podstawy geografii turystyki, PWN, Warszawa.
281. Wiadomości turystyczne. Dodatek specjalny. VIII.2008.
282. Włoch W. (red.), 1999: Osobliwości przyrodnicze województwa śląskiego. Górnośląska Oficyna Wydawnicza, Katowice.
283. Województwo śląskie. Informator turystyczny. Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego, Katowice, 2003
284. Wyrzykowski J (red.) 1991: Ocena krajobrazu Polski w aspekcie fizjonomicznym na potrzeby turystyki. Uniwersytet Wrocławski, Instytut Geograficzny, Zakład geografii regionalnej i Turystyki. Wrocław.
285. Zagadnienia terminologii w geografii turystyki. Materiały Międzynarodowego Sympozjum Kraków – Zakopane 7 –10 listopada 1974. Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne z. 42, Prace Instytutu Geograficznego z. 64, PWN, Warszawa, 1976.
286. Zajczkowski W. 1991 Stan i perspektywy rozwoju Oddziału PMA w Biskupinie (The Present State and Perspectives of the Biskupin Department of the State Archaeological Museum), (w:) Prehistoryczny gród w Biskupinie. Problematyka osiedli obronnych na początku epoki żelaza, red. J. Jaskanis. T. Węgrzynowicz, D. Piotrowska, wyd. PWN, Warszawa, s. 235-246.
287. Zaręba R., 1991a, Rezerwaty modrzewiowe. Las Polski, nr 18-19: 15-17. Oficyna Wydawnicza Oikos, Warszawa.

288. Zareba R., 1991b, Rezerwaty modrzewiowe. Las Polski, Oficyna Wydawnicza Oikos, nr 19-20: 18-19. Warszawa.

289. Zarzycki K., Trzcinska-Tacik H., Różański W., Szelaż Z., Wołek J., Korzeniak U., 2002, Ecological Indicator Values of Vascular Plants of Poland – Ekologiczne liczby wskaźnikowe roślin naczyniowych Polski. W. Szafer Institute of Botany, Polish Academy of Sciences, Kraków., ss 183.

290. Zwolinska K., Malicki Z. Mbiy Eblownik terminyw Plastycznych:Warszawa, 1974.-440 c.

291. Zwoliński, M., 1992: Szkice monograficzne Janowa i okolic. UW, PTTK, Częstochowa.

292. //http/www.nau.kiev.ua

293. //http://disser.com.ua/contents

294. //http://tourlib.net/statti_ukr

295. //http://vechervkarpatah.at.ua

296. http://fr.wikipedia.org/wiki/Grotte_de_Lascaux

297. http://geo3d.us.edu.pl

298. http://pl.wikipedia.org/wiki/Anaglif

299. http://stereos.com.pl

300. http://www.cdpgs.katowice.pl/rezerwaty/ochrona_p_1.htm;

301. http://www.kobidz.pl/app/site.php5/Show/1.html

302. http://www.kobidz.pl/app/site.php5/Show/1617.html

303. http://www.risu.org.ua

304. http://www.sprawynauki.waw.pl/

305. http://www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/rolnic_lesnict_srodowi/index.htm

306. http://zpk.com.pl/.

307. portal.lviv.ua/news/2007

308. slavutych.org.ua

309. www.bucoda.cv.ua

310. www.franko.lviv.ua/rasd/uk/turyzm

311. www.kul.lublin.pl

312. www.oblstat.cv.ukrtel.net

313. www.ogrsez.uzhgorod.ua/

314. www.stat.if.ukrtel.net

315. www.stat.lviv.ua

316. www.stat.uz.ua

317. www.tourism.gov.ua

318. www.tuor.com.ua
319. www.uazakon.com/document
320. www.ukrstat.gov.ua
321. www.unwto.org
322. www.zik.com.ua

ДОДАТКИ

**Поширеність основних типів природно-рекреаційних комплексів
у фізико-географічних районах України**

Фізико-географічна (природна) провінція, країна	Основні типи природно-рекреаційних комплексів					
	Земельно-водно-рекреаційний, низько-, продуктивний, високопродуктивний	Земельно-рекреаційно-водний, низько-, продуктивний, високопродуктивний	Водно-лісо-рекреаційний, продуктивний	Земельно-рекреаційно-мінеральний, низько-, продуктивний, високопродуктивний	Земельно-мінерально-рекреаційний, низько-, продуктивний, високопродуктивний	Земельно-рекреаційний, низько-, продуктивний, високопродуктивний
1	2	3	4	5	6	
Подільська	*9	1			1	
Західно-Українська лісостепова	15	3				
Дністровсько-Дніпровська лісостепова	13	4		1		
Лівобережно-Дніпровська лісостепова	8	1			1	
Середньо-Руська лісостепова	5	5				

Продовження додатку І

1	2	3	4	5	6
Дністровсько-Дніпровська північностепова	4	4			
Лівобережно-Дніпровсько-Призовська північно-степова				3	2
Донецька північно-степова					
Задонецько-Донська північностепова	1			1	
Причорноморська середньостепова	6	3		1	1
Причорноморсько-Приазовська сухостепова	12	4			
Кримська степова	11				1
Кримські гори		1		1	
Українські Карпати	4	3	12	1	1
Україна загалом	88	29	12	8	7

*9 – Кількість фізико-географічних районів України, що представляють даний тип природно-рекреаційного комплексу

**Оцінка природних умов за ступенем культурного освоєння та
своєрідності території КІПР**

Район	A	A1	A2	Всього	Б
1	2	3	4	5	6
Вінницька область					
Барський	3	3	4	10	6
Бершадський	3	3	4	10	6
Вінницький	3	4	4	11	6
Жмеринський	3	3	4	10	6
Крижопільський	3	3	4	10	6
Літинський	3	3	4	10	6
Могилів-Подільський	2	3	4	9	6
Мурованокуриловецький	2	2	4	8	6
Немирівський	3	3	4	10	6
Піщанський	3	3	4	10	6
Теплицький	3	4	4	11	6
Тиврівський	3	3	4	10	6
Томашпільський	3	3	4	10	6
Тростянецький	3	3	4	10	6
Тульчинський	3	3	4	10	6
Чечельницький	3	3	4	10	6
Шаргородський	3	3	4	10	6
Ямпільський	2	3	4	9	6
Закарпатська область					
Берегівський	1	4	5	10	6
Великобerezнянський	2	4	5	11	6
Виноградівський	1	3	5	9	6
Воловецький	2	3	5	10	6
Іршавський	2	3	5	10	6
Міжгірський	2	3	5	10	6
Мукачівський	2	3	5	10	6
Перечинський	2	4	5	11	6
Рахівський	1	4	5	9	6
Свалявський	2	3	5	10	6
Тячівський	1	4	5	10	6
Ужгородський	1	2	5	8	6
Хустський	2	3	5	10	6

Продовження додатку II

1	2	3	4	5	6
Івано-Франківська область					
Богородчанський	2	2	5	9	6
Верховинський	2	4	5	11	6
Галицький	3	3	4	10	6
Городенківський	1	2	5	8	6
Долинський	2	4	4	10	6
Калуський	1	3	4	8	6
Коломийський	2	2	4	8	6
Косівський	2	2	5	9	6
Надвірнянський	2	4	5	11	6
Рогатинський	3	3	4	10	6
Рожнятівський	2	4	5	11	6
Снятинський	1	3	5	9	6
Тисменицький	1	2	4	7	6
Тлумацький	1	2	5	8	6
Львівська область					
Бродівський	3	3	4	10	6
Городоцький	3	3	4	10	6
Дрогобицький	2	1	4	7	6
Жидачівський	2	3	5	10	6
Золочівський	3	4	4	11	6
Миколаївський	3	2	3	8	6
Мостиський	3	3	4	10	6
Перемишлянський	3	3	3	9	6
Пустомитівський	3	3	4	10	6
Самбірський	2	3	4	9	6
Сколівський	2	4	5	11	6
Старосамбірський	3	3	4	10	6
Стрийський	2	2	4	8	6
Турківський	2	3	5	10	6
Яворівський	3	2	4	9	6
Тернопільська область					
Бережанський	3	3	3	9	6
Борщівський	2	3	5	10	6
Бучацький	2	3	4	9	6
Гусятинський	3	4	4	11	6
Заліщицький	2	3	4	9	6

Продовження додатку II

1	2	3	4	5	6
Збаразький	3	3	4	10	6
Зборівський	3	3	4	10	6
Козівський	3	2	4	9	6
Кременецький	3	3	4	10	6
Лановецький	3	4	4	10	6
Монастириський	3	4	5	9	6
Підволочиський	3	4	4	11	6
Теребовлянський	3	4	4	11	6
Тернопільський	3	2	4	9	6
Чортківський	3	4	4	11	6
Шумський	3	3	4	10	6
Хмельницька область					
Білогірський	3	3	4	10	6
Вінковоцький	3	3	4	10	6
Волочиський	3	3	4	10	6
Городоцький	3	3	4	10	6
Деражнянський	3	3	4	10	6
Дунаєвецький	3	3	4	10	6
Ізяславський	3	3	4	10	6
Кам'янець-Подільський	1	2	4	7	6
Красилівський	3	3	4	10	6
Летичівський	3	3	4	10	6
Новоушицький	1	3	4	8	6
Старокостянтинівський	3	3	4	10	6
Теофіпольський	3	3	4	10	6
Хмельницький	3	2	4	9	6
Чемеровецький	3	4	4	11	6
Ярмолинецький	3	3	4	10	6
Чернівецька область					
Вижницький	2	3	5	10	6
Герцаївський	2	2	4	8	6
Глибоцький	2	3	4	9	6
Заставнівський	3	3	4	10	6
Кельменецький	3	4	4	11	6
Кіцманський	3	3	4	10	6
Новоселицький	3	3	4	10	6
Путильський	2	4	5	11	6

Продовження додатку II

1	2	3	4	5	6
Сокирянський	3	3	5	11	6
Сторожинецький	2	3	5	10	6
Хотинський	3	3	4	10	6

Транспортні можливості території КІР *

	Автомобільні шляхи (км)		С	j	i
	В	А			
1	2	3	4	5	6
Вінницька область					
Барський	150	487	-	3	9,7
Бершадський	410	470	-	5	5,7
Вінницький	226	251	-	4	4,4
Жмеринський	265	350	-	4	5,3
Крижопільський	253	300	-	1	1,2
Літинський	247	341	-	1	1,4
Могилів-Подільський (Чернівецький)	589 220	667 240	- -	- -	3,4 1,1
Мурованокуриловецький	272	339	-	2	2,5
Немирівський	377	459	-	5	6,1
Піщанський	191	201	-	2	2,1
Теплицький	227	261	-	3	3,4
Тиврівський	297	331	-	1	1,1
Томашпільський	242	298	1	1	3,7
Тростянецький	261	289	-	3	3,3
Тульчинський	340	360	-	3	3,2
Чечельницький	167	175	-	2	2,1
Шаргородський	372	391	-	2	2,1
Ямпільський	245	478	-	1	2,0
Закарпатська область					
Берегівський	303	315	-	6	3,1
Великобerezнянський	158	172	-	7	7,6
Виноградівський	288	288	-	5	5,0
Воловецький	115	115	-	3	3,0
Іршавський	227	234	-	6	6,2
Міжгірський	256	256	-	-	1,0
Мукачівський	322	322	-	6	6,0
Перечинський	83	83	-	2	2,0

Продовження додатку III

1	2	3	4	5	6
Рахівський	214	262	-	5	6,1
Свалявський	122	122	-	2	2,0
Тячівський	328	328	-	4	4,0
Ужгородський	245	345	-	5	7,0
Хустський	436	436	-	3	3,0
Івано-Франківська область					
Богородчанський	263	263	-	-	1,0
Верховинський	176	176	-	-	1,0
Галицький	336	336	-	3	3,0
Городенківський	398	398	-	1	1,0
Долинський	344	379	-	3	3,3
Калуський	333	333	-	1	1,0
Коломийський	394	394	-	3	3,0
Косівський	171	286	-	6	6,0
Надвірнянський	500	500	-	6	6,0
Рогатинський	332	332	-	2	2,0
Рожнятівський	326	326	-	1	1,0
Снятинський	316	316	-	4	4,0
Тисменицький	286	307	-	6	6,4
Тлумацький	291	291	-	-	1,0
Львівська область					
Бродівський	334	435	-	2	2,6
Городоцький	248	378	-	5	7,6
Дрогобицький	384	440	-	5	5,7
Жидачівський	458	507	-	5	5,5
Золочівський	341	428	-	4	5,0
Миколаївський	217	335	-	2	3,0
Мостиський	-	-	-	4	0,0
Перемишлянський	240	439	-	2	3,6
Пустомитівський	284	299	-	3	3,2
Самбірський	396	539	-	3	4,0
Сколівський	344	397	-	6	6,9
Старосамбірський	150	425	-	7	19,8
Стрийський	400	400	1	3	6,0
Турківський	259	291	-	4	4,5
Яворівський	453	605	-	3	4,0

Продовження додатку III

1	2	3	4	5	6
Тернопільська область					
Бережанський	383	440	-	2	2,3
Борщівський	390	430	-	4	4,4
Бучацький	287	350	-	2	2,4
Гусятинський	316	380	-	3	3,6
Заліщицький	315	320	-	3	3,0
Збаразький	400	400	-	1	1,0
Зборівський	345	450	-	6	7,8
Козівський	222	266	-	22	2,4
Кременецький	307	374	-	21	1,2
Лановецький	217	306	-	12	2,8
Монастириський	221	226	-	2-	1,0
Підволочиський	418	443	-	-2	2,1
Теребовлянський	376	436	-	4	3,5
Тернопільський	296	300	-	3	3,0
Чортківський	341	366	1	5	7,5
Шумський	328	355	-	-	1,2
Хмельницька область					
Білогірський	129	382	-	3	8,9
Вінковоцький	260	410	-	-	1,5
Волочиський	254	445	-	3	5,2
Городоцький	476	488	-	2	2,0
Деражнянський	260	412	-	3	4,7
Дунаєвецький	300	618	-	2	4,1
Ізяславський	354	384	-	2	2,2
Кам'янець-Подільський	640	720	-	5	5,6
Красилівський	510	740	-	2	2,9
Летичівський	424	558	-	-	1,3
Новоушицький	336	430	-	-	1,3
Старокостянтинівський	398	423	1	3	5,3
Теофіпольський	228	265	-	-	1,2
Хмельницький	350	369	1	3	5,3
Чемеровецький	354	357	-	1	1,0
Ярмолинецький	212	493	-	1	2,3

Продовження додатку III

1	2	3	4	5	6
Чернівецька область					
Вижницький	320	660	-	3	6,2
Герцаївський	240	240	-	1	1,0
Глибоцький	428	430	-	3	3,0
Заставнівський	261	261	-	4	4,0
Кельменецький	258	258	-	4	4,0
Кіцманський	254	254	-	2	2,0
Новоселицький	220	220	-	2	2,0
Путильський	201	247	-	-	1,2
Сокирянський	285	309	-	4	4,3
Сторожинецький	367	367	-	4	4,0
Хотинський	308	308	-	-	1,0

* Наявність залізничного вузла оцінюється у два бали

Навантаження району туристичними умовами та сервісом

	А	А1	А2	А3	Б	В	Всього балів
1	2	3	4	5	6	7	8
Вінницька область							
Барський	3	3	4	10	6	9,7	35,7
Бершадський	3	3	4	10	6	5,7	31,7
Вінницький	3	4	4	9	6	4,4	30,4
Жмеринський	3	3	4	9	6	5,3	30,3
Крижопільський	3	3	4	10	6	1,2	27,2
Літинський	3	3	4	9	6	1,4	26,4
Могилів-Подільський (Чернівецький)	2 2	3 3	4 4	10 10	6 6	3,4 1,1	28,4 26,1
Мурованокуриловецький	2	2	4	10	6	2,5	26,5
Немирівський	3	3	4	9	6	6,1	31,1
Піщанський	3	3	4	10	6	2,1	28,1
Теплицький	3	4	4	10	6	3,4	30,4
Тиврівський	3	3	4	10	6	1,1	27,1
Томашпільський	3	3	4	10	6	3,7	29,7
Тростянецький	3	3	4	10	6	3,3	29,3
Тульчинський	3	3	4	9	6	3,2	28,2
Чечельницький	3	3	4	10	6	2,1	28,1
Шаргородський	3	3	4	9	6	2,1	27,1
Ямпільський	2	3	4	10	6	2,0	27,0
Закарпатська область							
Берегівський	1	4	5	11	6	3,1	30,1
Великобerezнянський	2	4	5	12	6	7,6	36,6
Виноградівський	1	3	5	11	6	5,0	31,0
Воловецький	2	3	5	11	6	3,0	30,0
Іршавський	2	3	5	11	6	6,2	33,2
Міжгірський	2	3	5	11	6	1,0	28,0
Мукачівський	2	3	5	11	6	6,0	33,0
Перечинський	2	4	5	12	6	2,0	31,0
Рахівський	1	4	5	9	6	6,1	31,1
Свалявський	2	3	5	11	6	2,0	29,0
Тячівський	1	4	5	10	6	4,0	30,0
Ужгородський	1	2	5	11	6	7,0	32,0

Продовження додатку IV

1	2	3	4	5	6	7	8
Хустський	2	3	5	11	6	3,0	35,0
Івано-Франківська область							
Богородчанський	2	2	5	10	6	1,0	26,0
Верховинський	2	4	5	10	6	1,0	28,0
Галицький	3	3	4	9	6	3,0	28,0
Городенківський	1	2	5	10	6	1,0	25,0
Долинський	2	4	4	10	6	3,3	29,3
Калуський	1	3	4	10	6	1,0	25,0
Коломийський	2	2	4	10	6	3,0	27,0
Косівський	2	2	5	10	6	6,0	31,0
Надвірнянський	2	4	5	10	6	6,0	33,0
Рогатинський	3	3	4	10	6	2,0	28,0
Рожнятівський	2	4	5	10	6	1,0	28,0
Снятинський	1	3	5	10	6	4,0	29,0
Тисменицький	1	2	4	10	6	6,4	29,4
Тлумацький	1	2	5	10	6	1,0	25,0
Львівська область							
Бродівський	3	3	4	11	6	2,6	29,6
Городоцький	3	3	4	10	6	7,6	33,6
Дрогобицький	2	1	4	10	6	5,7	28,7
Жидачівський	2	3	5	11	6	5,5	33,5
Золочівський	3	4	4	11	6	5,0	33,0
Миколаївський	3	2	3	9	6	3,0	26,0
Мостиський	3	3	4	9	6	0,0	25,0
Перемишлянський	3	3	3	9	6	3,6	27,6
Пустомитівський	3	3	4	10	6	3,2	29,2
Самбірський	2	3	4	10	6	4,0	29,0
Сколівський	2	4	5	11	6	6,9	34,9
Старосамбірський	3	3	4	9	6	19,8	44,8
Стрийський	2	2	4	11	6	6,0	31,0
Турківський	2	3	5	11	6	4,5	31,5
Яворівський	3	2	4	9	6	4,0	28,0
Тернопільська область							
Бережанський	3	3	3	9	6	2,3	26,3
Борщівський	2	3	5	10	6	4,4	30,4
Бучацький	2	3	4	9	6	2,4	26,4
Гусятинський	3	4	4	10	6	3,6	30,6

Продовження додатку IV

1	2	3	4	5	6	7	8
Заліщицький	2	3	4	10	6	3,0	28,0
Збараський	3	3	4	10	6	1,0	27,0
Зборівський	3	3	4	10	6	7,8	33,8
Козівський	3	2	4	10	6	2,4	27,4
Кременецький	3	3	4	10	6	1,2	27,2
Лановецький	3	3	4	10	6	2,8	28,8
Монастириський	2	3	4	9	6	1,0	25,0
Підволочиський	3	4	4	10	6	2,1	29,1
Теребовлянський	3	4	4	9	6	3,5	29,5
Тернопільський	3	2	4	10	6	3,0	28,0
Чортківський	3	4	4	9	6	7,5	33,5
Шумський	3	3	4	10	6	1,2	27,2
Хмельницька область							
Білогірський	3	3	4	10	6	8,9	34,9
Вінковецький	3	3	4	10	6	1,5	27,5
Волочиський	3	3	4	10	6	5,2	31,2
Городоцький	3	3	4	10	6	2,0	28,0
Деражнянський	3	3	4	10	6	4,7	30,7
Дунаєвецький	3	3	4	10	6	4,1	30,1
Ізяславський	3	3	4	10	6	2,2	28,2
Кам'янець-Подільський	1	2	4	10	6	5,6	28,6
Красилівський	3	3	4	10	6	2,9	28,9
Летичівський	3	3	4	9	6	1,3	26,3
Новоушицький	1	3	4	9	6	1,3	24,3
Старокостянтинівський	3	3	4	9	6	5,3	30,3
Теофіпольський	3	3	4	10	6	1,2	27,2
Хмельницький	3	2	4	9	6	5,3	29,3
Чемаровецький	3	4	4	10	6	1,0	28,0
Ярмолинецький	3	3	4	10	6	2,3	28,3
Чернівецька область							
Вижницький	2	3	5	11	6	6,2	33,2
Герцаївський	2	2	4	10	6	1,0	25,0
Глибоцький	2	3	4	10	6	3,0	28,0
Заставнівський	3	3	4	10	6	4,0	30,0
Кельменецький	3	4	4	10	6	4,0	31,0

Продовження додатку IV

1	2	3	4	5	6	7	8
Кіцманський	3	3	4	10	6	2,0	28,0
Новоселицький	3	3	4	10	6	2,0	28,0
Путильський	2	4	5	11	6	1,2	28,2
Сокирянський	3	3	5	10	6	4,3	31,3
Сторожинецький	2	3	5	10	6	4,0	30,0
Хотинський	3	3	4	10	6	1,0	27,0

Індекс туристичного навантаження маршруту

Район	загальна кількість балів	Дні перебування на маршруті	Індекс насиченості маршруту
1	2	3	4
Українські Карпати			
Закарпатська область			
Берегівський	30,1	15	2,01
Великобerezнянський	36,6	15	2,44
Виноградівський	31,0	15	2,06
Воловецький	30,0	15	2,00
Іршавський	33,2	15	2,21
Міжгірський	28,0	15	1,86
Мукачівський	33,0	15	2,20
Перечинський	31,0	15	2,06
Рахівський	31,1	15	2,07
Свалявський	29,0	15	1,93
Тячівський	30,0	15	2,00
Ужгородський	32,0	15	2,13
Хустський	35,0	15	2,33
Івано-Франківська область			
Богородчанський	26,0	15	1,73
Верховинський	28,0	15	1,86
Галицький	28,0	15	1,86
Городенківський	25,0	15	1,66
Долинський	29,3	15	1,95
Калуський	25,0	15	1,66
Коломийський	27,0	15	1,8
Косівський	31,0	15	2,06
Надвірнянський	33,0	15	2,2
Рогатинський	28,0	15	1,86
Рожнятівський	28,0	15	1,86
Снятинський	29,0	15	1,93
Тисменицький	29,4	15	1,96
Тлумацький	25,0	15	1,66
Львівська область			
Бродівський	29,6	15	1,97
Городоцький	33,6	15	2,24

Продовження додатку V

1	2	3	4
Дрогобицький	28,7	15	1,91
Жидачівський	33,5	15	2,23
Золочівський	33,0	15	2,2
Миколаївський	26,0	15	1,73
Мостиський	25,0	15	1,66
Перемишлянський	27,6	15	1,84
Пустомитівський	29,2	15	1,94
Самбірський	29,0	15	1,93
Сколівський	34,9	15	2,32
Старосамбірський	44,8	15	2,98
Стрийський	31,0	15	2,06
Турківський	31,5	15	2,1
Яворівський	28,0	15	1,86
Чернівецька область			
Вижницький	33,2	15	2,21
Герцаївський	25,0	15	1,66
Глибоцький	28,0	15	1,86
Заставнівський	30,0	15	2,0
Кельменецький	31,0	15	2,06
Кіцманський	28,0	15	1,86
Новоселицький	28,0	15	1,86
Путильський	28,2	15	1,88
Сокирянський	31,3	15	2,08
Сторожинецький	30,0	15	2,0
Хотинський	27,0	15	1,8
Подільська височинна			
Вінницька область			
Барський	35,7	15	2,38
Бершадський	31,7	15	2,11
Вінницький	30,4	15	2,02
Жмеринський	30,3	15	2,02
Крижопільський	27,2	15	1,81
Літинський	26,4	15	1,76
Могилів-Подільський	28,4	15	1,89
(Чернівецький)	26,1	15	1,74
Мурованокуриловецький	26,5	15	1,77
Немирівський	31,1	15	2,07

Продовження додатку V

1	2	3	4
Піщанський	28,1	15	1,87
Теплицький	30,4	15	2,02
Тиврівський	27,1	15	1,80
Томашпільський	29,7	15	1,98
Тростянецький	29,3	15	1,95
Тульчинський	28,2	15	1,88
Чечельницький	28,1	15	1,87
Шаргородський	27,1	15	1,80
Ямпільський	27,0	15	1,80
Тернопільська область			
Бережанський	26,3	15	1,75
Борщівський	30,4	15	2,02
Бучацький	26,4	15	1,76
Гусятинський	30,6	15	2,04
Заліщицький	28,0	15	1,86
Збаразький	27,0	15	1,80
Зборівський	33,8	15	2,25
Козівський	27,4	15	1,83
Кременецький	27,2	15	1,81
Лановецький	28,8	15	1,92
Монастириський	25,0	15	1,67
Підволочиський	29,1	15	1,94
Теребовлянський	29,5	15	1,96
Тернопільський	28,0	15	1,86
Чортківський	33,5	15	2,23
Шумський	27,2	15	1,81
Хмельницька область			
Білогірський	34,9	15	2,32
Вінковоцький	27,5	15	1,83
Волочиський	31,2	15	2,08
Городоцький	28,0	15	1,86
Деражнянський	30,7	15	2,04
Дунаєвецький	30,1	15	2,00
Ізяславський	28,2	15	1,88
Кам'янець-Подільський	28,6	15	1,91
Красилівський	28,9	15	1,93
Летичівський	26,3	15	1,75

Продовження додатку V

1	2	3	4
Новоушицький	24,3	15	1,62
Старокостянтинівський	30,3	15	2,02
Теофіпольський	27,2	15	1,81
Хмельницький	29,3	15	1,95
Чемеровецький	28,0	15	1,87
Ярмолинецький	28,3	15	1,87

Національні історико-культурні заповідники території КІР [за 126]

Вид заповідного об'єкта	Назва заповідника	район, місто
Львівська область		
Історико-архітектурний	Львівський	м. Львів.
Історико-архітектурний	Личаківський цвинтар	-,-
Музей-заповідник	Олеський замок	Бродівський.
Історико-культурний	Тустань	Сколівський.
Історико-культурний	Нагуєвичі	Дрогобицький
Історико-культурний	Белз	
Музей-заповідник	Золочівський замок	м. Золочів
Івано-Франківська область		
заповідник	Давній Галич	Галицький, с. Крилос
Чернівецька область		
Історико-архітектурний	Хотинська фортеця	м. Хотин
Тернопільська область		
Історико-архітектурний	Збараж	м. Збараж
Історико-архітектурний	Кременецько-Почаївський	м. Почаїв
Хмельницька область		
Історико-архітектурний	Кам'янець	м. Хмельницький
Історико-культурний	Самички	Старокостянтинівський район, с. Самчики
Історико-культурний	Меджибіж	летичівський район, смт. Меджибіж
Вінницька область		
Історико-культурний	Буша	с. Буша

Додаток VII

Найвідоміші історичні поселення та їх пам'ятки [за 126]

Область	Район	населений пункт	Історичні поселення та їх пам'ятки
Тернопільська	Збаразький	смт. Вишнівець	Замок XV ст., палац і парк XVIII ст.
	Гусятинський	смт. Гримайлів	Замок XVIII ст., костел 1754р., церква дерев'яна XVII ст.
	Зборівський	смт. Заложці	Руїни замку 1516р., костел XV ст., церква й дзвіниця ХУІІ ст.
	Бучацький	Золотий Потік	Замок XVIII ст., костел XVII ст., парк і палац XVIII - XIX ст.
	Борівський	Міжгір'я	Ранньослов'янський печерний храм X - XVII ст., Вознесенська церква й келії XVII ст.
		Теребовля	Руїни монастиря базиліантів XVI ст.
	Бережанський	Рай	Парк і мисливський палац 1760 р.
	Борівський	смт Скала-Подільська	Замок 1518р., костел XVIII ст., парк XVIII ст.
	Бучацький	Яблунівка	Замок ХУ ст., костел XVI ст., Миколаївська церква XVII ст.

Продовження додатку VII

1	2	3	4
Хмельницька	Кам'янець-Подільський	Бакота	Залишки давнього міста VIII - XVI ст., скельний монастир з фресками та похованнями.
	-,-	Жванець	Замок XVI ст., костел XVIII ст., Троянів вал
	Вінковоцький	Зіньків	Руїни фортеці XIII – XIV ст., дерев'яна церква 1769р., костел XV – XVIII ст.
	Летичівський	смт. Летичів	Залишки фортеці XV ст., костел 1561р.
	-,-	смт. Меджибіж	Замок, палац, церква XVI ст.
	Старокостянтинівський	Самчики	Палац, парки і садиби XIX ст.
	Городоцький	смт. Сатанів	Замок XV ст., рештки земляного валу, міські укріплення XV – XVIII ст., синагога 1514 р.
	Ярмолинецький	Сутківці	Руїни замку XV ст., церква фортеця XV – XVI ст.
Вінницька	Томашпільський	Антопіль	Палац і парк ХУІІІ ст.
	Жмеринський	смт. Браїлів	Троїцький монастир 1767 р.
	Ямпільський	Буша	Рештки печерного храму дохристиянських часів, фортеці XVII, кладовище XVII ст.
	Тростянецький	Верхівка	Палац і парк XIX ст.
	Вінницький	смт. Вороновиця	Церква дерев'яна XVIII ст., палац і парк XVIII ст.

Продовження додатку VII

1	2	3	4
Вінницька	Іллінецький	смт. Дашів	Михайлівська дерев'яна церква 1764р., городище X ст., палац та садиба XIX ст.
	Томашпільський	Комаргород	Костел 1770р., палац XIX ст.
	Мурованокуриловецький	Котюжани	Садиба XIX ст., палац, міст, дзвіниця XIX ст.
	-,-,-	смт. Муровані Кирилівці	Палацово-парковий комплекс XVIII – XIX ст.
	Тростянецький	Ободівка	Палац і парк XIX ст.
	Тульчинський	Печера	Поселення буго-дністерської, трипільської та черняхівської та кургани білогрудівської культур. Церква Різдва 1762 р.
Жмеринський	Чернятин	Палац і парк XVIII ст.	
Львівська	Перемишлянський	Міжгір'я	Унівський монастир-фортеця XVI – XIX ст.
	Бродівський	Підгірці	Городище X – XIII ст., замок XVIII ст., костел 1763 р., церква 1720 р., заїжджий двір XVIII ст.
	-,-,-	Підкамінь	Комплекс монастиря домініканців XV – XVIII ст.
	Золочівський	смт. Поморяни	Замок-палац XVI – XVII ст., церква та дзвіниця 1690 р., костел 1738 р.

Продовження додатку VII

1	2	3	4
	Пустомитівський	Старе Село	Іванівська церква та дзвіниця 1742 р., замок XVII ст.
Івано-Франківська	Богородчанський	смт. Богородчани	Костел 1745 р., палати духовенства 1762р, укріплення й брама 1775 р.
	Городенківський	смт. Гвіздець	Костел бернардинів 1725р., келії, надбрамна дзвіниця XVIII ст.
	Надвірнянський	смт. Делятин	Церква Різдва 1620р., дзвіниця 1785 р., костел початку XX ст.
	Галицький	Крилос	Залишки давньоруського міста Галича XI–XIII ст., Успенська церква XVI ст., каплиця XV ст.
	Богородчанський	Манява	Комплекс споруд Скита Манявського XVII ст.

**Основні адміністративно-територіальні та соціально-економічні характеристики
областей Карпатського регіону України**

№	Область	Постійне населення, 01.01.08	Число районів	Загальне число населених пунктів	Кількість населених пунктів, вднесених до курортних**, 2007	Кількість санаторно-курортних та оздоровчих закладів, 2008	Середньо- статистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць, 2008	Кількість зайнятих економіч- ною діяльністю, тис. осіб	Валовий регіональний продукт (у фактичних цінах), млн. грн., 2005 р.	Обсяг виробле- них послуг (у фактичних цінах), млрд. грн.
1	Закарпатська	1239773	13	609	6	631	20,76	543,3	6700	1424,0
2	Івано- Франківська	1379877	14	804	9	911	8,67	522,3	9622	1050,6
3	Львівська	2541409	20	1928	18	962	23,79	1070,1	17192	5606,7
4	Чернівецька	901462	11	417	-	415	13,21	363,4	4234	821,6

* Згідно: Статистичний щорічник України. - К.: Консультант, 2008. – 572 с

**Згідно постанови N 1576 «Про затвердження переліку населених пунктів, віднесених до курортних»

*** Згідно: Статистичний збірник «Регіони України, 2007». – Ч. 1. – К., Державний комітет статистики України, 2007. – 348 с.

Основні природно-ресурсні характеристики областей Карпатського регіону України

№	Область	Площа, км ²	Всього річок	Водні об'єкти		Джерела та прояви мінеральних вод		Площа лісового фонду, тис га	Лісистість, %	Середні температури, °С		Максимальна висота над рівнем моря, м	Середньорічна сума опадів, мм
				ставки	водосховища	всього	занесені до державного реєстру корисних копалин України			січня	липня		
1	Закарпатська	12753	9429	59	9	400	12	694	50	-4	+20	2020 – Г. Петрос	600 – 1400
2	Івано-Франківська	13927	8321	620	3	300	32	626	44	-5	+18	2061 – Г. Говерла	610 – 1000
3	Львівська	21831	8950	1220	24	понад 500**	19**	545	25	-5	+18	1480 – Г. Пікуй	750 – 1000
4	Чернівецька	8096	4240	482	2	64**	4**	258	32	-5 – 10	+16 – 18	1580 – Г. Яровиця	550 – 600

** не уточнені дані

Додаток Х
Санаторно-курортні та оздоровчі заклади Закарпатської області (1995-2008рр.) [за 316]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі оздоровчі табори		Разом		Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць
	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	
1995	15	4300	14	1100	2	200	38	1500	40	4000	109	11100	101,83
1996	15	4100	15	1300	3	300	37	1900	44	4500	114	12100	106,14
1997	16	4300	14	1200	3	300	37	1800	44	3700	114	11300	99,12
1998	16	4100	14	1400	2	200	37	1700	77	4300	272	11700	43,01
1999	16	4100	14	1400	2	200	38	1700	48	4800	118	12200	103,38
2000	15	3600	14	1500	1	200	35	1600	50	3700	115	10600	92,17
2001	15	3200	13	1100	1	200	40	1700	55	4100	124	10300	83,06
2002	15	3200	11	1400	-	-	43	2500	114	4600	183	11700	63,93
2003	15	3100	11	0800	-	-	43	2500	480	4300	549	10700	19,48
2004	16	3200	9	0500	-	-	43	2100	541	7500	609	13300	21,83
2005	16	3300	8	0400	-	-	44	2600	489	7000	557	13300	23,87
2006	20	3800	8	0400	-	-	41	2000	516	7000	585	13200	22,56
2007	22	4100	6	0200	1	100	40	2000	552	6500	621	12900	20,77
2008	20	4000	7	0300	1	100	33	1700	570	7000	631	13100	20,76

Додаток XI
Санаторно-курортні та оздоровчі заклади Івано-Франківської області (1995-2008рр.) [за 314]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі оздоровчі табори		Разом		Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць
	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	
1995	12	2000	16	1700	4	500	7	500	58	4000	97	8700	89,69
1996	13	2200	15	1600	4	300	7	400	36	9200	75	13700	182,66
1997	13	2100	14	1400	4	300	7	400	61	3500	99	7700	77,77
1998	16	2400	13	1300	2	200	6	500	71	3200	108	7600	70,37
1999	16	2400	13	1300	2	200	7	800	74	2700	112	7400	66,07
2000	17	2700	13	1200	2	200	9	600	84	3600	125	8300	66,40
2001	17	2700	10	800	2	100	9	700	71	3200	109	7500	68,80
2002	20	3200	10	800	2	200	9	700	114	2900	155	7800	50,32
2003	21	3200	9	700	2	100	13	900	222	2800	267	7700	28,83
2004	16	2600	9	700	6	500	12	800	842	4900	885	9500	10,73
2005	16	2600	9	700	4	200	13	900	845	3800	887	8200	9,24
2006	14	2300	8	500	4	200	11	700	846	4400	883	8100	9,17
2007	14	2200	7	500	3	200	11	700	915	4400	950	8000	8,42
2008	15	2300	7	500	3	200	10	700	876	4400	911	8100	8,89

Додаток XII
Санаторно-курортні та оздоровчі заклади Львівської області (1995-2008рр.) [за 315]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі оздоровчі табори		Разом		Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць
	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	
1995	72	20437	23	1485	1	24	30	2542	53	5367	179	29855	166,78
1996	71	21242	13	810	2	104	31	2415	48	4830	165	27025	163,78
1997	74	20311	13	810	2	92	30	2224	58	3978	177	27415	154,88
1998	74	20360	13	791	2	94	31	2221	76	4064	196	27530	140,45
1999	75	19815	13	755	2	80	30	2194	38	4010	158	26854	169,96
2000	76	19807	10	580	5	340	31	2037	32	3631	154	26395	171,39
2001	81	19500	9	730	3	98	30	1902	43	3658	166	25888	155,95
2002	71	18294	8	700	4	110	28	1764	90	4054	201	24922	123,99
2003	66	17321	8	870	9	354	32	1989	618	4633	733	25167	36,33
2004	66	17336	7	426	9	439	32	1726	712	4383	826	24310	29,43
2005	66	18756	7	430	9	439	32	1734	684	4092	798	25451	31,89
2006	65	21157	8	473	8	392	33	1751	879	3716	993	27489	27,68
2007	64	16424	8	383	8	387	31	1457	880	3541	991	22192	22,39
2008	62	17357	8	382	8	360	31	1433	853	3359	962	22891	23,79

Додаток ХІІІ
Санаторно-курортні та оздоровчі заклади Чернівецької області (1995 – 2008 рр.) [за 312]

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі оздоровчі табори		Разом		Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць
	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	всього	у них ліжок, од.	
1995	5	785	9	525	–	–	7	942	18	2201	39	4453	114,17
1996	5	785	7	375	–	–	7	912	11	2827	30	4899	163,31
1997	6	902	6	325	–	–	5	549	14	3141	31	4917	158,61
1998	6	902	5	250	–	–	5	541	17	3665	33	5358	162,36
1999	6	897	5	250	–	–	5	526	28	3705	44	5378	122,22
2000	6	897	6	300	–	–	4	381	49	3990	65	5568	85,66
2001	6	917	6	300	–	–	4	383	88	3815	104	5415	52,06
2002	6	897	6	300	–	–	4	383	234	4015	250	5595	22,38
2003	6	897	5	250	–	–	4	333	276	3695	291	5175	17,78
2004	6	966	5	250	–	–	4	333	391	3995	406	5544	13,65
2005	6	958	4	200	–	–	4	333	343	4265	357	5756	16,12
2006	6	897	4	200	–	–	4	333	386	4000	400	5430	13,57
2007	6	897	4	200	–	–	4	333	402	3826	416	5256	12,63
2008	6	897	2	100	–	–	4	333	403	4156	415	5486	13,21

Додаток XIV
Санаторно-курортні та оздоровчі заклади областей Карпатського регіону України (1995 – 2008 рр.)

Роки	Санаторії та пансіонати з лікуванням		Санаторії-профілакторії		Будинки і пансіонати відпочинку		Бази та інші заклади відпочинку		Дитячі оздоровчі табори		Разом		Середньостатистична рекреаційна місткість однієї оздоровниці, ліжко-місць
	Всього	у них ліжок, од.	Всього	у них ліжок, од.	Всього	у них ліжок, од.	Всього	у них ліжок, од.	Всього	у них ліжок, од.	Всього	у них ліжок, од.	
1995	104	27522	62	4810	7	724	82	5484	169	15568	424	54108	127,61
1996	104	28327	50	4085	9	704	82	5627	139	21357	384	60100	156,51
1997	109	27613	47	3735	9	692	79	4973	177	14319	421	51332	121,92
1998	112	27262	45	3741	6	494	79	5062	241	15229	609	51788	85,03
1999	113	27212	45	3705	6	480	80	5220	188	15215	432	51832	119,98
2000	114	27004	43	3580	8	740	79	4618	215	14921	459	50863	110,81
2001	119	26317	38	2930	6	640	83	4585	257	14773	503	49245	97,90
2002	112	25591	35	3200	6	298	84	4547	552	15569	789	49205	62,36
2003	108	24518	33	2620	11	210	92	5722	1596	12128	1885	39476	20,94
2004	104	24102	30	1876	15	939	91	5359	2425	20778	2726	53054	19,49
2005	104	25614	28	1730	13	639	93	5567	2413	12157	2649	45707	17,25
2006	105	28154	28	1573	12	592	89	4784	2627	19116	2861	54266	18,96
2007	106	23621	25	1283	12	678	86	4490	2749	18267	2976	48339	16,23
2008	103	24554	24	1282	12	660	78	4166	2702	18915	2919	49577	16,98

Історико-культурні туристичні об'єкти Чернівецької області.

№	Історико-культурний туристичний об'єкт	Місце знаходження об'єкта	Бали
1	2	3	4
Вижницький район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Монастир Святої Праведної Анни	м. Вашківці	4
1.2	Скарб римських монет II ст. н. е.	с. Банилів	2
1.3	Рабинергоф цадика Менахема Багера	м. Вижниця	3
1.4	Миква Баал Шем Това	м. Вижниця	3
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Дмитріївська церква (XIX ст.)	м. Вижниця	3
2.2	Іванівська церква (1792 р.)	с. Виженка	3
2.3	Миколаївська церква	с. Коритне	3
2.4	Покровська церква та дзвіниця (XIX ст.)	с. Багна	3
2.5	Католицька церква св. Петра і Павла (XIX ст.)	м. Вижниця	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Музей Вижницького коледжу прикладного мистецтва ім. В. Шкрібляка	м. Вижниця	3
3.2	Музей-садиба народного артиста України Назарія Яремчука	м. Вижниця	3
3.3	Художньо-меморіальний музей Георгія Гараса	м. Вашківці	2
3.4	Музей поета М. Марфієвича	м. Вижниця	2
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
5.1	Музей майстра народної творчості О. Гайсюк	м. Вижниця	3

Продовження додатку XV

1	2	3	4
Герцаївський район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Свято-Воздвиженський чоловічий монастир	с. Банчени	4
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Кам'яна церква «Різдва Богородиці» з дзвіницею (1646р.)	с. Байраки	3
2.2	Спиридонівська церква (1807р.)	м. Герца	3
2.3	Воздвиженська церква (1861р.)	с. Підвальне	3
2.4	Михайлівська церква (1663р.)	с. Петрашівка	3
2.5	Дмитрівська церква та дзвіниця (1757р.)	с. Луковиця	3
2.6	Архангельська Церква (1796р.)	с. Цурені	3
2.7	Дмитрівська церква (1811р.)	с. Тернава	3
2.8	Дмитрівська церква (1831р.)	с. Горбова	3
2.9	Успенська церква (1891р.)	с. Остриця	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Будинок-музей румунського художника Артура Верони	м. Герца	3
3.2	Літературний музей ім. Г. Асарі	м. Герца	2
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
4.1	Історико-етнографічний музей	с. Горбова	2
4.2	Історико-етнографічний музей	с. Буківка	2
4.3	Музейна історико-етнографічна кімната	с. Годинівка	2
4.4	Музейна історико-етнографічна кімната	с. Хряцька	2
4.5	Музейна історико-етнографічна кімната	с. Петрашівка	2
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Глибоцький район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Собор Успіння Пресвятої Богородиці	с. Біла Криниця	4
1.2	Пам'ятник-некрополь загиблим воїнам під час Першої Світової війни	с. Валя Кузьміна	2

Продовження додатку XV

1	2	3	4
1.3	Городище доскіфського часу «Турецький вал»	с. Кам`янка	3
II Компоненти архітектурних пам`яток			
2.1	Миколаївська церква із дзвіницею (1618р.)	с. Поляна	3
2.2	Миколаївська церква (1618р.)	с. Йорданешти	3
2.3	Воздвиженська церква (1790р.)	с. Верхні Синівці	3
2.4	Успенська церква (1718р.)	с. Турятка	3
2.5	Дмитрівська церква (1757р.)	с. Луківці	3
III Компоненти пам`яток мистецтва			
3.1	Літературно-меморіальний музей О. Кобилянської	с. Димка	3
IV Компоненти етнографічних пам`яток			
4.1	Етнографічний музей історії	с. Старий Вовчинець	3
V Компоненти пам`яток народної творчості			
Заставнянський район			
I Компоненти пам`яток історії та культури			
1.1	Обороні споруди VIII – IX ст..	с. Добринівці	2
1.2	Військовий цвинтар австрійських солдат часів Першої світової війни	біля с. Звенячин	2
1.3	Монастир Святого Іоана Богослова	с. Хрещатик	3
1.4	Свято-Успенський монастир	с. Кулівці	3
II Компоненти архітектурних пам`яток			
2.1	Палац Вільбург (XIX ст.)	с. Вікно	3
2.2	Покровська церква та дзвіниця (1791 р.)	с. Репужинці	3
III Компоненти пам`яток мистецтва			
3.1	Будинок художника М. Івасюка	м. Заставна	2
IV Компоненти етнографічних пам`яток			
V Компоненти пам`яток народної творчості			
Кельменецький район			
I Компоненти пам`яток історії та культури			
II Компоненти архітектурних пам`яток			
2.1	Свято-Покровська церква (1856 р.)	с. Дністрівка	3

Продовження додатку XV

1	2	3	4
2.2	Святомихайлівська церква (1892 р.)	сmt. Кельменці	3
2.2	Святовознесенська церква (1884 р.)	с. Бабин	3
2.4	Святовоздвиженська церква (1765 р.)	с. Комарів	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Кіцманський район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Успенська церква (1453 р.)	сmt. Лужани	4
1.2	Музей історії	с. Валява	2
1.3	20 археологічних пам'яток	с. Мамаївці	2
1.4	Два слов'янських городища VIII–X ст.	с. Ревно	3
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Палац Манеску (XIX ст.)	с. Чортория	3
2.2	Успенська церква XVII ст.	с. Дубівці	3
2.3	Костянтинівська церква (1779 р.)	с. Ошихліби	3
2.4	Успенська церква (1850 р.)	с. Оршівці	3
2.5	Церква Різдва (1821 р.)	с. Шипинці	3
2.6	Успенська церква (1876 р.)	с. Глиниця	3
2.7	Церка різдва Богородиці (1786р.)	с. Іванівні	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Музей-садиба Івана Миколайчука	с. Чортория	3
3.2	Пам'ятник композитору Володимиру Івасюку	м. Кіцмань	2
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Новоселицький район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Давньоруське городище	біля с. Подвірна	2
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Монастир Боянівської ікони Божої Матері	с. Бояни	3
2.2	Кам'яна Іллінська церква з дзвіницею (1560 р.)	с. Топорівці	3

Продовження додатку XV

1	2	3	4
III Компоненти пам'яток мистецтва			
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Путильський район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Скарб срібних римських монет II ст. н. е.	с. Плоска	2
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Дерев'яна церква та дзвіниця Різдва Богородиці (1786 р.)	с. Селянин	3
2.2	Церква Святого Василя (1790 р.)	с. Конятин	3
2.3	Церква Святої Параскеви і дзвіниця (с. Усть-Путила	3
2.4	Церква Святого Миколи (1886 р.)	сmt. Путила	3
2.5	Дмитрівська церква (1871 р.)	с. Дитинець	3
2.6	Церква Успіння Богородиці і дзвіниця (1846 р.)	с. Розтоки	3
2.7	Церква Успіння Богородиці і дзвіниця (1898 р.)	с. Шепіт	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Музей-садиба Юрія Федьковича	сmt. Путила	2
3.2	Музей-садиба Лукяна Кобилиці	с. Сергії	2
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
5.1	Музей-майстрині вишивальниці Ксенії Колотило	с. Підзахаричі	3
Сокирянський район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Свято-Миколаївський монастир	с. Непоротове	3
1.2	Історико-краєзнавчий музей	с. Селище	2
1.3	Рештки найдавнішої в Україні людської оселі середнього палеоліту з кісток мамонта	с. Братанівка	2
1.4	Рештки поселень Трипільської культури, городищ і селищ часів Київської Русі	с. Кулішівка	3

Продовження додаку XV

1	2	3	4
1.5	Рештки поселень Трипільської культури, городищ і селищ часів Київської Русі	с. Вітрянка	2
1.6	П'ять пізньопалеолітичних стоянок, поселень Трипільської та Черняхівської культур	с. Волошкове	2
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Дерев'яна церква (1792 р.)	с. Білоусівка	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Історико-краєзнавчий музей	с. Селище	2
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Стороженецький район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Історичний музей	с. Нові Бросківці	2
1.2	Монастир Святих Жен-Мироносиць	біля с. Верхні Петрівці	3
1.3	Монастир Святого Великомученика Сучавського Іоанна	біля смт. Красноільськ	3
1.4	Будинок мерії	м. Сторожинець	3
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Церква Іоанна Предтечі (1792 р.)	смт. Красноільськ	3
2.2	Костел Святої Анни (1794 р.)	м. Сторожинець	4
2.3	Церква Святого Георгія	м. Сторожинець	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
4.1	Етнографічний музей	с. Великий Кучурів	2
4.2	Історико-етнографічний музей	с. Чудей	2
V Компоненти пам'яток народної творчості			
Хотинський район			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Хотинський замок-фортеця	м. Хотин	5
1.2	Курган-могила Ставчанської битви	с. Ставчани	3
1.3	Церква Олександра Невського	м. Хотин	3
1.4	Свято миколаївська церква	м. Хотин	4

Продовження додаку XV

1	2	3	4
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Дерев'яні вітряки (XIV ст.)	с. Недобоївці	3
2.2	Палац Шембельмана	м. Хотин	3
2.3	Святопокровська церква (1868 р.)	м. Хотин	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Літературно-меморіальний музей та могила молдавського вченого та письменника О. Хиждеу	с. Керстенці	2
3.2	Історико-краєзнавчий музей	м. Хотин	3
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
V Компоненти пам'яток народної творчості			
м. Чернівці			
I Компоненти пам'яток історії та культури			
1.1	Резиденція митрополитів Буковини та Далмації (нині 4, 5, 6 корпуси Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича)	-	5
1.2	Обласний музично-драматичний театр ім. О. Кобилянської	-	4
1.3	Будівля Чернівецької міської ради (Ратуша)	-	4
1.4	Костьол Воздвиження Святого Хреста	-	4
1.5	Кафедральний собор Святого Духа	-	4
1.6	Костьол «Серце Ісуса»	-	4
II Компоненти архітектурних пам'яток			
2.1	Обласна адміністрація (колишній Палац юстиції)	-	4
2.2	Будинок обласної філармонії	-	4
2.3	«Будинок-корабель»	-	4
2.4	Міський палац культури (Єврейський національний дім)	-	4
2.5	Будинок офіцерів (колишній Румунський національний палац)	-	3
2.6	Центральний корпус Буковинської медичної академії (колишня торгово-реміснична палата)	-	4

Продовження додаку XV

1	2	3	4
2.7	Будівля Чернівецького Залізничного вокзалу	-	4
2.8	Головний поштамт	-	4
2.9	Навчальний корпус Буковинської медичної академії (колишній Єврейський театр)	-	3
2.10	Церква Святої Параскеви	-	4
2.11	ТК «Черемош»	-	4
2.12	Гуртожиток медичної академії (колишній готель «Брістоль»)	-	3
2.13	Готель «Київ» (колишній готель «Palace»)	-	3
2.14	Торгівельно-економічний інститут (готель «Чорний орел»)		3
2.15	Румунський народний дім (готель «Вайс»)	-	3
2.16	Готель «Париж»	-	3
2.17	Готель «Бельв'ю»	-	3
2.18	Генеральський будинок	-	3
2.19	Музична школа (колишній Польський народний дім)	-	3
2.20	Німецький народний дім	-	3
2.21	Органій зал (Вірменська церква)	-	4
2.22	Палац урочистих подій (колишній будинок Л.Розенвайга)	-	3
2.23	Колішній будинок кав'ярні «Габсбург»	-	3
2.24	Кінотеатр «Чернівці»	-	3
2.25	Колішня загально-дівоча школа	-	3
2.26	Український народний дім	-	3
2.27	Навчальний корпус №14 Чернівецького національного університету ім. Ю Федьковича (колишнє крайове управління Буковини)	-	4
2.28	Миколаївський кафедральний собор	-	4

Продовження додатку XV

1	2	3	4
2.29	Миколаївська церква (1607р.)	-	3
2.30	Греко-католицька церква	-	4
2.31	Церква Різдва Пресвятої Богородиці	-	3
III Компоненти пам'яток мистецтва			
3.1	Літературно меморіальний музей О. Кобилянської	-	3
3.2	Літературно меморіальний музей Ю. Федьковича	-	3
3.3	Літературно меморіальний музей М. Емінеску	-	3
3.4	Чернівецький меморіальний музей В. Івасюка	-	3
3.5	Чернівецький обласний художній музей	-	4
IV Компоненти етнографічних пам'яток			
4.1	Обласний краєзнавчий музей	-	4
V Компоненти пам'яток народної творчості			
5.1	Чернівецький обласний державний музей народної архітектури та побуту	-	4

Інтегральні показники атрактивного потенціалу Чернівецької області

Території	Інтегральний показник пізнавальної цінності (A)	Пам'ятки історії та культури (Pi)	Архітектурні пам'ятки (Ti)	Пам'ятки мистецтва (Si)	Етнографічні пам'ятки (Ri)	Пам'ятки народної творчості (Fi)	Коефіцієнт пізнавальної цінності (Kp)
1	2	3	4	5	6	7	8
Вижницький район(м. Іжниця)	40 (23)	12 (6)	15 (6)	10 (8)	-	3 (3)	0,57 (0,61)
Герцаївський район	46	4	27	5	10	-	0,55
Глибоцький район	30	9	15	3	3	-	0,60
Заставнянський район	18	10	6	2	-	-	0,44
Кельменецький район	12	-	12	-	-	-	0,38
Кіцманський район	37	11	21	5	-	-	0,52
Новоселицький район	8	2	6	-	-	-	0,32
Путилський район	29	2	20	4	-	3	0,50

Продовження додатку XVI

1	2	3	4	5	6	7	8
Сокирянський район	19	14	3	2	-	-	0,41
Стороженецький район	25	11	10	-	4	-	0,53
Хотинський район (м. Хотин)	29 (21)	15 (12)	9 (6)	5 (3)	- -	- -	0,65 (0,72)
м. Чернівці	155	25	106	16	4	4	0,81
Всього	448	115	250	52	21	10	0,54

**Гідрохімічний склад води малих річок
Передкарпатської нафтогазоносної провінції**

Створи відбору проб води	р. Лекече	р. Стримба	р. Тисмениця
1	2	3	4
Кисень, мг/дм³			
Створ № 1	5,03 ± 0,34	4,02 ± 0,22	4,13 ± 0,19
Створ № 2	1,8 ± 0,09*	2,3 ± 0,11*	0,9 ± 0,04*
Створ № 3	1,6 ± 0,08*	2,8 ± 0,12*	1,1 ± 0,07*
Створ № 4	3,2 ± 0,12*	3,4 ± 0,13*	1,9 ± 0,14*
Діоксид (IV) Карбону, мг/дм³			
Створ № 1	5,4 ± 0,35	3,8 ± 0,19	4,1 ± 0,20
Створ № 2	18 ± 1,07*	24 ± 1,23*	28,4 ± 1,26*
Створ № 3	9,3 ± 0,42*	17 ± 1,98*	25,3 ± 1,23*
Створ № 4	6,4 ± 0,31*	10,2 ± 0,53*	20,1 ± 0,65*
БСК₅, мг/дм³			
Створ № 1	1,0 ± 0,05	1,4 ± 0,05	1,6 ± 0,06
Створ № 2	2,2 ± 0,11*	3,9 ± 0,13*	4,7 ± 0,24*
Створ № 3	2,0 ± 0,10*	3,7 ± 0,12*	4,3 ± 0,23*
Створ № 4	1,8 ± 0,08*	3,0 ± 0,11*	3,9 ± 0,20*
ХСК, мг/дм³			
Створ № 1	1,2 ± 0,06	1,5 ± 0,06	1,0 ± 0,05
Створ № 2	11,4 ± 0,56*	15,1 ± 1,05*	20,4 ± 1,15*
Створ № 3	10,9 ± 0,45*	14,8 ± 1,02*	19,8 ± 1,01*
Створ № 4	9,3 ± 0,39*	13,2 ± 0,71*	18,3 ± 1,29*
Іони амонію, мг/дм³			
Створ № 1	0,02 ± 0,0009	0,14 ± 0,005	0,03 ± 0,0009
Створ № 2	1,9 ± 0,09*	6,3 ± 0,30*	2,9 ± 0,14*
Створ № 3	1,1 ± 0,04*	4,1 ± 0,20*	2,4 ± 0,12*
Створ № 4	0,5 ± 0,02*	3,2 ± 0,011*	1,1 ± 0,05*
Нітрит-іони, мг/дм³			
Створ № 1	0,03 ± 0,001	0,02 ± 0,001	0,05 ± 0,003
Створ № 2	1,6 ± 0,03*	1,0 ± 0,05*	1,4 ± 0,12*
Створ № 3	1,2 ± 0,06*	0,8 ± 0,04*	1,1 ± 0,11*
Створ № 4	0,9 ± 0,05*	0,6 ± 0,03*	0,7 ± 0,15*

Продовження додатку XVII

1	2	3	4
Нітрат-іони, мг/дм³			
Створ № 1	0,3 ± 0,002	0,1 ± 0,005	0,2 ± 0,001
Створ № 2	2,8 ± 0,16*	1,8 ± 0,09*	3,4 ± 0,16*
Створ № 3	2,4 ± 0,14*	1,2 ± 0,07*	2,9 ± 0,11*
Створ № 4	1,2 ± 0,04*	1,0 ± 0,06*	1,7 ± 0,13*

Примітка. * – достовірна різниця щодо контролю ($P < 0,05$).

**Рекреаційна оцінка потенційно-придатних спелеоресурсів для
екскурсійного та лікувально-оздоровчого видів використання
(у балах)**

Критерій	Печери				
	Попе- люшка	Буковин- ка	Скитська (Гострі Говди)	Баламу- тівська	Піонер- ка
1	2	3	4	5	6
Екскурсійний вид спелеовикористання					
Транспортна доступність	20	15	20	15	15
Протяжність	16	16	12	8	8
Естетична цінність	15	10	15	15	5
Освітньо- наукова цінність	10	10	5	8	5
Прохідність	15	10	5	15	10
Лімітуючі фактори	-20	-40	-20	-20	-5
Сумарна оцінка:	71	36	49	50	47
Лікувально-оздоровче використання					
Транспортна доступність	20	15	-	-	-
Об'єм	15	12	-	-	-
Лікувально- оздоровча цінність	20	15	-	-	-
Обмежуючі фактори	-5	-20	-	-	-
Сумарна оцінка:	50	22	-	-	-

Walory przyrodnicze wyzny Częstochowskiej

Lp.	Typ waloru	Podtyp	Najczęściej spotykane formy turystyki i rekreacji
1	2	3	4
1	Geologiczne	Naturalne odsłonięcia i wychodnie skalne	Geoturystyka, turystyka edukacyjna, zbieractwo, kolekcjonerstwo
		Kamieniołomy	Geoturystyka, turystyka edukacyjna, zbieractwo, kolekcjonerstwo
		Piaskownie	Turystyka ekstremalna – jazda quadami, motokrosy, turystyka konna, rowerowa, piesza.
		Wyrobiska po piaskach formierskich	Turystyka ekstremalna, poszukiwawcza, edukacyjna
2	Geomorfologiczne	Ostańcowe formy skalne	Wspinaczka skałkowa, krajoznawcza,
		Jaskinie	Turystyka hobbystyczna - speleologia, turystyka przygodowa
		Polja, uwały, leje	Biegi krosowe, biegi na orientacje
		Wzgórza	Narciarstwo zjazdowe, turystyka konna, turystyka rowerowa
		Doliny	Turystyka piesza, konna, rowerowa
3	Hydrologiczne	Źródła i wywierzyska	Ekoturystyka, turystyka zdrowotna,
		Potoki	Spływy kajakowe, wędkarstwo, turystyka wypoczynkowa
		Stawy	Turystyka wypoczynkowa, kajakarstwo, wędkarstwo.

nadal załącznik XIX

1	2	3	4
4	Przyrody ożywionej	Rezerваты	Ekoturystyka, turystyka edukacyjna,
		Stanowiska dokumentacyjne np.: Stanowiska gatunków rzadkich oraz reliktowych i endemicznych	Turystyka edukacyjna, ekoturystyka
5	Klimatyczne	Wysokie walory aerosanitarne Duży odsetek dni ze słoneczną pogodą	Turystyka krajoznawcza, wypoczynkowa, piesza, rowerowa, konna
6	Walory krajobrazowe	Widokowe – panoramy, otwarcia widokowe	Turystyka krajoznawcza, wypoczynkowa, piesza, narciarska, rowerowa.

Walory kulturowe wyzny Chęstochowskiej

Lp.	Typ	Podtyp	Najczęściej spotykane formy turystyki i rekreacji
1	2	3	4
1	Archeologiczne	Grodziska Osady wczesnośredniowieczne	Turystyka specjalistyczna, historyczna, krajoznawstwo, turystyka dziedzictwa kulturowego,
2	Historyczne	Miejsca bitew Pomniki historyczne	Turystyka specjalistyczna, historyczna, krajoznawstwo, militarna, martyrologiczna
3	Architektury pałacowo-dworskiej	Dwory Pałace Parki dworskie	Turystyka dziedzictwa kulturowego, krajoznawstwo, turystyka muzealna, kulturalno-artystyczna historyczna, krajoznawcza, ekoturystyka.
4	Architektury sakralnej	Kościoły Kapliczki Figury świętych i krzyże przydrożne Cmentarze i mogiły	Turystyka religijna, pielgrzymkowa, krajoznawcza, Turystyka martyrologiczna, historyczna
5	Architektury obronnej i militarnej	Zamki Strażnice Linie umocnień, bunkry	Turystyka dziedzictwa kulturowego, krajoznawstwo, turystyka muzealna, kulturalno-artystyczna historyczna, krajoznawcza, Turystyka militarna,

1	2	3	4
6	Założenia i obiekty architektury ruralistycznej	Klasyczne ulicówki, wsie rządowe, placowe, wielodrożnice Wiejskie chaty Studnie (żurawie, kołowroty) i inne obiekty małej architektury	Turystyka dziedzictwa kulturowego, krajoznawstwo, turystyka muzealna, kulturalno-artystyczna historyczna, krajoznawcza, turystyka edukacyjna, turystyka przemysłowa
7	Założenia i obiekty architektury urbanistycznej	Średniowieczne rynki, zachowane historyczne układy przestrzenne miast Kamienice Dworce Fabryki	
8	Architektury rzemieślniczej	Młyny, tartaki, folusze Browary, dawne winnice	Turystyka przemysłowa, krajoznawcza Turystyka kulinarna (piwna, winna), krajoznawcza

Pomniki historii

L.p.	Miejscowość	Rodzaj/charakter
1	2	3
1	Biskupin, woj. kujawsko-pomorskie	rezerwat archeologiczny
2	Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie	historyczny zespół starego miasta (XIII-XIV w.)
3	Częstochowa – Jasna Góra, woj. śląskie	zespół klasztorny (od XIV-XV w.)
4	Frombork, woj. warmińsko-mazurskie	zespół katedralny (od XIV w.)
5	Gdańsk, woj. pomorskie	historyczny zespół starego miasto (średniowiecze) i miasto w zasięgu obwarowań z XVII w.
6	Gniezno, woj. wielkopolskie	katedra p.w. Wniebowzięcia NMP (z reliktami od IX w.)
7	Kamień Pomorski, woj. zachodniopomorskie	zespół katedralny (z reliktami z IX-X w.)
8	Kazimierz Dolny, woj. lubelskie	zabytkowe miasto (XVI-XVII w.)
9	Kraków, woj. małopolskie	historyczny zespół starego miasta (z reliktami od X w.)
10	Krzemionki, woj. świętokrzyskie	neolityczne kopalnie krzemienia (V/IV tys. p.n.e.)
11	Legnickie Pola, woj. dolnośląskie	pobenedyktynski zespół klasztorny (od XIII w.)
12	Lublin, woj. lubelskie	historyczny zespół starego miasta (z pozostałościami osadnictwa wczesnosłowiańskiego z VI w. na Wzgórzu Czwartek)
13	Malbork, woj. pomorskie	zespół zamku krzyżackiego (od XIII- XIV w.)
14	Ostrów Legnicki, woj. wielkopolskie	siedziba pierwszych Piastów, centrum wczesnośredniowiecznej Polski (IX-XI w.)
15	Poznań, woj. wielkopolskie	historyczny zespół starego miasta (od IX-X w.)

1	2	3
16	Toruń, woj. kujawsko-pomorskie	historyczny zespół starego miasta i nowego (z relikdami od XIII w.)
17	Warszawa, woj. mazowieckie	historyczny zespół miasta z Traktem Królewskim i Wilanowem (od XIV w.)
18	Wrocław, woj. dolnośląskie	historyczny zespół starego miasta (od XII-XIII w.)
19	Zamość, woj. lubelskie	historyczny zasięg miasta w zasięgu obwarowań z XIX wieku (z relikdami od XVI w.)

Ważniejsze festyny archeologiczne w Polsce (wg Mapa...2007 ze zmianami i uzupełnieniami autorów)

L.p.	Miejsce	Nazwa	Obiekt	Inne atrakcje w sąsiedztwie (przykłady)	Termin	Inne
	2	3	4	5	6	7
1	Biskupin	a) Festyn archeologiczny w Biskupinie b) Archeologiczna wiosna c) Mały festyn w Biskupinie	grodzisko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza	a) Jezioro Biskupińskie b) kolejka wąskotorowa, zabytki	a) IX b-c) V	skansen (obiekt fr. zrekonstruowany) i muzeum czynne cały rok
2	Braniewo	Festiwal wczesnośredniowieczny «Althing»	park miejski	a) Zalew Wiślany b) zaplecze miasta i infrastruktura	VII	bractwa z Polski i Rosji
3	Borkowo	Festiwal wczesnośredniowieczny	skansen archeologiczny	a) Szwajcaria Kaszubska b) rekonstrukcje grobowców megalitycznych; sąsiedztwo Trójmiasta	VII	skansen - rekonstrukcja wsi średn.
4	Brodnica	Noc świętojańska	zamek średn.	a) jeziora; ścieżki przyrodniczo-dydaktyczne b) miasto o genezie średn.	VI	brak ciągłości w organizacji imprezy
5	Cedynia	Rekonstrukcja bitwy pod Cedynią	skansen archeologiczny - sąsiedztwo	a) Cedyni PK b) miasto o genezie średn.	VI	w ramach Dni Cedyni; skansen - rekonstrukcji fr. grodu średn.

1	2	3	4	5	6	7
6	Chodlik	Majówka archeologiczna	grodzisko średn.	a) rzeka Chodecka (dopływ Wisły), sąsiedztwo Kazimierskiego Parku Krajobrazowego b) kolejka wąskotorowa	V	
7	Chudów	Festiwal wczesnośredn. «W krainie starej baśni»	w sąsiedztwie pozostałości zamku średn.	a) sąsiadujący GOP	VI	też inne inicjatywy propagujące zdarzenia historyczne
8	Czersk	Europejskie Dni Dziedzictwa Kulturowego	zamek średn.	a) rezerwy przyrody, jeziora b) skansen archeologiczny w Odrach	IX	różne imprezy towarzyszące; brak ciągłości w organizacji imprezy
9	Grudziądz	Grudziądzki festyn archeologiczny	klasztor benedyktynek	a) Wielkie Jezioro Rudnickie (szlaki lądowe i wodne), lasy, parki b) miasto o genezie średn.	VI	w ramach Dni Grudziądza; w mieście obiekty balneologiczne
10	Grzybowo	Międzynarodowy zjazd wojów słowiańskich	grodzisko średn.	a) sąsiedztwo Nadwarciańskiego Parku Krajobrazowego b) sąsiedztwo Wrześni, Gniezna i Poznania	VIII	obiekt związany org. z Ostrowem Legnickim; planowana rekonstrukcja fr. zabudowy grodziska

1	2	3	4	5	6	7
11	Itża	Turniej rycerski z XIII wieku	pod zamkiem	a) strefy krajobrazu chronionego b) miasto o genezie średn.	V	
12	Kalisz	a) Jarmark archeologiczny b) Biesiada piastowska	grodzisko średniowieczne	a) Proсна, zalewy b) zaplecze miasta	a) III b) VIII	skansen (obiekt fr. zrekonstruowany)
13	Kraków	Święto Rękawki	pod kopcem Krakusa	a) strefa jury z Ojcowskim Parkiem Narodowym b) miasto o genezie średn.	III/IV	
14	Kruszwa	Festyn «U Piasta i Popiela»	wzgórze zamkowe pod Mysią Wieżą	a) jez. Gopło (Pojezierze Gnieźnieńskie) b) miasto o genezie średn.	VII	
15	Łą	Festiwal kultury słowiańskiej i cysterskiej	grodzisko średniowieczne	a) Warta b) sąsiedztwo Wrześni i Konina	VI	skansen (obiekt fr. zrekonstruowany)
16	Liw	Festyn archeologiczny	pod zamkiem średn.	a) rzeka Liwiec b) sąsiedztwo Węgrowa i Sokołowa Podlaskiego	V	
17	Nowa Słupia	Dymarki świętokrzyskie	skansen archeologiczny	a) Świętokrzyski PN b) sąsiedztwo Ostrowca Świętokrzyskiego	VIII	impreza realizowana od 1967 r.
18	Ogrodzie niec	Jarmark średniowieczny	pod zamkiem i na Górze Birów	a) Jura Krakowsko- Częstochowska b) w sąsiedztwie liczne zabytkowe zamki i strażnice	V	na G. Birów (grodzisko średni.)

nadal załącznik XXII

1	2	3	4	5	6	7
19	Opole	Jarmark średniowieczny	rynek, koło Zamku Górnego	a) Odra, sąsiadujące strefy «zielone» b) miasto o genezie średn.	IV	w ramach obchodu Dni Opola
20	Ostrów Lednicki	a) Warsztaty archeologiczne b) Międzynarodowy festiwal kultury wczesnego średniowiecza c) Minifestyn archeologiczny d) W legnickim grodzie księcia Mieszka	grodzisko średniowieczne; skansen etnograficzny	a) Jez. Lednica, PK b) skansen etnograficzny; sąsiedztwo Poznania i Gniezna	III-IX	centrum administracyjne pierwszych Piastów (pozostałości architektury murowanej); liczne imprezy towarzyszące
21	Rynia	Festyn Wikingów i Wenetów	skansen	a) Zalew Zegrzyński b) sąsiedztwo Warszawy	VIII	skansen-rekonstrukcja osady Wikingów
22	Sopot	Festyny archeologiczno-histeryczne	grodzisko średniowieczne	a) Zatoka Gdańska; Szwajcaria Kaszubska b) Trójmiasto	V	skansen - obiekt fr. zrekonstruowany
23	Sieraków	Festiwal kultury wczesnośredniowieczny	zamek średn.	a) krajobraz (Sierakowski PK), b) miasto o genezie średn.	VIII	
24	Sławno	Festyny archeologiczne	grodzisko średniowieczne	a) rzeka Wieprza; pobraże Bałtyku b) miasto o genezie średn.	VII	

1	2	3	4	5	6	7
25	Suraż	Średn. festyn «Grodzisko»	skansen	a) Narew; b) szlaki turystyczne; c) zabytki miasta.	VI	rekonstrukcja fr. wsi średn.
26	Szwajcaria	Jaćwieski festyn archeologiczny	sąsiedztwo rezerwatu archeologicznego	a) sąsiedztwo Suwalskiego Parku Krajoobrazowego b) sąsiedztwo Suwałk	VIII	rezerwat-cmentarzysko kurhanowe z II-V w.
27	Tarchalice	Piknik archeologiczny «Żelazna Wieś»	teren osady produkcyjnej z II w. (tzw. Ekomuzeum «Tarchalice»)	a) starorzeczka Odry, PK b) strefa przygraniczna z Niemcami	IX	obiekty kulturowe i przyrodnicze
28	Wietszyce	Biesiada Dziadoszan	tzw. Ekomuzeum «Dziadoszan»	a) starorzeczka Odra b) sąsiedztwo Głogowa	VII	obiekty kulturowe i przyrodnicze; rekonstrukcja fr. grodu
29	Wolin	Festiwal Wikingów	skansen archeologiczny	a) Woliński PN; ujście Odry b) miasto o genezie średn.; strefa przygraniczna	VII-VIII	tzw. Centrum Słowian i Wikingów; rekonstrukcja fr. osady średn.
30	Wólka Bielecka	Krucjata na «Gród Choina-Horodyszcze»	grodzisko średniowieczne	a) rzeka Wieprz; w sąsiedztwie Roztoczański PN b) sąsiedztwo Lublina	VII	rekonstrukcja fr. grodu

nadal załącznik XXII

1	2	3	4	5	6	7
31	Wrocław- Partynice	a) Jarmark archeologiczny b) Wrocławska «13»	skansen – teren toru wyszcigów konnnych	a) Odra (starorzecza, wyspy) b) miasto o genezie średn.	V - IX	rekonstrukcja fi. grodu
32	Ząbkowice Śląskie	Piknik średniowieczny	zamek średn. i różne strefy miasta	a) przedgórze Sudetów; rezerwat przyrody; sąsiedztwo PN «Gór Stołowych» b) miasto o genezie średn.	V	w ramach dni miasta
33	Zbucz	Festyn archeologiczny	grodzisko średniowieczne	a) sąsiedztwo Białowieskiego PN b) sąsiedztwo Bielska Podlaskiego	IX	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ
Явкін В'ячеслав Григорович
Руденко Валерій Петрович
Андрейчук В'ячеслав Миколайович
Король Олександр Дмитрович та ін.

ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ
(на прикладі України та Польщі):
Монографія

Відповідальний за випуск
Руденко В.П.

Літературний редактор Колодій О.В.

Комп'ютерна верстка
Антал А.Ю.
Король О.Д.